

ТАФАККУР

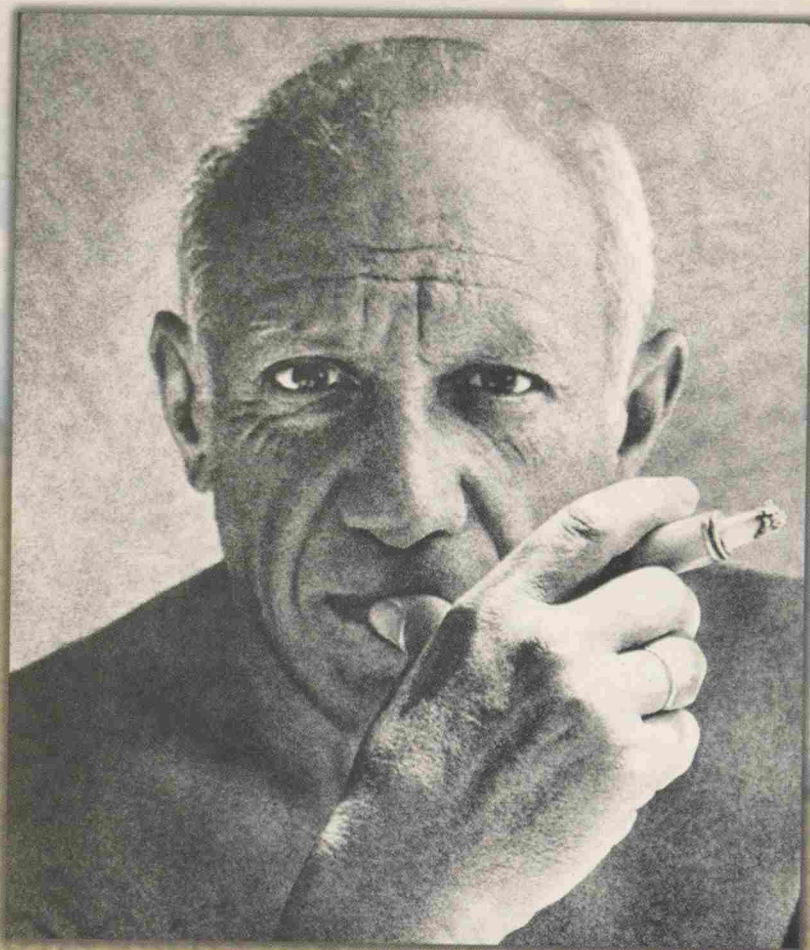

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

4/2001

Picasso

Пабло ПИКАССО
1881 — 2001

BOY BO'LAYIN DESANGIZ ...

Ўғил отадан сўрайди:

— Дадажон, айтинг-чи, бой бўлмоқ учун нима қилиш керак?

— Бой бўлмоқ учун... — дейди-ю, қутилмаган саволдан довдираб қолади ота. Нима десин? Қандай жавоб қилгани маъқул?

Ўғли шундай савол билан мурожаат этмаган америкалик балки койинар, аммо шарқлик отага бу гап малол келиши аниқ. Ўзини айбдор сезиб, ичида изтироб чекади у: демак, мен муносиб ота бўлолмабман-да? Демак, рўзгорини, бола-чақасини яйратиб қўя олмаган бир ношуд эканман-да? Водариг!

Бой бўлмоқ деганда ўғил нимани назарда тутяпти? “Мерседес” миниш, ҳашаматли қаср қуриш, Канар ё Багам жаннатларида ялло қилишимиз? Бунга эришганлар кам эмас. Бунга эришиш мумкин. Лекин яшашдан мақсад шуми? Шугинами?

Эшитгандирсиз, турмуши ночорроқлар қолиб, аксарият мулкдору бадавлат одамлар пул ишлаб келмоқ учун чет элларга ошиқаётир. Ўн минг сўмим юз минг бўлсин дейди, юз минг сўмим... Нега бундай? Таажжубланарли ҳол эмасми бу? Ахир, дунёдаги бор пулга эгаллик қилиб бўлмайди-ку? Бўлганида ҳам, нариги дунёга орқалаб кетиш иложи йўқ. Қолаверса, беҳисоб мол-мулк соҳиби бўлган баъзилар мамлакатма-мамлакат бор-будини гоҳо бачкана бир кўнгилхушликларга сарфлаб-совуриб юрибди-ку? Бундан чиқди, бари беҳуда экан-да? Демак, худо берганига шукру қаноат қилибгина ўтириш лозим экан-да?

Йўқ, биз бундай демоқчи эмасмиз. Асло. Ҳалол, пешона тери билан топилган ҳар қанча бойликка яна бойлик қўшилсин, уни топган шоввоз-шеримардга шарафлар бўлсин. Қани эди, биздан ҳам заковат кучи билан миллиард-миллиардлаб сармоя йиққан машҳур дастурчи Гейтсга ўхшаганлар чиқса! Қани эди, фақат мол-мулк васвасасида эмас, савоб дардида юрган сорослар бизда ҳам пайдо бўлса!

Лекин бизни бошқа нарса ташвишга солмоқда: ҳар йўл билан бўлсин, бойликка интилиш ҳисси... йўқ, ҳирси!

“Бир зумда бой бўлмоқни хоҳлайсизми?”, “Фалон ўқишга кирмоқчи бўлсангиз, омадингизни синаб кўринг!” Бу каби даъвату эълонларга ишонадиган бўлсак, бир зумда бой бўлмоқ имкони бор экан, тер тўкиб меҳнат қилишдан нима фойда? Ўқишга кириш билимга эмас, омадгагина боғлиқ бўлса, бош қотириб, китоб варақламоққа на ҳожат?

Бу яккаш истеъмолчиликка асосланган кайфият, худбинлик, борингки, қимор-бозлик психологияси эмасми?!

Бундай қараш, бундай ёндашувлар билан Ватанни обод, элни фаровон қилиб бўлармикан, билганлар айтсин!

Устоз Асқад Мухтор билиб айтган: “Бахт — бойликда, десангиз, ҳамма бахтсиз. Чунки ақллига кўп нарса керак эмас, аҳмоқ эса барибир тўймайди”.

Биз ўғил отадан биринчи галда мана бундай деб сўрамоғи тарафдоримиз:

— Дадажон, айтинг-чи, асл одам бўлмоқ учун нима қилиш керак?

Асқад Мухтор

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нурислому ТҶҲЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Муҳаммад ЮСУФ

Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда ман-
ба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акционерлик
компанияси босмахонаси. 700029,
Тошкент шаҳри, Буюк Тўрон кўчаси, 41-уй.

2001 йил 28 август куни босмахонага
топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16,
6 босма тобок. 2306-буюртма.
Нашр адади 7 000 нуска.

Журнали Омон АРСЛОН
саҳифалаган.

Ушбу сонда Машраб НУРИНБОЕВ
олган суратлардан фойдаланилди.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Янги аср муаммолари..... 4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Муродулла МИРЗАЕВ. Эркинликка чорловчи
таълимот..... 12

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Фахриддин МУСАЕВ. Муштарак тамойиллар..... 18
Сарвар АБДУЛЛАЕВ. Улкан маънавий бойлик..... 21

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Омон МАТЖОН. Халқ билан бўлмоқлик —
энг юксак шараф..... 26

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Султонмурод ОЛИМ. «Лисон ут-тайр»нинг
олтин ҳалқаси..... 34

Султонмурод ОЛИМ

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Жаъфар ХОЛМЎМИНОВ. Нақшбандия пири..... 48

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Абдулла УЛУФОВ. Таърифиға
тил ожиз.....54

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

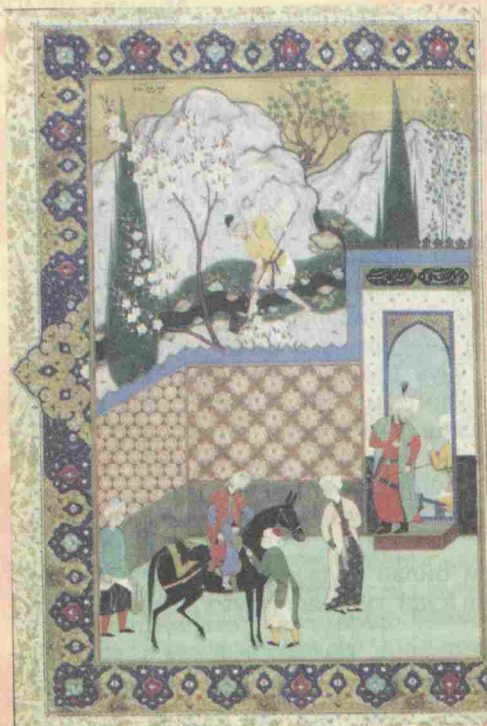
Исмоил ШОМУРОДОВ. Урушнинг
айбсиз қурбони.....60

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Азамат ЗИЁ. Томир хотун.....66
Баҳодир ЗОКИР. Рақамлар
файласуфи.....70

ПИФАГОР

Қосим Али Чехрақушо томонидан Жомийнинг «Ҳамса»сига
чизилган миниатюра

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

- Бобоёр ТЎРАЕВ. Етакчи сиймоси.....80
Замира НИШОНОВА. Соғлом
тарбия — камолот йўли.....81
Диляра РАҲМОНОВА. Рухий ҳолат
омиллари.....82
Гулабза ҚАРШИЕВА. Маърифатга
бахшида ижод.....83
Илмира РАҲМАТУЛЛАЕВА. Мўъжизакор
восита.....85
Дилноза УМАРОВА. Дизайннинг
эстетик моҳияти.....87
Дилдора ЖАМОЛОВА. Навоий ва
муסיқа.....88
Муҳаммад Ҳалим ЁРҚИН. Бобурнинг
номаълум номалари.....89
Гулчеҳра ХЎЖАНОВА. Тасаввуф ва
“Ҳибат ул-ҳақойиқ”.....91
Зокир САИДБОБОВ. Хаританинг
тарихи.....92
Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни.....95

YANGI ASR MUAMMOLARI

Қаён бормоқдасан, эй учқур замон?

Абдулла ОРИПОВ

XXI аср шиддат билан тезлашиб бормоқда. Бундан қарийб бир йил муқаддам инсоният эски асрдан янги асрга, иккинчи минг йилликдан учинчи минг йилликка оҳистагина қадам қўйди. Бу воқеа аллақачон тарихга айланди. Ҳолбуки, бундай тарихий ҳодисани кўриш бахтига ҳамма авлодлар ҳам муяссар бўлавермайди. Эҳтимол, биз, бугунги кун одамларига омаднинг кулиб боққани шудир, бу — худо ёрлақанган инсонлар сирасига киришимизнинг ўзига хос далолатидир? Нега айнан бизнинг давр одамлари бу шарафга эришди? Нега айнан биз бу тарихий ҳодисаларнинг гувоҳи бўлдик? Афтидан, гоят омонат ва ўта мўъжаз она сайёрамиз тақдири учун масъулият айнан бизнинг зиммамизга тушгани учун шундай бўлгандир? Бу воқеа бизнинг маънавий жиҳатдан нақадар поклигимиз, иймон-этиқодда қанчалар мустаҳкамлигимизни синовдан ўтказиш учун содир этилгандир? Бундай ҳаёлларга берилганингиз сари уларнинг ҳаммаси, аслида, айна ҳақиқат эканига ишонч ҳосил қила бошлайсиз. Айниқса, ўтган аср ҳақида ўйлар экансиз, ҳаёлингизни безовта этган бундай фикрларнинг тўғрилиги янада яққолроқ ойдинлашади.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, XX аср нимаси билан эсда қолади? Нега биз бу аср ҳақида асосли ва асоссиз гапларни жуда кўп гапирамиз? Унинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

Инсоният XX аср давомида фан ва техника, иқтисодиёт ва маданият соҳасида оламшумул ютуқларга эришди. Инсоннинг беқиёс имконият ва ижодий қобилиятлари намоён бўлди. Ядро қувватига эга бўлиш, ракета-созлик, космонавтсозлик, телерадиоалоқа, генлар муҳандислиги, мислсиз

иктисодий ўсиш, компьютер дизайни, киносанъат ривожини — хуллас, санай-версангиз, ҳисобдан адашиб кетасиз. Фанда «Homo sapiens» деб аталувчи ақлли жонзот, яъни одамзод бундай қулайликларни кўриб, ўз кашфиётлари билан гурурланмоқда ва бемалол улардан фойдаланиб, давру даврон сурмоқда. Бунинг ҳеч бир ёмон жиҳати йўқ. Нима ҳам дердик, инсон боласи азалдан нафси ҳавога мойил. Лекин ҳар қандай яхши нарсанинг ёмон томони бор, деганларидек, бугун биз гувоҳ бўлиб турган тараққиётнинг ҳам иккинчи томони бор. Унинг бу томони хушнудликдан кўра кўпроқ ташвиш уйғотади. Бу ҳол чуқур экология танглиги, қурол-ярроғларнинг кундан-кунга ортиб бораётган ва фақат вайронкорликка қаратилган турлари, ахлоқий тубанлашув, иқтисодий тенгсизликнинг ошиб кетаётгани, очлик, қашшоқлик каби дунёвий миқёсдаги муаммолар мисолида айниқса яққол намоён бўлмоқда.

Соғлом фикрловчи оддий инсонлар тақдири учун масъулиятни ҳис этадиган шахслар сайёрамизни улкан ҳалокат сари бошлаётган муаммолардан ташвишга тушмоқда. Булар, аввало, сиёсатчи ва жамоат арбобларидир. Масалан, 80-йиллар охири, 90-йиллар бошида дунёдаги икки йирик салтанат раҳбарлари — АҚШнинг собиқ президенти Жорж Буш ва собиқ СССР президенти Михаил Горбачёв дунёнинг янгича тартиб-қоидалари деган ғояни илгари сурган эди. Унинг моҳияти жаҳондаги барча мамлакатларнинг охир-пировардида урушларнинг олдини оладиган, ижтимоий адолат учун курашадиган, умумий тараққиётни таъминлайдиган, энг муҳими, тамаддунни сақлаб қоладиган янги халқаро тизимга келиб қўшилишидан иборат эди.

Инсоният бошдан кечирган кейинги ўн йиллик давр сиёсатчиларнинг башоратини тасдиқлабгина қолмасдан, дунёни глобал миқёсдаги хавф-хатар ёқасига олиб бориб қўйди. Икки тизим ўртасидаги «совуқ уруш»нинг барҳам топиши қайсидир маънода миллий айирмачиликнинг ортиши, турли хил можароларнинг авж олишига сабаб бўлди ва айрим ҳудудларда сурункали давом этадиган беқарорликларни келтириб чиқарди. Баъзи сиёсатчилар халқаро муносабатларнинг бу босқичини «совуқ дунё» деб аташдики, бу эътироф иккитомонлама ва минтақавий воқеалар ривожини мисолида тасдиқланмоқда. Афсуски, кейинги ўн йил мобайнида дунё тинчроқ ва хавфсизроқ бўлиб қолгани йўқ. Аксинча, у бераҳм, баъзида аёвсиз ва олдиндан билиб бўлмайдиган ҳолатга тушиб қолмоқда. Бу эса тамаддуний анъаналарга эга бўлган кўҳна дунёга ярашмайди. Ядро қуролига эга бўлган давлатларни-ку қўятуринг, ҳатто «тузалмас дардга чалинган» деб аталувчи мамлакатларнинг сиёсати ҳам жиддий ташвиш уйғотмоқда. Ягона буюк давлатнинг дунё ривожига таъсир ўтказиш борасидаги интилишлари ҳатто АҚШнинг яқин иттифоқчилари орасида ҳам хайрихоҳликдан кўра кўпроқ қаршиликка дуч келмоқда.

Маънавият соҳасидаги муаммолар бундан кўп бўлса кўпки, сира кам эмас. Ота-боболаримиз асраб-авайлаб келган ўлмас қадриятларни бой бериш тамойили сезиларли равишда кучаймоқда, бир қатор салбий ҳолат ва кайфиятлар ҳам ўсиб бормоқда. Хусусан, жамиятлар адолат ва динга бўлган ишончини йўқотмоқда, дунё ахлоқсизлик домига тушмоқда, фанга нисбатан ишончсизлик пайдо бўлмоқда, турли хил сохта назария ва таълимотлар вужудга келмоқда. Жиноятчилик, террорчилик, коррупция, бошбошдоқлик, гиёҳвандлик каби бутун сайёрамизга хос кўплаб иллатларнинг юзага келиши ва кенг тарқалишининг асосий сабабларидан бири ҳам, бизнинг назаримизда, айнан ана шу нарсалардир.

Хўш, нега бундай нохуш ҳолатлар содир бўлмоқда? Дунёдаги вазиятнинг бу қадар тез кескинлашувининг боиси нимада? Нима учун дунё асрлар чегарасида кўпдан-кўп табиий ҳалокатларни бошдан кечирмоқда, не сабабдан фожиали техникавий фалокатларга дучор бўлмоқда?

Бундай саволларга жавоб топиш мутлақо имконсиз бўлмаса-да, анчагина қийин. Шунчалик тараққиётга қарамай, одамзод ҳали жуда оз нарса билади ва моҳият эътиборига кўра ҳамон заиф, зехни паст гўдаклигича қолмоқда. Келинг, бугун бизни ўраб турган муҳит, бошимиздан кечаётган воқеалар ҳақида жиндай ўйлаб, фикр юритиб кўрайлик.

Бугун кўпчилик рўй бераётган кўнгилсиз воқеаларнинг асосий сабаби ер юзидаги аҳоли сонининг жадал кўпайиб бораётганида деб билмоқда. Ўзингиз тасаввур этинг, XXI асрнинг бошига келиб дунёдаги аҳоли сони олти миллиард кишидан ошиб кетди! Бу — XX аср бошидаги кўрсаткичдан тўрт ярим миллиард кишига кўп, демакдир. Инсоният бундай катта миқдордаги одамлар учун зарур шарт-шароитни ҳозирлашга тайёр эмас эди. Қолаверса, табиат ҳам одамларнинг ўзини бу қадар тез ўзлаштиришига тайёр эмасди.

XX асрда аҳолининг кескин кўпайиб кетиши бугунги кунимиз учун хос бўлган, ҳаётимизда нохуш из қолдираётган яна кўплаб оқибатларни келтириб чиқарди ва уларнинг кенг ёйилишига сабаб бўлди. Шулардан энг ташвишланарлиси — аҳолининг мамлакатлар ичкарисида ҳамда улардан ташқарида кўчиб юришидир. Шаҳарлашув жараёнининг мисли кўрилмаган даражада кучайиб бораётгани ҳам катта муаммодир. XX асрда аҳолининг аксарияти қишлоқда яшарди. Агар ўтган асрда шаҳарлашув жараёни олқишланган ва ҳатто қай даражададир рағбатлантирилган бўлса, аср охирига келиб бу масалага бўлган муносабат мутлақо тескари томонга ўзгарди. Йирик-йирик шаҳарларнинг пайдо бўлиши сайёрамиздаги ҳаётни анча мураккаблаштирди. Бундай ҳол нафақат экологик муаммоларга, балки ҳаёт даражасининг кескин ошиши, одамлар, борлиқдаги бошқа мавжудотлар ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви, асрлар давомида шаклланган анъанавий ижтимоий алоқаларнинг бузилиши ва бошқа кўплаб оқибатларга сабаб бўлди. Шаҳарларнинг шиддат билан ривожланиши шахсларнинг ҳам, миллатларнинг ҳам уруф-аймоқчилик, қондошлик хусусиятларини бузиб, йўқ қилиб юбормоқда. Шаҳарлар ўзларининг белгилаб қўйилган ҳудудлари доирасида улкан ижтимоий қувват салоҳиятини ўзида мужассам этиб, одамларнинг иймон-иродаси ва тақдирига таъсир ўтказа бошлади. Улкан ишлаб чиқариш иншоотлари шаклидаги техникавий қувватнинг бир жойда тўплалиши инсон ҳаёти ва атроф-муҳитга катта хавф туғдиради.

Шаҳарлашув жараёнининг салбий оқибатларидан яна бири — қишлоқлашувдир. У, шаҳарлашувга қарама-қарши ўлароқ, кичик шаҳарларни қишлоқларга, шаҳар маданиятини эса қишлоқ маданиятига айлантирмоқда. Шу тариқа умумий турмуш даражаси, айниқса одамларнинг маданият даражаси пасаймоқда. Бу муқаррар равишда қатор салбий ҳолатларни келтириб чиқармоқда.

Кучайиб бораётган иқтисодий тенгсизлик жараёни айнан ана шу ҳолат билан узвий боғлиқ. Масалан, ер юзидаги аҳолининг бешдан бир қисми сайёрамиздаги бойлик ва захираларнинг 85 фоизини истеъмол қилади. Айни пайтда бир миллиард уч юз миллион киши бутунлай қашшоқ шароитда яшамоқда. Дунёда 120 миллион нафар киши ишсиз, қарийб 700 миллион киши қисман иш билан таъминланган, бир миллиард саводсиз одам

бор. Заминдаги ҳар учта одамдан биттаси хануз электр қувватидан фойдалана олмайди. Тахминан бир ярим миллиард одам хавфсиз ва тоза бўлган ичимлик суви манбаларидан маҳрум. Қашшоқ мамлакатларда ҳар йили 11 миллион бола давосиз дарддан, ярим миллион аёл туғиш азобидан нобуд бўлади. Муҳожирлик ва миллий низолар қурбонлари 70-йиллар сўнгида 8 миллион бўлган бўлса, бу кўрсаткич ўтган асрнинг 90-йилларида 23 миллионга етди. Бу рақамлар йил сайин кўпайиб бормоқда. Вазиятни ўзгартириш учун кескин чоралар кўриш талаб этилмоқда. Акс ҳолда, ташқаридан қараганда анча тинч ва фаровон яшаётган мамлакатлар ҳам яқин келажақда оғир қийинчиликларга дучор бўлиши мумкин.

Дунё XX асрнинг иккинчи ярмида глобаллашув жараёнининг янги босқичига қадам қўйди. Трансмиллий компаниялар, умумсайёравий ва минтақавий муассасалар, халқаро молия бозорлари ҳамда алоқа тармоқлари ўз салоҳиятлари имкон берган даражада дунё сиёсатининг субъекти ва объектига айланмоқда. Шу тариқа назорат қилинмайдиган кучлар, шубҳали молиявий корпорациялар ва кўпгина миллий давлатлар ўз фуқароларига барқарор шароитни кафолатлашга ожиз бўлиб қолмоқда. Чунки трансмиллий муаммоларни ҳал этишга доир қарорлар дунё бозоридаги кўзга ташланмайдиган кучлар томонидан қабул қилинмоқда. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, демократия кишилик ҳокимияти сифатида иқтисодиёт оламидаги янгича бошқарув шакли — пул ҳокимияти бўлган «янги демократия»га айланиб бормоқда. Ҳозирча XXI асрдаги ягона энг буюк давлат бўлиб турган салтанатнинг қабул қилинаётган қарорларнинг лоақал озгина қисмини назорат қилиб туриш борасидаги интилишлари қутилган натижани бермаяпти. Дунё иқтисодий, ижтимоий, молиявий ва технологик жараёнларни ҳам қамраб олган кучли хавф-хатар босқичига қадам қўймоқда.

Бундай муаммо ва қийинчиликлар ҳақида яна кўп ёзиш мумкин. Лекин бундан не фойда? Шусиз ҳам тасаввуримизда нохуш манзара намоён бўлади.

XX аср сўнгида сиёсатчи Збигнев Бжезинский, олим Сэмюел Хантингтон, Рим папаси Иоанн Павел Иккинчи, филлантроп-тижоратчи Жорж Сорос каби кўплаб ақл-идрок ва маънавият намояндалари, нуфузли жамоат арбоблари сайёравий талотўплар, цивилизациялар тўқнашуви бошланаётгани, ҳаддан ошаётган либерализм ва бозор стихияси натижасида демократия хавф остида қолаётгани ҳақида огоҳлантирган эди. Шундай қилиб, қонуний ва аллақачон пишиб етилган бир савол туғилади: цивилизацияни сақлаб қолиш, тинчлик ва тараққиётни таъминлаш учун қандай чоралар кўриш керак? Назаримда, соғлом фикрловчи ҳар бир инсон, диний, миллий ва мафкуравий мансублигидан қатъи назар, бу саволларга жавоб излаши талаб этилади. Шу боис биз ҳам ўзимизнинг бу борадаги қарашларимизни баён этмоқчимиз.

Инсониятнинг кўп асрлик тарихи давомида цивилизацияни шакллантириш масаласига ёндашишнинг асосан иккита йўлини тажрибадан ўтказган. Биринчиси — Шарқ цивилизацияси бўлиб, у ўз эътибори ва қувватини инсонга қаратган. Иккинчиси — Ғарб цивилизацияси. У моддий қадриятларга асосланади. Бу ўринда «цивилизация» тушунчасининг ўз талқинимиздаги таърифини бериш лозимдек кўринади. Цивилизация — яшаш ва тараққий этишнинг шундай шаклики, у энг аввало ёвузлик, уруш, яккахукмронлик ва жаҳолатга қарши туради. Цивилизация шарқона таъбирдаги тамаддун бўлиб, турли омиллардан ташкил топади, уларнинг ўзаро ҳамкор-

лиги инсоний етуклик даражасини акс эттирадиган ҳамда жамиятда юз берадиган жараёнларнинг қанчалик теранлигидан дарак берадиган ўз-ўзини назорат этувчи ҳодиса сифатида намоён бўлади.

Бугунги фан тамаддун жараёнларига, цивилизациянинг ўзига турлича ёндашади ва уларни ҳар хил талқин этади. Улардан айримлари ҳақида фикр юритиб кўрайлик. Улар, бизнинг назаримизда, алоҳида эътиборга сазовор. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, тарихда ўтган ёки ҳозирги кунда яшаётган бир талай олимлар бизнинг тасаввуримиздагидан кўра бошқача тамаддунларни ёки ўзга оламларни ажратиб кўрсатишади. Масалан, рус тарихчиси Владимир Ламанский бундан юз йилдан зиёд вақт аввал ўша даврдаги ҳамжамятни «ҳозирги олам», «келажак олам» ва «ўтмиш дунё» деб учга бўлган эди. Ламанский Осиёдаги кўплаб тамаддунларни, улар XVII асрдан бошлаб Ғарб ва Россия босқини натижасида аста-секин заволга юз тута бошлаганини назарда тутиб, «ўтмиш дунё»га мансуб деб ҳисоблаган эди. «Ҳозирги олам» — юксак тамаддунни бошдан кечираётган Оврупо жамиятидир. Унинг энг юксак чўққиси XX асрнинг дастлабки йилларида бошланган. Муаллифнинг фикрига кўра, «келажак олам»ни Овруосиё ҳудудидаги мамлакатлар, хусусан, ўзагини рус жамияти ташкил этадиган юноний-славёний олам ва океан дунёси билан (Канада, Австралия) бирга Шимолий Америка штатлари ташкил этади. Чамаси, рус футурологининг фаразлари қисман тасдиғини топди. Хусусан, унинг АҚШга доир фикрлари тўғри бўлиб чиқди. Унинг бошқа фаразлари эса, аяброқ гапирганда, исботини топмади. Айниқса, унинг «ўтмиш дунё» тўғрисидаги қарашларини дунёнинг бугунги манзараси бутунлай рад этмоқда. Ўзингиз ўйланг, Япония ва Хитой каби тараққий топган давлатлар мисолида бугунги Осиёни «ўтмиш дунё»га қиёслаб бўладими?

Ҳозирги замон Россия фанининг таниқли тадқиқотчиларидан бири, профессор А.И.Неклессанинг мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. У ўзига хос геостратегик тизим яратиб, бугунги дунёни муайян ҳудуд-оламларга бўлиб чиқади. Унинг фикрига кўра, дунё мамлакатлари Атлантика океанининг икки томонида жойлашган давлатлар кирадиган Атлантик олам, асосан Осиё-Тинч океани мамлакатларини бирлаштирувчи Тинч океани олами, Ҳинд океани ва Овруосиёдан иборат. Мана шу шартли оламлар чорраҳасида, россиялик тадқиқотчининг фикрига кўра, Олис Жанубга қарши турадиган Трансмиллий олам жойлашган.

Трансмиллий олам саноатлашиш давридан кейин, яъни бугунги кунда ҳалокат ёқасига келиб қолган дунёни халос этиш мумкин бўлган ижобий кучдир. У — барча тўрт тарафдаги яхши тамойилларни ўзлаштириш мумкин бўлган муҳим бўғиндир. Бу олам бутун сайёрамызга ёйилиб бораётган Олис Жанубга қарши турибди. Олис Жануб тарафида торайиб бораётган барқарорлик ҳудудларига вайронкор таъсир ўтказади, инсоний ҳамжамиятнинг яқин-яқингача ҳукмронлик қилган қарашларига қарши глобал муқобилларни шакллантириб, XXI асрда умумсайёравий фожиаларга сабаб бўлиши мумкин.

Бугунги кунда Шарқ ва Ғарб тамаддунида ҳар икки тизимга ҳам хос бўлган тафаккур усуллари танқислиги яққол сезилиб қолмоқда. Дунёда янги-янги фалокатлар, бузғунчилик ва фожиалар содир бўлмоқда. Бугун жонини асраб қолишни ўйлаётганлар, олдинга интилиб, тараққий этишни орзу қилаётганлар буларнинг барчасига қарши туришга қодирми?

Кўплаб далиллар шундан дарак берадики, қачонлардир инсониятни иб-

тидоий ҳолатдан олиб чиқиб, «homo sapiens»га, яъни ақлли мавжудотга айлантирган Шарқ ва Фарбдаги тамаддун тизимлари кўп жиҳатдан ўз куч ва имкониятларини сарфлаб бўлди. Одамзод умумсайёравий тамаддун танглиги бўсағасида турибди: у умумий иқтисодий издан чиқиш, ижтимоий беқарорлик, жиддий маънавий муаммолар натижасида фалаж бўлиб қолди. Дунёнинг кўпгина мамлакатларини ўз домига тортаётган СПИД, гиёҳванд моддалар, халқаро террорчиликнинг кучли тўлқини ва яқинда пайдо бўлган «мол қутуриши» каби бало-қазоларнинг тез ёйилиши билан боғлиқ кейинги пайтдаги воқеалар инсон ҳаётини бутунлай хавф остига солиб қўйди. Назаримизда, буларнинг барчаси сайёрамизда яшаётган инсонларни хушёрликка чақирувчи жиддий огоҳлантиришдир. Бу фалокатларнинг сабаби нима, инсоният босиб ўтган тарихий йўл нахотки куруқ адашишлардан иборат бўлса?

Буларнинг барчасига сабаб инсоният «Инсон учун қонунларни табиат ўрнатади», бинобарин, одам — табиат қонуниятлари ижодкоридир, деган тамойил асосида яшагани ва яшаётганидир. Бугунги кунда бу қоида иш бермай қўйди. Афтидан, инсон энди бошқачароқ яшаши керакка ўхшайди: у ўзи учун мўлжалланган қонунларни ўзи ўрнатиши, табиатни ўзига бўйсундирмаслиги, ўз қавмидан бўлган зотларни босиб олмаслиги, бор куч-ғайратини ўзига сарф этиши керак. Бундан келиб чиқадикки, энди тамаддуннинг моддий ва институтчионал шаклидан маънавий шаклига ўтиш зарурати пишиб етилди. Бошқача айтганда, муайян моддий ҳаёт даражасига етишиш ва ижтимоий муассасаларни демократлаштириш — тамаддуннинг муҳим таркибий бўлақларидир, лекин асосий ўзаги эмас. Ҳар қалай, маънавий тамаддунсиз унинг на моддий, на институтичионал асослари бўлди. Маънавий тамаддун ҳукмдорга бўйсунуш ва Ватанга хизмат қилиш гоёлари билан чегараланиб қолмайди. У марказида эркин инсон турадиган тизим сифатида кўзга ташланади. Бундай тизим доирасида ҳаёт, меҳнат, тафаккур тарзи инсон фаолияти моҳияти билан белгиланади. Лекин охирида энг мураккаб бўлган бир нарса қолади: маънавий тамаддун асосини нима ташкил этиши ва у қандай бўлиши.

Ҳозирги замон хитой файласуфи Чжан Шоохуа заминни вайрон бўлишдан сақлаб қоладиган келгуси юз йиллик тамаддуни яратишга ҳаракат қилмоқда. У асосламоқчи бўлаётган тамаддун уч асосий унсурдан ташкил топади: фалсафий гоё, эълон қилинадиган қадрият-гоёлар ҳамда ушбу лойиҳада назарда тутиладиган баъзи маънавий соҳалар. Хитой файласуфи бундай ёндашувни ишлаб чиқар экан, келгуси аср тамаддуни «Барча нарсаларнинг бирлиги» деган фалсафий гоё, «Башариятнинг бирлиги» деган қадрият-гоё ва «Само ва инсон бирлиги» маънавий соҳаси ташкил этади, дея тахмин қилади.

Шубҳасизки, Чжан Шоохуанинг фикр ва ёндашувлари жиддий эътибор беришга ҳамда ўрганишга арзийди. Лекин бошқа бир нарса ҳам аниқ. Хитой олимнинг қарашлари асосини, ҳар қалай, ҳаётни ва нарса-ҳодисалар моҳиятини шарқона тушуниш ташкил этади. Аммо бундай ёндашувни фарблик прагматиклар қабул қилармикан? Узоқ йиллар Ҳиндистонда яшаган англиялик буюк ёзувчи Р. Киплингнинг машҳур сўзлари эсингиздами: «О, Фарб бу — Фарбдир, Шарқ бу — Шарқ. Токи машҳар кунда Осмон Ер бирла кўришмас экан, улар бир бири билан бирлашолмайди».

Бироқ биз, ҳар қалай, шундай бўлмаслигига ишонамиз. Фақат тамаддуни сақлаб қолиш эмас, балки ер юзида цивилизация ўз-ўзидан ривожла-

ниб, тараққий этиб бориши учун муаммонинг ягона амалий ечимини топиш зарур. Токи инсонлар қийналмасин! Балки бу хомхаёлдир. Албатта, ҳозирча чиндан ҳам хомхаёл. Лекин биз бу ўринда яқин келажак ҳақида, ҳатто ўртача муддатга мўлжалланган дастур тўғрисида ҳам гапираётганимиз йўқ. Бундай тушунчалар фақат узоқ муддатли стратегик тараққиётга хос. Балки биз айтаётган келажак бир неча юз йилликдан сўнг бошланар. Лекин бу борада айнан бугун қарор қабул қилиш керак. Акс ҳолда кечикиш мумкин.

Шарқ ва Ғарбнинг бир кун келиб бирлашишига ишончимиз комил. Эрта-ми-кечми, барибир шундай бўлади. Ахир, инсониятнинг кўп асрлик тарихи давомида бундай бирликка интилиш одамларга фақат фойда келтирган. Сайёрамизда шундай кичик минтақалар борки, у ерларда асосий икки тамаддун манфаатлари қўшилиб кетади. Зотан, Трансмиллий олам ҳақидаги ғоя ҳам бежиз пайдо бўлмаган. Асрлар давомида Ер юзидаги ана шундай минтақаларга катта эътибор ва аҳамият берилган. Шарқни Ғарб билан боғлаган Буюк ипак йўли ўтган сайёрамиздаги ана шундай ҳудудлардан бири, бизнинг назаримизда, Марказий Осиёдир.

Бугунги Марказий Осиё улкан Овруосиё ҳудудидаги тўлиқ мустақил минтақадир. Бу минтақада жойлашган беш мамлакат — Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон — умумий майдони тўрт миллион квадрат метрни эгаллайдиган ҳудудда жойлашган, уларнинг жами аҳолиси 53 миллион кишини ташкил этади.

Марказий Осиё минтақаси Оврупо ва Осиё қўшилиб кетадиган ҳудудда жойлашган ва муҳим жўғрофий ўринга эга. У Шарқни Ғарб билан боғлайди ва бир қатор дунё маданиятлари муштараклашиб кетган жой ҳисобланади. Шу боис айнан шу минтақа Буюк ипак йўлидаги ҳал қилувчи ҳалқа бўлган.

Буюк ипак йўли кўплаб урушлар, давлатларнинг заволи топишига қарамай, XIX асрнинг ўрталаригача фаолият юритиб келган. Айнан шу даврдан бошлаб Овруподан Осиёга ва тескари йўналишда иқтисодий жиҳатдан анча қулай бўлган денгиз йўллари очилган. Лекин бу йўлларнинг қуруқлик бўйлаб қайта тикланиши нафақат ушбу минтақа, балки бутун Овруосиё тараққиётига туртки беради ва бу узоқ-яқин йиллар орасида кўплаб мамлакат ҳамда халқлар учун барқарорлик омилига айналади. Дарҳақиқат, бугунги кунда Буюк ипак йўли ҳақида эслаш чиройли рамз бўлиб турибди, холос. Лекин келажакда у қайта тикланиш асосига айланиши мумкин. Бу борада геосиёсат ҳам етакчи ўринда туриши лозим. Бу сўз яқин-яқинлардан бошлаб муомалага кирди. Ҳолбуки, у анча мураккаб, ҳамма ҳам англаб етавермайдиган тушунча.

Геосиёсат «қуруқлик» ва «денгиз», «жамоавийлик» ва «хослик» (индивидуализм), «фазо» ва «ер», «ўрмон» ва «чўл», «иссиқ» ва «совуқ» (денгизлар) каби тушунчаларга таянади.

Бу тушунчалар рўйхатида дунё савдо йўлларига шаъма ҳам йўқ, аини пайтда геосиёсий кучлар мувозанатида улар албатта ҳисобга олинади. Улар фақат биргина давлатнинг эмас, балки у билан чегарадош мамлакатларнинг иқтисодий фаолиятига кучли таъсир этгани учун ҳисобга олинмаслиги ҳам мумкин эмас. Бу борада Буюк ипак йўлининг ўрмонзор ва чўл ҳудудларидан ўтиб, денгиздан денгизгача чўзилганига эътибор қаратишнинг ўзи кифоя. Ўрмонзор ва чўл ҳудудларининг синтезлашуви, Лев Гумилев таъбирига кўра, «Осиё ва Шарқий Оврупо устидан маданий-стратегик назорат ўрнатиш учун ҳал қилувчи омил ҳисобланади».

Ўз мулоҳазаларимизни шарҳлаш учун анчагина машхур бўлган бир мисолни келтириш билан кифояланамиз.

1987 йилда қадимшунос Ван Банхау дашт йўлининг асосий карвон манзилгоҳларидан бўлган Кошғар шаҳри яқинида овруполикка, бугун айтиш мумкинки, мумтоз орийларга ўхшаб кетадиган аллақандай ғаройиб одамларнинг мурдаларини топди. Бу одамларнинг либослари, рўзғор буюмлари, минг йиллар ўтганига қарамай, яхши сақланган. Бу ерларнинг табиати - баланд тоғлик ва Гоби саҳросининг қуруқ шамоллари бунга сабаб бўлган. Пенсилвания университети тилшуноси Виктор Мейер, италиялик наслшунос Паоло Франкалаччи ва қадимшунос Ирена Гуд дунёда шов-шув қўзган бу топилмани ўрганиб, шундай хулосага келишдики, бу мурдалар мансуб бўлган қабила бу ерларга фақат улуғвор гўзаллиги билан тенгсиз бўлган Тяншон тоғининг Долон довони ва абадий намиқиб, музлаб ётадиган, ҳатто июль ойида ҳам кунига ўн бор қор ёғадиган Турагат водийсидан ўтиб келган. Демак, улар ҳозирда аллақачон автомобиль йўли ётқизилган дашт йўналиши бўйича йўл босишган. Бинобарин, улар қуруқликнинг Оврупо қисмида жойлашиш эҳтимоли бўлган қадимий маданиятлар билан бевосита боғлиқ. Сақланиб қолган рўзғор буюмлари (юган бўлаклари, арава гилдираклари, эгар-жабдуқлар) шундан гувоҳлик беради. Хуллас, бундан бир неча минг йиллар муқаддам одамлар анча фаол мулоқот қилишган, кўпгина нарсаларни билишган ва балки бориб-бориб, йўқотилган моҳиятни англашга бугунги кун одамлари эндигина киришаётган умуминсоний тамаддун тараққиётининг бир талай чуқур механизмларини тушунишган бўлса ҳам ажаб эмас.

Албатта, транспорт йўлаклари шаклидаги улкан режаларни тиклаш ёки сунъий равишда барпо этиш узоққа чўзиладиган, кўпгина давлатлар иқтисодиётининг катта саъй-ҳаракатини, қанчадан-қанча маблағ сарфлашни талаб этадиган ишдир. Бизнинг назаримизда, шундай шароит яратиш керакки, токи инсоният Фарбнинг таъсирига жавобан ғарбона тамаддун яратишга уринмасин, балки Шарқнинг улкан ва бой мероси билан Фарбга қараб интилсин! Фарб ҳам худди шу тарзда ҳаракат қилиши лозим. Буюк ипак йўли бунинг яққол далилидир.

Эҳтимол, XXI аср Марказий Осиё мамлакатлари, бизнингча, энг аввало, Ўзбекистон Республикаси асрига айланиб қолар. Чунки бизнинг Ватанимиз бошқа барча Марказий Осиё давлатлари билан муҳим минтақа ҳосил қилувчи давлат ҳисобланади.

Сиёсий ҳокимиятнинг барқарорлиги, иқтисодий ўзгаришлар саноатнинг кўпгина тармоқларида кўзга ташланаётган ўсиш суръати Президент Ислом Каримов асослаб берган «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат» ғоясининг яқин орада амалга ошишидан дарақдир. Бундан ташқари, Ўзбекистон кўпмиллатли давлат. У Шарқнинг қадимий ва бой маданиятини ўзида мужассам этган, жадал ривожланиб, Оврупо тамаддунининг энг илғор жиҳатларини ўзига сингдириб бораётган дунёвий давлатдир. Шарқ ва Фарб қадриятларининг оқилона уйғунлашуви тараққиёт ва юксалишга хизмат қилади. Шу боис ишончимиз комилки, бугунги кунда ушбу минтақа теварагида содир бўлаётган «катта ўйинлар» келажакда катта ижобий ўзгаришлар билан алмашади.

ERKINLIKKA GHORLOVCHI TA'LIMOT

Дунёдаги ғоявий-сиёсий оқимлар тарихига муурожаат этадиган бўлсак, тараққий этган мамлакатларнинг фаровонлиги, куч-қудрати ва гуллаб-яшнаши либерализм ривожига билан бир қадар боғлиқ эканига ишонч ҳосил қиламиз.

Маълумки, либерализм яхлит бир мафкура бўлиб, унинг шаклланишида турли ижтимоий-тарихий ва миллий маданий шароит муҳим ўрин тутган. Шунингдек, у муайян ғоя, дунёқараш шакллари, сиёсий, иқтисодий мафкура ва сиёсий фалсафа сифатида ҳам намоён бўлган. Қолаверса, муайян сиёсий тузум шароитида либерал амалиёт шакли ва либерализмнинг тарихий аънаналари тарзида ҳам фарқланиб келган.

Бу мафкуравий оқим ҳақида кўплаб китоблар, илмий мақолалар ёзилган. Либерализм Оврупо ижтимоий-сиёсий ҳаётида дастлаб XIX асрнинг бошларида тушунча сифатида пайдо бўлган. Лекин либерал дунёқараш илдизлари Уйғониш даври (Ренессанс), Ислохотчилик (Реформация) ва Ньютон илмий инқилоби даврларига бориб тақалади. Уни шакллантиришда Ж.Локк, Ш.Л.Монтескье, И.Кант, А.Смит, В.Хумбольдт, Т.Жефферсон, Ж.Медисон, Б.Констан каби тафаккур соҳиблари муҳим ўрин

тутган. Улар асослаб берган ғояларни И.Бентам, Ж.С.Милль, Т.Х.Грин, Л.Хобхауз, Б.Бозанкет ва ғарб ижтимоий-сиёсий фикрининг бошқа намоёндалари ривожлантирган. Либерал дунёқараш шаклланишига Оврупо ва Америка маърифатпарварлари, француз физиократлари, Манчестер инглиз фалсафа мактаби, немис мумтоз фалсафаси ва Оврупо мумтоз сиёсий иқтисоди вакиллари ҳам салмоқли ҳисса қўшган.

Либерализмни соддагина қилиб, эркинликка чорловчи таълимот деб аташ мумкин. Лекин бугунги кунда бу таълимот демократик қадриятлар асосидаги эркин фуқаролик жамиятлари ҳаётига сингиб, кўпроқ уларнинг амалий натижалари сифатида кўзга ташланмоқда.

Бироқ биз дастлаб бу таълимотнинг назарий жиҳатлари, ўзига хос тарихий тараққиёти, амал қилиш шакллари ҳақида тўхталмоқчимиз.

Либерал аънаналар маданий-тарихий нуқтаи назардан иккига бўлинади: англосаксон ва континентал аънаналари. Шунингдек, Оврупо ўзи тарихан қарор топган турли шарт-шароитларда асосий ғояларнинг танлаб олиниши ҳамда долзарблигига қараб, неолиберал кўринишларга ҳам бўлинади.

Бундай бўлиниш либерализмнинг қайсидир бир шакли ёки варианты амалий нуқтаи назардан эскириб, мақбул бўлмай қолди, деган маънони англатмайди. Либерализм шакллари ва унинг ривожланиш босқичлари демократик ижтимоий онг тараққиёти билан узвий боғлиқдир.

Либерализмнинг замонавий шакллари амалий нуқтаи назардан англаб етиш ва жорий этиш учун аввало унинг мумтоз мазмунига нисбатан методологик муносабатни аниқлаб олиш талаб этилади. Ҳатто, маълум бир муддатда, дейлик, сиёсий ёки иқтисодий ислохотлар жараёнида унинг бошланғич гоёларини мафкуравий асос қилиб олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

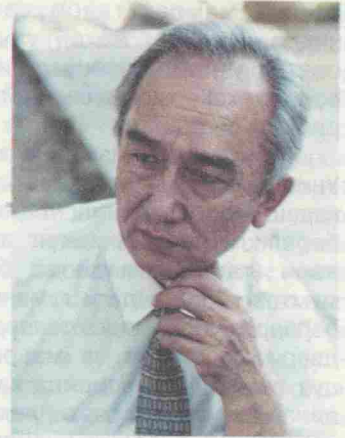
Мумтоз либерализм қачонлардир Фарб мамлакатларининг гуллаб-яшнашида муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, либерализмнинг англосаксон аъналарининг мустақамланиши ва конституциявий қондаларнинг ривожланиши, байналмилаллик, эркин савдо шартларини жорий этишда салмоқли ўрин тутган. Бу аънага хос муҳим қадрият ва тамойилларни сиёсат оламида намойиш этган Буюк Британия либерал партияси кейинчалик — XIX асрнинг иккинчи ярмида ушбу мамлакатдаги иккита ҳукмрон сиёсий партиянинг бирига айланди. У Англияда сайлов ҳуқуқини кенгайтириш асосий ўрин тутган эркин бозор иқтисодиёти ҳамда сиёсий тузум ислохоти учун курашиб, 1867 ва 1884 йиллардаги сайлов ҳақидаги, айниқса, 1918 йилдаги умумий сайлов ҳуқуқи тўғрисидаги қонуннинг қабул қилинишида катта ғалабага эришади. Фақат лейбористлар партияси ишчилар синфини ўз томонига оғдириб олган, сиёсат сахнасига чиққанидан кейин либераллар аста-секин мавқеини йўқотди. Улар 1940-1945 йилларда сўнгги марта ҳукумат коалициясида иштирок этади.

Либерализмнинг континентал-оврупо аъналарига асосий урғу миллий консолидация (бирлашув) жараёнларига

ҳамда иқтисодий, сиёсий ва интеллектуал авторитаризмнинг барчалларидан воз кечишга қаратилган. Либерализм сиёсий ривожланиши давомида

ўзаро қарама-қарши бўлган мўътадил ва тараққийпарвар оқимларга ажралиб кетади. Улар муайян мамлакатда иқтисодий эркинлик, конституциявий ислохотлар ёки давлатни диндан ажратиш билан боғлиқ масалаларда бир-биридан фарқ қилади. Оврупода либерализм миллий ўзликни англаш, этномаданий нуқтаи назардан яқин бўлган давлатларнинг бирлашиши ёки аксинча, империяларнинг парчаланиши ва мустақил давлатларнинг ташкил топиш жараёни билан баравар ривожланган. У кўп ҳолларда сафарбар этувчи куч, сиёсий фаоллик манбаи сифатида намоён бўлган.

Либерализм Кайзер Германияси устидан эришилган ғалабага шерик бўлиб, Веймар Республикасининг конституциявий-мафкуравий асоси сифатида хизмат қилади ва ушбу мамлакатдаги фашизмнинг кучайишига беихтиёр туртки бериб юборади. Бунга сабаб — мамлакатда либерализм учун сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий асослар ҳали етилмаган эди. Немис жамиятидаги инқироздан фойдаланган миллатчи-социалистлар партияси парламент йўли билан ҳокимият тепасига келади ва ўн икки йил давом этган Учинчи рейх ҳукмронлигига асос солади. Бу ҳукмронлик фашизмнинг Иккинчи жаҳон урушидаги мағлубияти билан яқунланди. Урушдан кейин айнан либерализмга асосланган сиёсат ГФРни дунё ҳамжамиятининг

етакчи мамлакатлари қаторига олиб чиқди. Иккинчи жаҳон урушида мағлубиятга учраган япон милитаризми ми-солида ҳам худди шундай сифат ўзга-риши рўй берди.

Хўш, либерализмнинг кучи нимада? Унинг кучи, энг аввало, ижтимоий дунё-қараш асосларининг теранлигида. Ли-берализм назариясининг асосий қоида-лари (таълимотлари ва бош ғоялари) мумтоз кўринишдаги гуманистик (инсон-парвар) дунёқарашга таянади, у Уйғониш даври маданияти ва маърифати, фран-цуз инқилоби таъсирида қарор топди ва айнан шу тарзда эркинлик қоидаларига асосланган либерал цивилизация шаро-итида жамиятнинг ижтимоий тартибла-ри моҳиятини белгилаб берди.

Либерализм ҳар қандай кўринишда-ги мустабидлик, яккахукмронлик, эўравонликка қарши, ҳар қандай фанатизм, ригоризм (маънави-ят масалаларидаги қонун-қоида ва тамойилларга сўзсиз ва қатъиян итоат этиш), жиз-закиликни рад этади. Гума-низм — либерализмнинг шарт-шароити сифатида Уй-ғониш даври — XV-XVI асрлар-да шакллана бошлаган. Ўша давр гуманистлари инсон шах-сининг эркинлигини эътироф этиб, диний таркидунёчиликка қарши чиққан, инсоннинг ҳаётий эҳтиёжлари-ни қондириш ҳуқуқини ҳимоя қилган. Уй-ғониш даври гуманистларининг йирик намояндалари — Петрарка, Данте, Бок-каччо, Леонардо да Винчи, Эразм Рот-тердамский, Бруно, Рабле, Монтень, Ко-перник, Шекспир, Бэкон ва бошқалар дунёвий тафаккурнинг шаклланишида муҳим ўрин тутган.

Таъкидлаш керакки, барча либерал ғоя ва тамойиллар чуқур тарихий-фал-сафий илдизга эга. Либерал фалсафа-нинг ҳар бир йўналиши узоқ йиллар да-вомида кўплаб баҳс-мунозараларга са-баб бўлган. Шу боис либерализм ҳаёт-га татбиқ этилар экан, бутун бир дунё-қараш манбаига айланган, Фарб цивили-

зациясининг гуллаб-яшнашига асос бўлган.

Масалан, Жон Локк инсон ҳуқуқлари-нинг табиийлиги ва объективлигини асослар экан, аввало бу ҳодисанинг қонунийлигини илмий жиҳатдан исбот-лаб беришга ҳаракат қилади. У дастлаб чуқур асосланган, тангри иродасининг ифодаси сифатида тафсифланадиган, табиат орқали идрок этиладиган (эркин-лик, ҳақиқат манбаи бўлиб хизмат қила-диган) ўзига хос ахлоқий тамойил ва қонуниятлар бор, деган хулосага кела-ди. Бу тамойил ва қонуниятлар онгли табиат билан бўладиган муносабат да-ражасини кўрсатади ва шу тариқа ин-сон бошқариши мумкин бўлган ҳамда бошқариш тақиқланган нарсаларни бел-гилаб беради. Локк, шунингдек, қонун ва ҳуқуқни бир-биридан фарқ қиладиган нарсалар деб била-ди. Унинг назарида, бирон бир нарсага эркин эгалик қилиш имкониятининг берилиши ҳуқуқдир. Қонун эса инсон-га нима қилиш мумкину нима қилиш мумкин эмаслигини кўрсатиб туради. Инсон ҳуқуқи, унинг эркинлиги таби-ат қонуниятларига асосланади. Файласуфнинг фикрича, инсония-ят ҳамжамияти ижтимоий табиат-нинг объектив қонуниятларисиз яшол-майди.

Жон Локк

Локк «Бошқарувнинг икки трактати» асарида мумтоз либерализмнинг илмий-сиёсий назариясини яратади. Эътибор-лиси шундаки, у инсон ҳаёти учун му-ҳим бўлган эркинлик, тенглик, адолат, саховат, ҳокимият, итоат этиш, ҳуқуқ ва бошқалар, шунингдек, уруш, қуллик, мулк, ота ҳокимияти (патернализм), сиё-сий ва фуқаролик жамияти ҳақидаги та-биий масалаларга ҳам ўз муносабатини билдиради. Файласуф сиёсий жамият-нинг пайдо бўлиши, сиёсий жамият ва бошқарув мақсадлари, давлат шаклла-ри, қонун чиқарувчи ҳокимият турлари, давлатдаги қонун чиқарувчи, ижро этув-чи ва федератив ҳокимиятлар, давлат

хокимият тармоқларининг тақсимланиши ҳақидаги масалаларни очиб беради. Шунингдек, у «ота» хокимияти, сиёсий ва деспотик хокимиятлар (ҳаммасини бирга қўшиб олганда), босиб олиш, зўравонлик йўли билан тортиб олиш, зулм ўтказиш, бошқарув тизимининг емирилиши каби масалаларни ҳам атрофлича талқин қилади.

Эркинлик либерализмнинг асосий категорияси ҳисобланади. Локк унинг тимсолида сиёсий муносабатлар тизимининг мезонини кўради. «Эркинлик» тушунча сифатида мумтоз либерализмда абстракт ҳам эмас, вульгар ҳам эмас. Мумтоз либерализм эркинлик тушунчасини ҳеч қандай қонун ва меъёрлар билан алоқаси бўлмаган ҳолат сифатида қабул қилмайди. «Жамиятдаги инсон эркинлиги шундан иборатки, у қонун чиқарувчи хокимиятдан ташқари бошқа биронта кучга бўйсунмайди, ҳеч кимнинг эркига итоат этмайди ва ишонч билдирилган мазкур қонун чиқарувчи хокимият томонидан ишлаб чиқилмагани бошқа қандайдир қонунлар билан чегараланмаган ҳам».

Олимнинг назарида, давлат механизми фаолият кўрсатаётган шароитдаги эркинлик шундан иборатки, у жамият иродаси билан ўрнатилган қонун чиқарувчи хокимият томонидан ишлаб чиқилган доимий қонунлар билан белгиланади. Бу борада ўзаро муносабат ўрнатишнинг энг яхши усули — муросадир. Муроса, агарда у тегишли мақом ва обрў-эътиборга эга бўлса, мутлақ хокимиятчиликнинг душманидир. У иқтисодий муносабатлар ва меҳнат маҳсулидир. Мулкни — меҳнат, давлат хокимиятини — ижтимоий муроса юзага келтиради. Эркинликнинг асосида иқтисодий мустақиллик ётиши эътиборга олинса, уларнинг ҳаммаси ўзаро боғлиқ ва мантиқий экани аён бўлади.

Айни пайтда шуни унутмаслик керакки, бундай муносабатлар феодал давлатнинг

сиёсий, ижтимоий ва черков назоратидан халос бўлиш учун абсолютизмга қарши олиб борган курашлари шароитида қарор топган. У моҳиятан инсоннинг иқтисодий, жисмоний ва интеллектуал эркинлигига нисбатан қўйилган ташқи чеклашларга қарши олиб борилган эди. Бундай чеклашлар инсоннинг ижтимоий юксалишига, тадбиркорлик ривожига, тараққиётнинг илғор йўллари топишга, адолат ва эркинлик гоёлари тантанасига ҳалақит беради. «Биз онгли бўлиб тутилганимиздек, — дейди Локк, — эркин бўлиб ҳам туғиламиз, лекин бу — ўша заҳотиёқ ҳар иккаласидан ҳам фойдаланамиз, деган маънони бермайди, маълум бир ёшга етганда биттасидан, ундан сўнг иккинчисидан фойдаланиш имкони юзага келади».

Файласуфнинг фикрига кўра, фақат билим, маърифат ва ақл инсонни ҳақиқий эркин қилиши мумкин. Чунки айнан мана шу қадриятларни давлат ҳам, инқилоб ҳам ҳеч қандай қарор билан ўзгартиролмайди. Нимаики яхши идрок этилса, ўша қадридир. Фарзандларининг тарбияси борасида ўз ҳукмини ўтказган отадек, давлат ҳам хокимият чегараларига эга бўлади. Ж.Локкнинг фикрига кўра, давлат миқёсидаги ўзгаришлар инсонлар онгидаги ўзгаришлардан бошланиши керак.

Либерализмнинг асосий категорияларидан яна бири — фуқаролик жамиятидир (Локк уни сиёсий жамият деб ҳам атади). Фуқаролик жамияти — ижтимоий муроса жамияти, шартномавий муносабатлар тараққиётининг олий натижаси. Давлат жамият маҳсули ҳисобланар экан, давлат ва жамият муносабатларида қонун ва ҳуқуқ устувор бўлмоғи лозим. Давлат ҳам, жамият ҳам парламент томонидан қабул қилинган қонунлар асосида инсонга хизмат қилади. Жамият қонунларида фуқаролик жамиятидаги бирон бир инсон учун истисно тариқасидаги алоҳида имтиёз берилмайди. Қонунлар қандайдир маънода шарт-

Адам Смит

нома ёки келишув асосида яратилади. Ҳар қандай сиёсий ёки иқтисодий чеклаш ана шу келишув натижаси сифатида рўй берган тақдирдагина амалга ошиши, кучга кириши мумкин. Қоидага кўра, ҳар қандай мажбурият муайян чеклаш ифодасидир, яъни, сиз шартномада белгиланган мажбуриятларни бажармагунча кўзда тутилган шартлардан озод бўлолмайсиз. Шу маънода, давлат жамият ва индивидга нисбатан эркин субъект ҳисобланмайди, чунки у бир қатор мажбурият ва чекланишларга эга.

Ж.Локкдан икки юз йил кейин яшган Англия позитивизми асосчиси, сиёсий арбоб, иқтисодчи, машҳур файласуф Ж.Милль «Эркинлик ҳақида» деб номланган асарига «кўпчиликнинг зулми шундай зулмлар сирасига кирадик, ундан жамият эҳтиёт бўлиши керак», деб ёзган. Муаллифнинг фикрича, кўпчиликнинг ҳукмронлиги, ҳукумат зулмидан фарқли ўларок, ёмонроқдир, чунки у инсонлар онига таъсир ўтказди, уларнинг шахсиятига путур етказди. «Шахс мустақиллигига ижтимоий фикр дахл қила олмайдиган чегара мавжуд, уни ўрнатиш ва ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилиш халқ манфаати йўлида жамиятни сиёсий зўравонликдан қўриқлаш каби зарур», деб таъкидлаган файласуф. Ж.Милль «ижтимоий фикр таъсири» деганда қонун чиқарувчи ҳокимиятдан ҳам кўра кучлироқ бўлган инглиз консерватизмини назарда тутган. Эътиборли жиҳати шундаки, англияликларнинг XIX аср ўрталаридаги маъмурият ёки қонуннинг инсон шахсий ҳаётига аралашувига нисбатан анъанавий эътирозларини файласуф шахс эркинлигига ҳурмат сифатида талқин этмаган, балки уни ҳукуматнинг эскидан давом этиб келаётган жамият манфатларига душманларча қараш одатининг натижаси деб билган.

Ж.Милль либерал дунёқараши моҳиятини унинг аралашув ва назорат бора-

сидаги қарашлари мисолида тушуниб олиш мумкин. Файласуф назарида инсон хулқини куч ишлатиш йўли билан ўзгартиришга қаратилган юксак ахлоқий ва тарбиявий мақсадларда амалга оширилаётган ҳаракат маърифий, ишонтириш, тарғибот каби бошқа усуллар билан алмаштирилиши керак. Мазкур фалсафанинг асосий қонун-қоидалари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Инсоннинг хатти-ҳаракатлари бошқаларга ҳам дахлдор бўлса, улар учун унинг ўзи масъул.

2. Инсон ўз жисми ва руҳиятини назорат қилиш борасида чекланмаган ҳокимиятга эга.

Шу билан бирга, Ж.Милль худди инсон мустақил ҳаётга қадам қўйишдан олдин оила, ота-она, мактаб тарбиясини ўтаб, муайян тайёргарликка эга бўлганидек, эркин ҳаёт учун ҳам маълум тайёргарлик зарур эканини таъкидлайди.

Мумтоз либерализм талқинидаги эркинлик нафақат юксак маънавий ва табиийлик, балки фойдали ва рационал ҳодисадир. У жамиятнинг юқори даражадаги маданий, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тизими билан уйғунлашиб кетади. Эркинлик — билим ва масъулият, тегишли ҳуқуқий тизим ва психологияни (дунёқараш маъносида) талаб қилади. Баркамол эркин жамият — илғор ва жадал ривожланаётган жамиятдир. XIX аср ўрталаридаги мумтоз либерализмнинг асосий ғоялари ана шулардан иборат эди.

Мумтоз либерализм сиёсий фан (политология) ва ҳуқуқ ривожига кучли таъсир ўтказди. Либерализм дастлаб ғоя, дунёқараш ва мафкура сифатида қарор топган бўлса, унинг инсон эрки ва шахсиятининг юксак мақоми, кадр-қиммати ва ҳақ-ҳуқуқларига таянгани кенг маънода сиёсий ва иқтисодий амалиётга айланишига имкон берди. Жамиятдаги ҳар қандай табиий организмга хос бўлган ўсиш, ривожланиш ва шаклланиш жара-

Иммануил Кант

ёнлари инсон ҳаётининг асосий унсури — эркинлик орқали амалга оширилади.

Ана шундай ғояни байроқ қилиб олган сиёсий партиялар ва ҳаракатларга, бирлашган либерал дунёқараш эгалари XVIII-XIX асрларда Ғарб жамиятининг ҳукмрон тартибларига таъсир ўтказа олди ва давлатларнинг сиёсий қиёфасини ўзгартирди. Шу боис шахс эркинлиги Ғарб цивилизациясининг ғоявий асосини ташкил этади. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятига оид тушунчалар, бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларининг замонавий талқинидаги қоидалари кўп жиҳатдан ана шу жараёнлар натижасидир.

Бугунги дунё, XIX-XX асрлардаги тараққиётдан фарқли ўлароқ, ўзига хос тарзда очиқ. Очиқлик эса — фашизм, коммунизм ва ваҳҳобийлик каби мустабид ақидапараст мафкураларнинг душмани. Тўғри, очиқ жамиятнинг ҳам ўзига яраша зиддиятлари мавжуд. Бироқ улар ана шу жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳалари асосларига зарар етказмаган ҳолда, ижобий ҳал этилади. Мустабидчилик руҳидаги мафкуралар шунинг учун ҳам энгилдики, улар яккаҳукмронликка зўр бериб, бойиш, такомиллашиш имконидан маҳрум бўлди, ғоявий таянчлари ҳам йўқотди.

Шундай қилиб, либерализм сиёсий ғояларнинг ҳозирги дунёсида устувор ўрин тутди ва муҳим аҳамият касб этади. Лекин ҳеч қачон монопол ёки ҳукмрон мавқени эгалламайди. Либерал ғоя ва қадриятлар бугун халқаро ҳамжамят учун сиёсий мезон ҳисобланади. Аҳамияти нуқтаи назаридан йирик халқаро ҳужжат ва конвенциялар айнан либерал қадрият ва тамойиллар руҳида бўлади. Қолган демократик муқобилликлар ҳам шундан келиб чиқади.

Бугунги кунда демократик тараққиёт йўлидан ривожланаётган давлатлар либерал қадриятларни тўлиқ эътироф этади. Шу билан бирга либерализм ғояларини жорий этишда ўз тараққиёт манфаатлари ва миллий менталитетидан ке-

либ чиқади. Бошқача айтганда, либерализмга муносабат тобора амалий қиммат касб этиб бормоқда.

Бу жиҳатдан мамлакатимизда амалга оширилаётган жамият ҳаётини босқичма-босқич эркинлаштириш сиёсати айниқса диққатга сазовордир. Бу сиёсатнинг маъно-мазмунини ва стратегик тамойиллари Президент Ислоҳ Каримов асарларида ҳар томонлама асослаб берилган. Хусусан, юртбошимизнинг Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида сўзлаган маърузасининг сиёсий соҳадаги ислоҳотларга бағишланган қисмида бу масалалар яққол ифодасини топган. Унда, жумладан, шундай дейилади: «Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги юксалиб боргани сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур. Бу борада ўзини ўзи бошқарадиган идораларнинг, маҳаллаларнинг нуфузини ва мавқеини ошириш, уларга кўпроқ ҳуқуқлар бериш катта аҳамият касб этади. Фуқаролик жамиятининг мустаҳкам асосларини барпо этиш йўлидаги ишларимизнинг мазмун-моҳиятини ҳам айнан мана шу масала ташкил қилади». (Ислоҳ Каримов. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 333-бет.)

Демак, давлатимизнинг эркинлаштириш борасидаги сиёсатида одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги, лўнда қилиб айтганда, жамиятнинг ўзини ўзи бошқаришга қанчалик тайёрлигига устувор аҳамият берилмоқда. Бу эса ҳаётнинг барча жабҳаларида бўлгани каби, бу соҳада ҳам реал вазиятдан келиб чиқиб, амалий асосда иш юритилаётганини кўрсатади. Шунингдек, бу — эркинликка чорловчи таълимот — либерализмнинг тараққиётнинг ўзига хос йўли бўлган ўзбек модели кўзгусида теран маъно-мазмун, амалий қиммат касб этиб бораётганидан далолат беради.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Фахриддин МУСАЕВ

MUSHTARAK TAMOYILLAR

Бугун биз Ватан равнақи, юртимиз тинчлиги ва халқимиз фаровонлигига асос бўладиган янги жамият барпо этиш йўлидан бормоқдамиз. Бу — қонун устуворлигига асосланадиган, барчанинг тенглиги таъминландиган эркин фуқаролик жамияти бўлади. Бу жамиятнинг моҳияти, унинг фаолият тамойиллари миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларида чуқур ва атрофлича асослаб берилган. Бу тамойилларнинг ўзаро муштараклиги халқимизнинг ўз олдига қўйган мақсадлари қанчалик ҳаётий эканидан далолатдир.

Фуқаролик жамияти асослари аввало муайян ҳуқуқий маданиятга эга бўлган, ўз манфаатларини халқи ҳамда Ватани манфаатлари билан уйғунлаштира оладиган, мустақил эътиқод ва дунёқараш эгаларига таянади. Бундай жамиятда ҳар бир инсон ўз ҳуқуқ ва бурчини билиши, улар ўртасидаги алоқадорликни чуқур ҳис этиши талаб қилинади. Ҳар бир фуқаро жамиятдаги ўз ҳуқуқларини билиш билангина қифояланмай, уларнинг ишончли қароқолати бўлган давлат олдидаги масъулиятини ҳам доимо ёдда тутиши лозим. Шу боис фуқаролик жамияти шароитидаги ҳуқуқий маданият аввало жамият аъзосининг амалдаги қонунларга риоя этишга қанчалик тайёр экани билан ўлчанади. Фуқаро амалдаги қонунларни тўла-тўқис билмаслиги мумкин, лекин уларга бўйсунганини ўз бурчи деб тушуниши зарур. Чунки фақат қонунга бўйсуниб яшаш умумий ва барқарор қоидага айлансагина одамлар ўзбошимчалик, бошбошдоқлик,

эўравонлик каби ноҳуш иллатлардан ҳимояланган бўлади.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатчилик муассасалари барпо этиш халқимиз ва Ватанимизнинг ўз олдига қўйган асосий мақсад-муддаolari — баркамол инсонни вояга етказиш, ҳар бир инсон, ҳар бир оила ва бутун жамиятнинг фаровонлигини таъминлаш, мамлакатимизнинг дунё ҳамжамиятига янада кучлироқ интеграциялашувига эришишнинг бош воситаси сифатида устувор аҳамиятга эга. Айнан мана шу жиҳатдан фуқаролик жамияти асослари миллий ғоя ва мафкура тамойилларига уйғундир. Шу маънода, Президент Ислоҳ Каримовнинг қуйидаги фикрлари эътиборга сазовор: «Халқни буюк келажак ва улугвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва аъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидоийликни ҳаёт мезонига айлантириш — миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсади» (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 7-бет.)

Юртбошимизнинг фикрларидан келиб чиққан ҳолда, фуқаролик жамияти ҳуқуқий маданиятининг миллий истиқлол ғояси

Фахриддин МУСАЕВ. *Фалсафа фанлари номзоди, Тошкент давлат Юридик институтининг ўқитувчиси.*

асосий тушунча ва тамойиллари билан уйғун жиҳатларини кўриб чиқамиз.

Миллий истиқлол ғояси асосий тушунча ва тамойилларини ҳуқуқ соҳасида амалга ошириш аввало сиёсий ҳаётимизни янада эркинлаштириш, яъни фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда онгли ва фаол иштирок этиши учун барча шарт-шароитларни яратишни тақозо этади. Бунга фақат демократия муассасаларини яратиш, шахснинг асосий ҳуқуқларини кафолатлаш орқали эришиш мумкин. Айни пайтда янгича сиёсий маданият миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги асосида шаклланиши лозим.

Миллий истиқлол ғояси турли ижтимоий тоифа ва гуруҳлар, партиялар манфаатларини мувофиқлаштириб турувчи усул-усулблар — механизмлар бўлишини тақозо этади. Бундай мувозанат юқоридан туриб, ҳуқуқларни маълум миқдорда тақсимлаб чиқиш асосида эмас, балки жамиятдаги барча миллий ва ижтимоий гуруҳларнинг тўлақонли ривожланиши учун тенг имкониятлар яратиш орқали таъминланади.

Энди яна бир муҳим масала — фуқаролик жамияти ҳуқуқий маданияти ва миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғоялари ўзаро қанчалик уйғун эканига эътиборни қаратайлик.

Миллий истиқлол ғояси, энг аввало, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги каби олижаноб мақсадларга даъват этади. Ватан равнақи давлатнинг иқтисодий қудрати, ҳар бир оила, ҳар бир инсоннинг иқтисодий ҳимояланиши борасида зарур шарт-шароитларни яратиш, халқнинг маънавий юксалиши, унинг бунёдкорлик кучидан тўлиқ фойдаланиш, руҳий ва жисмоний баркамол, юксак маданиятли, дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаган ёш авлодни тарбиялаш каби бир қатор муҳим йўналишларни қамраб олади.

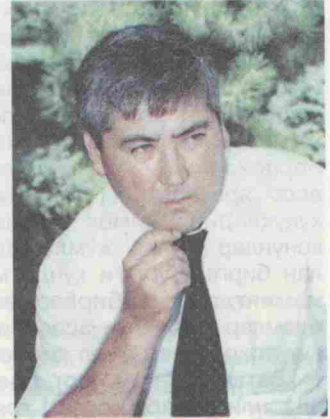
Миллий истиқлол ғоясининг бундай устувор тамойиллари фуқаролик жамияти муассасаларини ва табиий равишда унга мос ҳуқуқий маданиятни шакллантириш жараёнида амалга оширилади. Бундай боғлиқлик миллий истиқлол ғоясининг барча асосий тамойилларида ҳам яққол сезилиб туради.

Ватан равнақи, шунингдек, барча жамият аъзоларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқаришга қаратилган. Бу эса жамиятнинг ҳар бир аъзоси амал-

даги қонунлар таъсирчанлиги ва уларнинг сўзсиз бажарилишига ишонганидагина самарали бўлади. Шу билан бирга, Ватанимиздаги миллий-ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд. Бу шундан иборатки, бизнинг қонунларимиз фақат ҳар бир инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиб қолмасдан, балки ҳар бир оиланинг ҳуқуқини ҳимоя қилишни ҳам назарда тутаяди. Бу ҳам бизнинг янги жамият барпо этиш борасидаги юксак мақсад-муддаоларимизнинг ўзига хослигидан келиб чиқади. Маънавий баркамол, иқтисодий негизи мустаҳкам оила комил инсонларни тарбиялашда, жамиятда соғлом муҳитни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Инсон оилада камол топар экан, унинг тимсолида Ватанини англайди, юртига меҳр-муҳаббати ортади.

Миллий истиқлол ғоясининг яна бир муҳим устувор йўналиши — халқнинг маънавий юксаклигидир. Бунга жамият барча аъзолари маънавий салоҳиятини рўёбга чиқариш, доимий маданий, маънавий мулоқот орқали эришилади. Одамлар нафақат ўз халқининг, балки бутун башариятнинг маънавий меросидан баҳраманд бўла олаётига халқнинг маънавий юксаклигига эришиш мумкин бўлади.

Юрт тинчлиги — миллий истиқлол ғоясининг устувор тамойилларидан яна биридир. Бу тамойилнинг самарадорлиги жамият ҳаётида бошқарув тизими моҳиятидан келиб чиқадиган қонунлар мажмуи билан белгиланади. Бу қонунлар мажмуи барча миллий ва ижтимоий қатламлар манфаатлари ҳимоясини, уларнинг жамият ҳаётида тенг иштирок этишини таъминлайди. Иккинчи томондан, у турли экстремистик гуруҳларнинг ўз гаразли мақсадлари йўлида юртимиздаги тинчлик ва барқарорликни издан чиқаришга қаратилган хатти-ҳаракатларига йўл қўймайди.

Халқ фаровонлиги тинчлик ва оёйишталик билан чамбарчас боғлиқ. Чунки одамларнинг ўз келажагига бўлган ишончи, эртанги кундан умиди ҳар қандай фаровонлик асосини белгилайди. Мамлакатимизда халқ фаровонлигини таъминлаш борасида ҳам муҳим мустаҳкам ҳуқуқий асос яратилган. Турли ижтимоий тоифа ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар шулар жумласидандир. Шу билан бирга, бугунги кунда мамлакатимизда жамиятдаги тадбиркор ва ташаббускор одамлар фаолияти асосини мустаҳкамлайдиган қонунлар амал қилмоқда.

Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби юксак гоёлар ўзаро уйғунликда комил инсонни вояга етказиш учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтиради. Миллий истиқлол мафқурасининг бу асосий гоёси мамлакатимиз тараққиётининг стратегик мақсадини акс эттиради. Уни амалга оширишнинг ҳаётий усул-усулбарини таъминлаш мақсадида 1997 йили Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди. Таълим тўғрисидаги қонун эса бу борадаги ислохотларни ҳуқуқий асосда кафолатлашга хизмат этмоқда. Комил инсонни тарбиялашнинг муҳим шартини бўлган таълим ислоҳоти ҳақида гап кетар экан, бир нарсани алоҳида таъкидлаш лозим. У таълимнинг узлуксизлиги (унинг мактабгача ва мактаб даври, олий таълим ва олий таълимдан кейинги бўғинларининг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги), мослашувчанлиги (бозор иқтисодиётининг доимо ўзгариб турадиган талабларини ҳисобга олиб бориш), дифференциялашгани (ўқувчилар эҳтиёжи ва қизиқишини ҳисобга олиб бориш ва намоён қилиш) каби муҳим

самараларга эришишни назарда тутати.

Таълим соҳасидаги ислохотлар фақат юксак малакали кадрлар тайёрлашга хизмат қилиб қолмай, фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий маданиятини оширишда ҳам қўл келади. Чунки ўқувчи илм олиш жараёнида ғайриоддий фикр юритиш кўникмаларини эгаллабгина қолмайди, айти пайтда бошқаларнинг фикрига ҳурмат билан қарашни ўрганади, мулоқот ва баҳс-мунозара маданиятини эгаллаб боради.

Миллий истиқлол гоёсининг юқорида тилга олинган барча тамойиллари ижтимоий ҳамкорлик гоёси, яъни мамлакатимиздаги ижтимоий ва миллий тоифаларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигига боғлиқ. Маълумки, Ватанимиз — кўпмиллатли мамлакат. Бу ерда қадим-қадимдан бой тарихий, маданий аъналарга эга бўлган элу элатлар яшаб келади. Шунинг учун улар ўртасидаги бағрикенглик ва ҳамкорликнинг янада мустаҳкамланиб бораётгани — мустақилликнинг катта ютуқларидан биридир.

Миллий истиқлол гоёси жамиятимиз тараққиётининг асосий мақсад-вазифаларини, халқимиз учун энг улуг, энг азиз бўлган қадриятларни акс эттиради. Шу билан бирга, у мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг босиб ўтган тараққиёт тажрибасини ўзида мужассам этади.

Шундай қилиб, миллий истиқлол гоёси асосий тушунча ва тамойиллари халқимизнинг замонавий асосдаги ҳуқуқий маданиятини шакллантириш билан боғлиқ муҳим йўналишлари билан ўзаро уйғун ва муштарак бўлиб, уларнинг амалга оширилиши жамиятимизда инсонпарварлик аъналарини, шахснинг кадр-қимматини янада оширишга хизмат қилади.

Юсуф ВАЛИЗОДА

ЎЗБЕКИСТОН — ОНА ВАТАН

*Ҳофиз берган Самарқанду
Бухорони бир хол учун,
Турсунзода Осийю
Африқони бир ёр учун.
Ҳасис дегин, майли, жоним,
Дашномингга розидурман,
Ўзбекистон берилмайди,
На хол учун, на ёр учун.*

*Ўзбекистон — тожим менинг,
Тожни пайҳон этиб бўлмас.
Ўзбекистон орим менинг,
Орни эҳсон этиб бўлмас.
Ҳар нарсани истасанг сен,
Топиб берай, жоним, вале
Ўзбекистон — она Ватан,
Асло инъом этиб бўлмас.*

Сарвар АБДУЛЛАЕВ

ULKAN MA'NAVIY BOYLIK

Инсоннинг воқеликка муносабати ва ҳаётий фаолиятининг маъно-мазмунини унинг дунёқараши белгилайди. Дунёқарашни шакллантирувчи мезонлар эса турличадир. Биров умумбашарий қадриятларни, бошқа биров фалсафий мезонларни, кимдир эса илоҳий бир таълимотни дунёқарашининг асоси қилиб олади. Фикрлаш тарзининг ана шундай хилма-хиллиги ранг-барангликка сабаб бўлади. Олам гўзаллигининг асоси ҳам шундан бўлса эҳтимол. Инсон дунёқараши шу қадар катта пинҳоний кучга эгаки, унинг таъсирида улкан маданиятлар қарор топиши ёки борлари йўқ бўлиб кетиши мумкин. Бу дунёқарашнинг бунёдкорлик ёки бузғунчилик моҳиятига боғлиқ.

Айрим ҳолларда диний дунёқарашнинг моҳияти ҳам бузғунчи сифат касб этиши кўпчиликни ҳайратга солади. Тўғрида, дин асли одамларни маърифатга, ҳалоллик ва покликка чорласа, унга эътиқод қилган одам қандай қилиб ёмонликка қўл уриши мумкин? Аммо кейинги пайтларда диний таълимотни ўзларига ғоявий-сиёсий асос қилиб олиш учун уринаётган баъзи гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари сохта диний дунёқараш негизда ваҳшийлик, жаҳолат ва қабоҳатга қўл уриш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Яқинда бир юртдошимиз билан тасодифан суҳбатлашиб қолдим. У ҳеч қандай диний таъсир бўлмаган муҳитда вояга етган бўлса-да, авваллари исломга нисбатан кўпчилик қатори ҳурмат билан қарагани, лекин сўнгги вақтларда эшитаётган салбий фикрлар натижасида ўзининг ана шу динга эътиқод қилиш ё қилмаслигини ҳам билмай қолгани ҳақида гапирди. Бундай ҳолатни, айниқса, Россия телевидениеси орқали намойиш этилаётган оммавий кўрсатувлар асосида кучайганидан нолиди. Кўриниб турибдики, дин ҳақида муайян фикри шаклланмаган кишиларда ана шундай иккиланиш вужудга келади. Эътиқод борасидаги бундай иккиланишга сабаб бўлаётган таҳдид аслида нима? Унинг исломга қандай алоқаси бор? Бу саволларга жавоб бериш ҳозирда мутахассислар олдида турган долзарб муаммолардандир.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, диний масала миллионлаб, ҳатто миллиардлаб одамларнинг эътиқоди билан боғлиқ. Шу сабабдан бу борада юзаки ва бирёклама фикр юритиш асло мумкин эмас. Ислом дини бизга ота-боболаримиздан ўтиб келаётган улкан маънавий қадрият, муқаддас эътиқод. Буни тўғри англамоқ учун бу диннинг инсонпарварлик ғояларига эътибор қилмоқнинг ўзи кифоя. Исломий таҳдид деган гап эса бирёклама тушунчадир. Аслида ислом билан ниқобланган, лекин ақидапарастлик-

ни ёйишга интилаётган ҳар хил диний-экстремистик таҳдидларга моҳият эътибори билан муқаддас ғояларга мутлақо алоқаси бўлмаган айрим гуруҳлар сабаб бўлмақда. Улар исломни сиёсийлаштиришга интилоқда. Хўш,

аслида дин билан сиёсатнинг алоқаси қандай бўлиши керак?

Дин ва сиёсат тушунчалари моҳиятан бир-биридан узоқ. Маълумки, «сиёсат» — араб тилида бошқарув маъносини англатади. «Дин» том маънода эътиқод мазмунини беради. Келинг, аввало, ислом манбаларида диннинг вазифаси борасида айтилган фикрларга тўхталайлик.

Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг «Дин насиҳатдир... Оллоҳ, Китоби (Қуръон) ва пайғамбарининг мусулмон умматига насиҳати» деган таърифи исломнинг моҳиятини очиб беради. Демак, дин одамларни ҳалол ҳаёт кечиришга, бир-бири билан дўстона муносабатда бўлишга чорловчи насиҳатдир.

Қуръони каримда ҳам бунга ишоралар бор: «... сизларга насиҳат қилурман» («Аъроф» сураси, 62-оят), «... мен сизлар учун ишончли насиҳат қилгувчиман» («Аъроф» сураси, 68-оят). Айтиш мумкинки, дин инсониятнинг тўғри йўлдан юриши, ҳалол, пок ҳаёт кечириши, адолат билан ҳукм қилиши ва маърифатли бўлиши учун хизмат қилувчи восита, насиҳатлар тизимидир.

Асл манбаларнинг ўзи диннинг насиҳат эканидан далолат бериб тургани ҳолда уни сиёсийлаштиришдан қандай маъно бор? Маълумки, ўтмишда, ҳозир ҳам айрим мамлакатларда сиёсатни мафкурадан холи тасаввур этиш мушкул.

Аммо сиёсатга мафкуранинг таъсир даражаси турлича бўлган. Тарихдан аёнки, баъзи даврларда диний таълимот мафкуравий, аниқроғи, сиёсий қурол сифатида қўлланган ва қатор давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатида диний мафкуранинг таъсири бўлган. Айни шу таъсирлар оқибатида қонли курашлар рўй берган. Жумладан, араблар истилоси, салб юришлари каби кенг миқёсли жангларни мисол келтириш мумкин.

Диний омилнинг сиёсатга аралашуви олам аҳлида қандайдир ҳадик туғдиради. Чунки ҳар бир эътиқод эгаси учун ўз дини, ўз эътиқоди муқаддас. Муайян дин асосидаги сиёсий ҳаракат эса бошқа динларга эътиқод қилувчилар онгида ўринли таҳдидга асос бўлади. Бугунги кунда айрим мафкуравий полигонларнинг исломни сиёсийлаштиришга уриниши ана шундай таҳдидларни келтириб чиқармоқда.

Матбуотда айрим атамаларнинг бепарволик билан ишлатилаётгани ҳам исломга нисбатан шубҳали муносабатнинг шаклланишига сабаб бўлмоқда. Исломга алоқаси бўлмаган омилларни исломий деб баҳолаш кўпроқ хорижий оммавий аҳборот воситаларининг шов-шувталаб маълумотлари асосида намоён бўлмоқда. Масалан, албан ёки серб мусулмонлари муаммоси деб кўтарилаётган масалада ҳеч қандай диний омил йўқ.

Исломда бағрикенглик муҳим ўрин тутади. Хусусан, бошқача эътиқод вакиллари хурмат қилишга ислом манбаларида катта эътибор берилади: «Эй инсонлар, дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳаво)дан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишингиз (дўст-биродар бўлингиз) деб сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта, сизларнинг Оллоҳ наздида энг хурматлироғингиз тақводорроғингиздир» («Ҳужурот» сураси, 137-оят). Қуръони каримнинг бу оятида инсонларнинг барчаси тенг экани, улар ўзаро баҳамжиҳат ҳаёт кечириши учун турли миллат ва элатга бўлинганига ишора қилинмоқда.

Бундан ташқари, ислом диний қарашларни бошқаларга зўрлаб сингдиришни ҳам қоралайди. «Динга зўрлаб (киритиш) йўқдир» («Бақара» сураси, 256-оят). Бугунги кунда исломни сиёсийлаштиришга уринаётганлар эса, Қуръони каримнинг бу оятига зид тарзда, одамларга динни сунъий равишда сингдиришга интилмоқда.

Улар ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида ислом ғояларидан қурол сифатида фойдаланишмоқчи бўлади, муқаддас динимизнинг маърифий чақириқларига қулоқ осмайди. Ҳолбуки, Оллоҳ Қуръони каримда диндан ғаразли ниятларда фойдаланиш мумкин эмаслигини таъкидлаб, шундай деган: «Бугун сизларга динингизни комил қилдим, неъматимни бенуқсон, тўқис қилиб бердим ва сизлар учун (фақат) исломни дин қилиб танладим» («Моидда» сураси, 3-оят)

Демак, ислом дини 14 аср аввал мукамал қилиб берилгани боис унга бирон янгилик ёки ўзгартириш киритиш нораво. Қолаверса, бу ҳақда шундай ҳадис ҳам бор: «Сизларнинг орангиздан (диндаги) ишларга янгилик киритувчилар чиқади. (Билингки, диндаги) ҳар бир янгилик бидъат, ҳар бир бидъат залолат ва ҳар бир залолат жаҳаннамдир».

Сиёсийлашган ислом тарафдорлари эса исломнинг машхур беш аркони ёнига жиҳод ёки халифалик давлатини барпо этиш каби асли бу асосларга алоқаси бўлмаган ғояларни илгари сурмоқда. Улар исломни асл асосларидан узоқлаштириб, сиёсий мақсадларни кўзлаб, ҳамани жаҳолат ботқоғига ботирмоқчи. Бизнинг юртимизда демократик ҳуқуқий давлат асослари, дунёвий жамиятнинг қонуний меъёрлари яратилгани боис бундай ғараз ниятларнинг олди олинмоқда. Чунки бундай қора кучлар Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби олижаноб мақсадларимизни амалга оширишга тўсқинлик қилади.

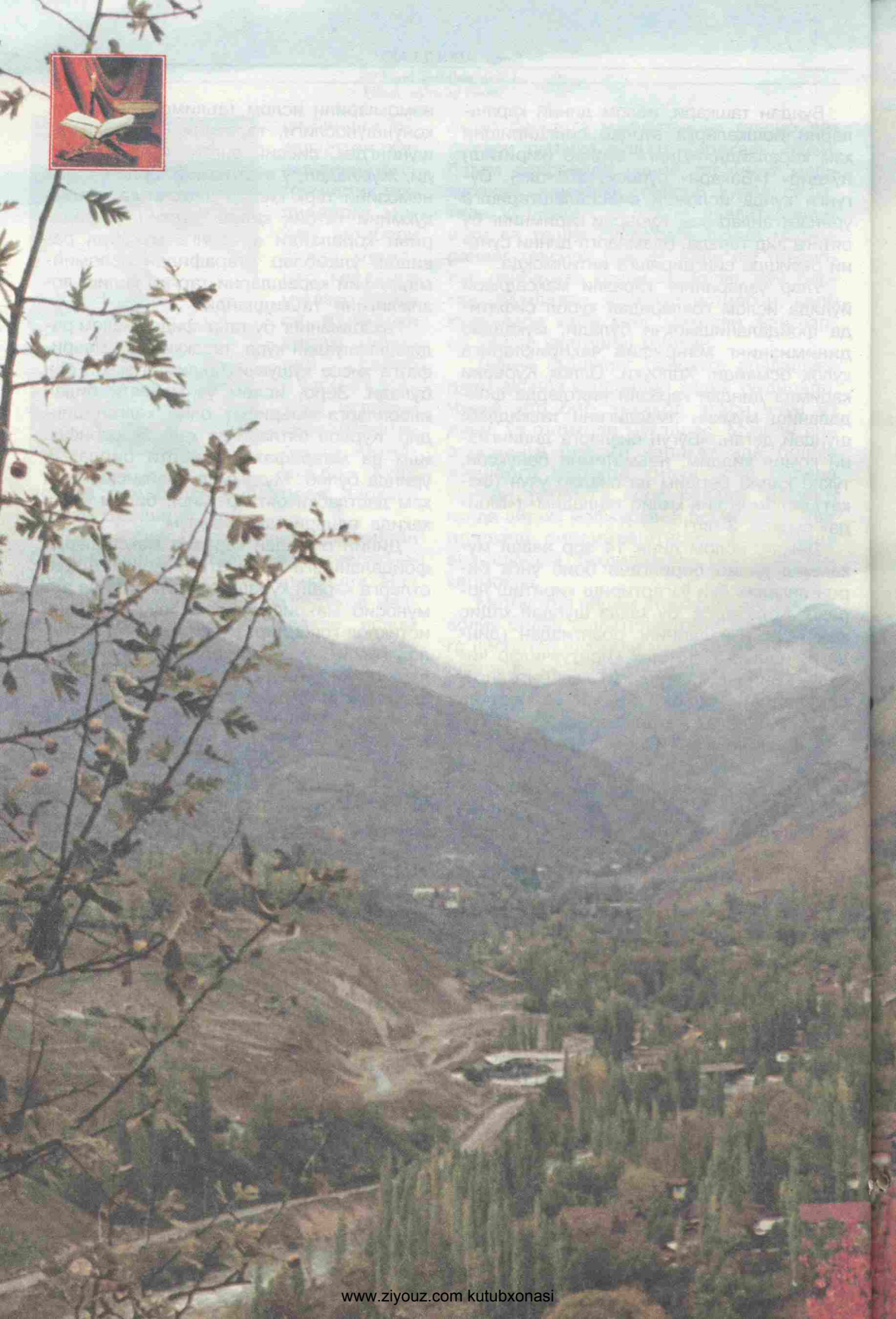
Мисрлик машхур олим Муҳаммад Фаззолий бугунги кундаги турли диний-сиёсий оқимларни диний саводсизлик натижаси деб баҳолайди ва уларнинг «раҳ-

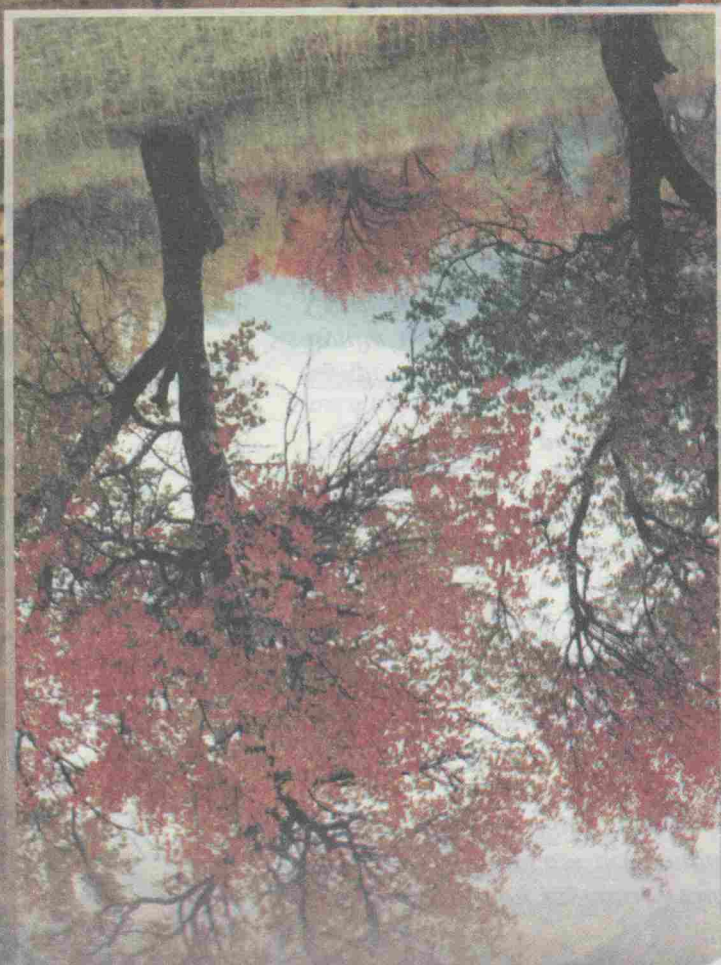
намо»ларини ислом таълимоти, ақидаси, қонуншунослиги, тарихини билмасликда, шунингдек, сиёсий онгсизликда айблайди. Жумладан, у экстремистларнинг фарз намозини тарк қилган шахсни қатл этиш ҳукмини татбиқ қилиш кескин талабларини қоралайди ва бунга муқобил равишда уламолар тарафидан исломий-маърифий қарашларни тарғиб қилиш лозимлигини таъкидлайди.

Фаззолийнинг бу таърифидан ислом радикаллашувдан кўра, тараққиёт ва маърифатга ҳисса қўшувчи таълимот экани аён бўлади. Зеро, ислом ўз моҳияти билан инсонларга маърифат олиб келган диндир. Қуръон оятлари ва ҳадиси шарифда илм ва маърифат тарғиботи бирламчи ўринда бўлиб, Муҳаммад алайҳиссаломга ҳам дастлабки оятлар ўқиш, билим олиш ҳақида туширилгани маълум.

Диний омилдан ғаразли мақсадларда фойдаланишга уринаётган жаҳолатпарастларга қарши курашда бугунги кунда энг муносиб маърифий қурол бу — миллий истиқлол ғоясидир. Чунки, миллий истиқлол ғояси шу қадар теран мазмун-моҳиятга эгаки, унинг асосидан асрлар оша шаклланган миллий ва умуминсоний қадриятлар, ажодларимиз қолдирган юсак маънавий, ахлоқий ва диний мерос, жаҳон афкор оммаси синовидан ўтган эркин, адолатли жамият тажрибаси ўрин олган. Бу ғоя эътиқоди бут халқимизнинг ўзлигига айланиб қолган. Шу сабабдан ҳам халқимизнинг асосий қисми соф диний тушунчалар билан жаҳолатга йўғрилган сохта ақидапарастликнинг фарқини яхши англай олади.

Дин маънавиятнинг асосларидан бири сифатида башарият тараққиётига бекиёс ҳисса қўшиб келмоқда. Уни тараққиёт душмани деб, даҳриёна (атеистик) тарғиботни сиёсатга айлантириш ҳам ёки ундан сиёсий ҳукмронликка эришиш учун фойдаланиш ҳам инсониятни диннинг асл маънавий тамойилларидан чалғита олмайди. Демак, дин ҳамиша инсон маънавий дунёсининг улкан бойлиги сифатида яшайверади.

ФАЛСАФА ДАРСИДА

*Тарихчи эмасман, файласуф ҳаммас,
Гоҳо тасодифий бир байтдан мастман.
Ёзганим гарчи уч-тўрт шеър, мухаммас,
Сўз ҳадисин туйган оташпарастман.*

*Учми-тўрт дон тугиб, Ҳумо қушини
Кафтга қўндирсам деб ўтди нечалар.
Эркин сўз ҳам энди йиғар кучини,
Азалий саволлар аста ечилар.*

*Шу ҳаёт илмига толибмиз мангу,
Фалсафа дарсида айниқса тантиқ.
Чунки одил ҳукм бор унда, ёғду,
Унинг-ла намозга тенг турар мантиқ.*

*Темур мардлигига адли пайваста,
Ҳар шайни кенгашиб ечганлиги рост —
Ким агар фарқлироқ бир фикр айтса,
Кўргузиб ўзгача рағбат ва эъоз!*

*Сукрот юртидан-ку бир гуруҳ юнон
Бунда излаб келди олтин терини.
Сўнгроқ “Авесто”ни ёқма!” деб нолон
Искандарга бердик Хоразм ерини...*

*Ватан қадри қадар бу қандайин фан,
Инсонлар руҳида не бўлди содир?
Ҳақнинг кўзгусида ўзин таниган
Юрт фақат бундайин журғатга қодир!*

Ўн йилда қадр, гурур нечоғ тикланди —
Келар асрларга лойиқ пойдевор!
Ўнганган орзулар элига энди
Ҳақ таоло ўзи мудом бўлгай ёр!

Биз сохта фолбинлар дамига учмай,
Боболар руҳидан излаймиз тараф.
“Истиқлол!..” деб увлаб, сўнг урра қочмай,
Халқ бирлан бўлмоқни билганмиз шараф.

“Тангрим — Ҳақ — ягона!” деган ёниқ сўз
Бизга “Авесто”дан етишиган магар,
Биз тарих саҳнида ўчмас саҳфамиз,
Зардушдандан то Ислоом Каримов қадар!

Ушбу жасоратга улаб болу нар
Бугун эл-юрт озод, қиларкан байрам,
Буким, миллатда бор олий туйғулар
Истиқлол шаънига бўлганидир жам!

* * *

Муборак, юртим, бу ёғду,
Наҳот битди узун уйқу?!

Наҳот, етти дўзах оша
Келар миллат деган туйғу!

Аммо ҳамон уйғоқменму —
Руҳим гўё қўрқоқ оху?

Балки ичдан ҳамон кетмас
Қисик кўзли мўнгул қўрқув.

Янгилмагил энди, элим,
Эрнинг иши — эрга кўзгу.

Сув тошса Оролга — тоғмас,
Халқ руҳининг тошувви бу.

Наҳсу ночор бошчидан гоҳ
Ризқу рўзга кирди қайғу.

*Қирқ қирқилма қавм қувлаб,
Қиёт, қонгли, олон, ёбғу.*

*Пуч асбаса — кибр қўзса,
Босар ҳақ йўлни қоронғу.*

*Чалғитмасин улуг кундан
Анов-манов ва ё у-бу.*

*Эрк десанг бас, сафга тургай
Кубро, Жалолиддин Манғу.*

*Эй, ҳурлигим, дулдулни тут,
Пойингга тилло узанғу.*

ЁРУҒЛИК СИМФОНИЯСИ

Мутал Бурҳонга

*Фалак равишига хос юксак мақом —
Заминга мукаммал истаб бир чирой,
Шундоқ икки дарё оралигидан
Олди Яратганим бир зувала лой...*

*Олдию жамики малоикларнинг
Рамзини яратди одам расмида.
Комил фаришталар, зотан, минг-минг йил
Арининг хизматида турар аслида.*

*Тагин ҳар бирида ўн касб, юз ҳунар,
Ҳўш, бу лойқўғирчоқ нимага тимсол?!
Ҳозирча жони йўқ, Ҳақнинг изнисиз
Бир ненинг тириклик олмоғи маҳол.*

*Шуни билиб қолиб шайтони лаъин
Масхара қилади малоикларни:
“Неччи кун яшаши мавҳум кесакка
Раббингиз бахш этмоқ истар жавҳарни!*

*Ҳой Жон, менга қара, балчиқ бу, лой бу,
Нечук яшайжаксан, руҳинг не бўлар?!
Чамамда, кўп ўтмай бутун Ер юзи
Шундоқ “лойжон” ларга батамом тўлар.*

Хой Жон, сен иймоннинг тахтисан ахир,
Наҳот, ҳеч ирганмай кирсанг шу лойга?!
Эрмакка не ишлар қилмас худойинг,
Не-не юлдузларни қилдириб пойга?!”

...Танграмдан қолар гап борми?! Ҳар касбнинг,
Сўзнинг, муסיқанинг бордир сарвари.
Бастакор фаришта ўртага чиқар,
Буйруқ бу ! Ва Жон ҳам юрар Лой сари...

Ўз ишига кетар Осмонда — Ўзи!
Фармон бажарилгай сўзсиз ва тайин.
Аммо ўз ҳолига қўймайди Жонни
Еру кўкка жавраб шайтони лаъин.

У билар: Арида ҳам жиҳатлар бисёр,
Гарчи Ҳақнинг ҳукми ҳар ерда ҳоким.
Бир буржда саркордир Тортиш кучлари,
Бир сарҳади очик, мингиси — ботин.

Кўкнинг ҳам ўз “Товус”, “Аждаҳо”лари,
“Қалқон”, “Темир қозиқ”, “Якка шохи” бор!
Бир галактикада адл бўлса ҳоким,
Бирисида — халқнинг юрак доғи бор...

Бас, бас! Малоиклар издиҳом тузар.
Даврабоши чиқар — жимийди олам.
Фаришта бастакор сарчўп силкитар,
Коинотни чулгар жонбахш бир оҳанг.

Не куй бу! Томирлар отаи туяди,
Вужуд — жон олади, отади қадам...
Ё раб! Аму ва Сир оралигида
Илк жонзот яралди! Биринчи одам!

Не наво эди бу — тарих не бўлди,
Она сайёрада не воқеа бу?
Уч юз олтмиш томир ва тўрт юз қирқ тўрт
Суякка жон кирди ва тошқин туйғу!

Асл ижодкорга вақт ҳакам фақат.
Мутаввакил Бурҳон, очилсин рояль!
Эрк беринг ёруғлик симфониясига,
Эй фалак, илоҳий сирларга бўял!

Истиқлол дарахти гарчи сарбаланд,
У ҳам кўп боғбонлар меҳрига зордир.
Зимдан зарпечаклар босмоғи мумкин,
Болталарнинг ногоҳ зарби ҳам бордир.

Чунки шайтон қавми каж ҳали-ҳамон —
Асл истиқлолга адовати бор.
Чунки очиқ ижод, ҳур сўз буларнинг
Қайқи башарасин айлар шармисор.

Авж самовий куйлар ила “жон ийиб”,
Одамни Ҳақ Ўзи бунёд этмиш бас.
Ижодкор жонларни хор этганларни
Парвардигор ўзи жазосиз қўймас!

Мутаввакил устоз, зарб уринг торга,
Янгра, тонг ойнасин покловчи наво!
Қуёш бир син солса, тоғ ҳам жонланиб,
Тўлиб оқажакдир Сир, Амударё.

Адолат руҳидан жон олар миллат,
Истиқлол навоси, ҳаболан, балқи!
Буюк ижодкорни шоҳлар алқаркан,
Бир парда юксалар халқнинг ҳам қалби!

* * *

Пурёйвалий ҳассаси бир чизиб ўтган жойлар,
Ройи жаннатдек унга эргашиди дарё, сойлар.
Яхшилар пойқадамин эл кутар йиллар, ойлар.
Бунга изоҳми даркор?!

*Агар табибнинг тили, қўли бўлса мулойим,
Тирногинг ҳам ойна, таишхису даво қойим.
Унга шоҳу гадо тенг — Луқмони ҳаким ойн,
Бунга нигоҳми даркор?!*

*Ўтганлардан сўз айтмоқ шартми янги замонга,
Қимлар тил тишлаб юрар, ким эрк берган забонга.
Эл билса шартдир, даврон кетмакдадир қаёнга,
Бунга жангоҳми даркор?!*

*Алишерни Ҳиротга йўллаб Хожайи Аҳроп,
Шоҳлар мулозиматин қилгил деди этмай ор,
Саройдаги орифлар эл дардин айтсин ошкор,
Бунга огоҳми даркор?!*

*Ҳар важга шукру тавба орзулардан кечмоқдир,
Дилда дарди йўқларга Ҳаж йўли бўш пучмоқдир,
Халқим, битта нафасинг — дунёларни очмоқдир,
Бунга илоҳми даркор?!*

* * *

*Дерларки, сув сўраб ўглидан бир пайт
Ота ўзи ухлаб қолибди шу зум.
Ўғил то тонггача бошидан кетмай,
Уйғонишин кутмиш, қўлида сархум...*

*Қизлар ҳам отанинг юрак зийнати,
Она-ку, ҳар куни пайпаслар сандиқ.
Кўкда бузилмасин фасл навбати,
Толе ипагига тушмасин чандиқ.*

*Аёл нафаси-ла кўркамдир дунё,
Аёл армонича бўлмас ҳеч армон.
Унинг бир орзуси ушалгунча то,
Бедор турса арзир замини замон.*

ТЎРТЛИКЛАР

Қай куни синчиклаб боқдим бир қушига:
Нафси деб тутилди олақўз Мошига!
Минг шукр, худойим, қорин бермабсан
Мендаги қанотли хаёлга-қушига!

***

Яшаи, бу — орзулар қанотин кермоқ,
Яшаи, бу — муҳаббат гулларин термоқ.
Яшаи, бу — умрнинг гулгун дамларин
Эл учун яшамоқ, эл учун бермоқ.

***

Ўт билан синади кўп худовандим,
Сувдан ҳам ўткарди бардошу бандим.
Ишқ учун ҳозирлик экан барчаси;
Ишқ келди, ҳам тўлқин урдим, ҳам ёндим!

***

Ўзга сайёрада бир шоир гўдак
Беишгин мақтарди тўқиб куй-эртак.
Наҳотки шу қадар қўмсар, соғинар
Қўл-оёғи боғлиқ пайтларни, тентак!

***

Бемаза бир қавм пайимда доим,
Шунча вақт беҳуда излар гунойим.
Мен — майли, саниқалар тинч юрсин энди,
Буларга бўлак иш кўрсат, худойим.

***

Олам кўзгусида минг синар ёғду,
Ўзимники эмас ҳатто туш, уйқу.
Бу нурларга тартиб ким берар экан,
Қачон бир идишга тушар бор оғу?!

***

Тегмадим. Чунонам қонимни сўрди
Бир паиша, шошилмай, обдон жойлашиб.
Қизик, бир ўзининг нафси шунчами,
Ё бошқа бировлар билан бўлишиб...

***

Қўлларда интиқиб, илиб қолди жом,
 Нотиқда чўзилиб кетди-ку калом.
 Нодон, ибтидодан бошламоқ нечун,
 Бошланиш ўзи йўқ, бўлмас ҳам тамом!

***

Ҳажрингда ой каби йироққа ботдим,
 Қора гамим билан чироққа ботдим.
 Йиғидан кўзларим булоғи қуриб,
 Фарҳод тешиасидек мен тоққа ботдим.

***

Пахта байрамига чунон айтасиз,
 Қовун сайлига-ку ҳар он айтасиз.
 Майли, ачиб-бурчиб қолган бўлса ҳам,
 Узумнинг тўйига қачон айтасиз?!

***

Кўзнинг пок сақловчи киприк — қулфи бор,
 Нафсинг ва тилиннга тиши яхши девор.
 Аъзойи бадан бир занжирбанд мулкдир,
 Лекин қулоқ доим очиқ, не асрор?!

***

Кимнингдир бошида доим қора дуд,
 Кимнинг бору йўғи на зарар, на суд.
 Кимдир туғилгандан нисбаси нурдир,
 Ҳаёт шундай рангин ва шундай мавжуд.

***

Шу замин халқимнинг тирағи эрур,
 Шу эрк миллатимнинг юрағи эрур.
 Шу байроқ — тикланган гурурга инъом —
 Зангори осмоннинг бўлағи эрур!

***

Мен босган қадамни ерим тушунди,
 Ҳар бир нафасимни шеърим тушунди.
 Тилимда гоҳи гул унди, гоҳ тикан,
 Лекин ҳар сўзимни элим тушунди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

يوزى نورانشان ساجى ظلمتشان

ز ظلمت کوايد ايمان نشان

“Lison ut-tayr”ning oltin halqasi

Шайх Санъон ҳақидаги ҳикоят Алишер Навоийнинг «Фоний» тахаллуси билан ёзган «Лисон ут-тайр» достонида 79-боб тарзида келган. (Асар жами 193 бобдан ташкил топган.) Бу — маснавийдаги энг йирик боб. У 520 байт, яъни 1040 мисрадан иборат. Достондаги бошқа бирор ҳикоят, бошқа бирор боб ҳажман бунга яқин ҳам келмайди.

Шунга кўра, баъзи олимлар уни «достон ичра достон» деб ҳисоблайди. Чунки мазкур бобда Шайх Санъон ишқи жуда батафсил баён этилади. Шунинг учун, бошқа ҳикоятлардан фарқли ўлароқ, буни алоҳида асар сифатида ўқувчига тақдим этиш ҳам мумкин. (Дарвоқе, 60-йилларда шу бобнинг ўзи китобча тарзида чоп этилган.) Уни мутолаа қилган китобхон мустақил асар ўқигандек маънавий ва бадиий завқ олади. (Айнан шу ҳикоят сюжети асосида бир неча бадиий асар ёзилгани ҳам бежиз эмас.)

Бу — достондаги мазкур ҳикоятнинг, айтиш мумкинки, т а ш қ и ж и ҳ а т л а р и.

Шайх Санъон ҳикоятининг и ч к и м о ҳ и я т и ҳисобга олинса, унинг мазмунан достондаги бадиий ҳалқа ёки мантиқий кўприк вазифасини ўтайдиган энг муҳим боб экани маълум бўлади.

Дарҳақиқат, Шайх Санъон ҳикоятисиз «Лисон ут-тайр» — «Лисон ут-тайр» эмас.

Бу фикр исбот талаб қилади, албатта. Шунга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Олдин достондаги асосий воқеанинг бошланишини, унинг Шайх Санъон қиссасигача бўлган ривожини бир эсга олиш даркор.

Кушлар ўз жамиятларида адолат

ўрнатмоқчи, ўзларига одиллик билан ҳукмдорлик қилувчи шоҳ топмоқчи бўлишди. Бундай куш мавжудлиги ҳақида Худхуд (Попишак) кушларга хабар берди. Кейин ана шу шоҳқушга етиш учун уларни парвозга тарғиб қилди. Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Каклик, Тазарв (қирговул), Дуррож (какликнинг бир тури), Кабутар, Шоҳбоз (лочин), Шунқор каби кушларга алоҳида-алоҳида тарғибона ваъзлар айтди.

Кушлар бу оташину оҳанрабо гаплар таъсирида учишга тушишди. Лекин учиш осон бўлибдими? Бу — кони машаққат эди. Боғу бўстон, гулзору чаманларда роҳат-фароғат қилиб юриш қаёқдаю шунча азоб-уқубат чекиб, Симурғ қушни излаш қаёқда! Жон куйдирмасанг, жонона қайда, деганларидек, жононани топиш илинжида жон куйдиришни ҳам чидаганга чиқарган экан. Кушларнинг кўпи бу машаққатга дош беролмади. Айримларининг аҳволи ғоят оғирлашди, хастажон бўлиб қолди. Охири улар Худхуддан бир жойга кўниб, маслаҳатлашиб олишни илтимос қилишди. Аҳволнинг мушкуллигини, бу тарздаги бошбошдоқлик билан мақсадга етиб бўлмаслигини англаган Худхуд кушларнинг барини бир водийга қўндирди-да, масалани ойдинлаштирди: хўш, нима гап ўзи?

Шунда Тўти, Товус, Булбул, Қумри, Кабутар, Кабки дарий (каклик), Тазарв, Қарчиғай, Шунқор, Бургут, Куф (бойўғли), Хумой, Ўрдак, Товуқ (жами ўн тўрт куш) бир-бир ўз узрини айтган бўлди. Худхуд уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида рад жавоби қайтарди. Фикрларининг исботи ва ўша кушга ўрناق бўлсин

учун биттадан ҳикоят ҳам келтирди. (Лекин эътироз қилган сўнгги куш — Товуққа жавобдан сўнг асардаги ана шу қоида бузилади: Худхуд, негадир, энди ҳикоят айтмайди.) Бу ҳикоятларнинг бари — қисқа-қисқа.

Ўзи-ку кушлар ўша эски жамиятларнинг адолатсизлигидан нолиб, учишга тушган эди. Лекин йўл машаққатини кўриб, кўплари олдинги ҳаётини кўмсади, ҳатто очикдан-очик бундан кейин учишдан бўйин товлай бошлади. Бизга Симуриг нима керак, тинчгина ўша эски ҳаётимизни яшаб юраверсак, бўлмасмиди, тарзида шикоятлар қилди. Худхуд жавоблари ва келтирган маънили ҳикоятлари билан кушларни бу ўй-фикрдан қайтишга ундади. Ниятига етди ҳам: кушларда яна қайтадан Симуригни топишга иштиёқ кучайди.

Кейин улар Худхуддан Симуриг билан ўзлари ўртасидаги боғлиқлик қандай эканини: «Томчининг денгизга алоқадорлиги нимада?» дея сўрашди. Худхуд «Оламдаги барча кушларнинг сурати — Симуригнинг пурҳикмат сояси», деб жавоб берди. Демак, биз кўриб турган бу дунё, ундаги жонзотлар, жумладан, одамзод ҳам — бор-йўғи Оллоҳнинг бир сояси, холос.

Кейинги — 78-бобда кушларнинг Худхуддан «йўл кайфияти»ни суриштирилганлари ҳақида сўз боради. Йўл деганда зоҳиран Симуриг томон парвоз кўзда тутилган. Симуриг сари йўл рамзан ишқни билдиради. Ишқ эса Оллоҳ васлига етишни англатади.

Шайх Санъон ҳикояти моҳиятини англаш учун ана шу — ундан олдинги боб (ҳатто, боблар) мазмунини яхши тушуниб, нозик фаҳмлаб олишга тўғри келади.

Худхуд кушларга ишқни шундай таърифлайдики, ошиқ учун жон — мақсади, яъни ёрга етиш йўлини тўсадиган энг катта девор. Энди у тану жонидан ҳам, ақлу ҳушидан, ҳаттоки, иймоню миллату динидан ҳам кечиши, фард, яъни ёлғиз бўлиши шарт. Кимки ошиққа айланса, унинг жондан ҳеч ғами йўқ. Иймонини бериб, ўрнига куфр олса ҳам —

унга барибир. Ошиқ токи тану жони, ақлу ҳуши, дину иймонидан қутулмас экан, у чин ошиқ эмас:

*Кимки ошиқдур — анга жондин не бок,
Куфр олиб, бермак иймондин не бок.*

*Гар керак ошиққа ўз жононидин,
Саҳл эрур кечмак жаҳону жонидин.*

*Жон эрур ошиқ йўлида садди роҳ,
Уйлаким бўлғай биров йўлинда чоҳ.*

*Фард эрур ошиқ тану жондин доғи,
Ақлу ҳушу куфру иймондин доғи.*

Чунки ишқ оламни ҳам, жонни ҳам куйдиради. Шавқ ўти шунчалар кучаядики, куфру иймонни ҳам ёндириб юборади:

*Ишқ оламсўз эрур, жонсўз ҳам,
Шавқ ўтидин куфру иймонсўз ҳам.*

Калаванинг учи топилди: Шайх Санъон ҳақидаги ҳикоят ана шу **ғ о я — т е з и с н и** ҳаётий-воқеий таҳлил орқали исботлаш учун келтирилган. Унда то ишқ кучли дардга айланмас экан, чинакам ишқ эмаслиги ҳам пухта далилланади.

Шаклан — Худхуд, моҳиятан эса — шоирнинг лирик қахрамони Шайх Санъон ҳикоятини баён этишдан олдин ўзини шунга руҳан тайёрлар, ўқувчини ҳам шунга чоғлар экан, жумладан шундай дейди:

*Ишқ дайри ичра айлаб ўзни хос,
Жонни иймон нангидин айлай халос.*

Байтдаги «хос» сўзининг маъносига диққат қилинса, шоир бу ерда ишқ — суфийлик йўли, ошиқлик — хосларгагина тааллуқли, демоқчи. Хос ҳақиқат йўлини тутган, Худога ошиқ бўлган, унинг васлини истаган, яъни тариқат йўлига кирган (чунки тариқатдан мақсад — ҳақиқат-да) кишини — суфийликни билдиради.

Навоий бир қитъасида суфийликнинг уч шартини айтади: биринчиси — пири бўлиши; иккинчиси — тасаввуфга мос истеъдодга эга бўлиши; учинчиси — пир билан мурид ўртасида мақсад мувофиқлигига (тавфиққа) эришиш лозим. (Қа-

ранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 3-жилд. Тошкент, 1988, 542-бет.)

Шайх Санъон тариқатда эди. Яъни у авомлиқдан (авом ҳозирги маънодаги ўқимаган дегани эмас, балки тасаввуф йўлига кирмаган дегани, исломда муфтий даражасига етган бўлиши мумкин-у, суфийликка муносабатда у авомлигича қолган) хосликка аллақачон ўтиб бўлган.

Хўш, унда дostonда яна қандай босқичдан қандай босқичга ўтиш кўзда тутиляпти?

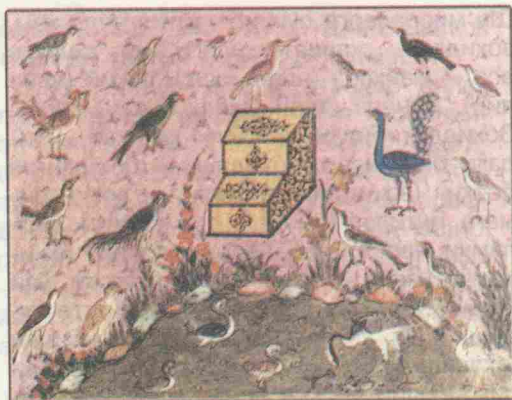
Суфий тариқатга кирган-у, лекин ҳали чин мақсаддан — ҳақиқатдан беҳабар. Яъни у тариқатда, шариатдан юксалиб (ундан юқорироқ даражага етиб) улгурган. Шунинг учун, иккинчи мисрада айтилганидек, унда иймон нанги, яъни кўркуви бор. Ҳақиқатга эса яқинлашгани йўқ. Чунки манзар — назар ташланиши керак бўлган асл манба тасаввуф қилинаётгани йўқ. Солик ҳали ёрининг жамолини кўрмаган. Кўрмаган нарсасига қандай қилиб ошиқи беқарор бўлсин?!

Уч боб олдин, яъни 76-бобда келтирилган ҳикоятда бир ўта хушрўю хушсуврат шоҳнинг ўз жамолини ўзи ҳам, бошқалар ҳам кўриши учун бир кўзгу яساتгани ҳақида сўзланади. Бу — кўнгилга ишора эди ва унда ёр жамоли акс этади:

*Сен бу кўзгуни кўнгул қилгил хаёл,—
Ким солур аксини онда ул жамол.*

Демак, Шайх Санъон ҳикоятидаги хослик ҳақида гап борган байтда ишқ йўлига кирилдими, энди авомлик тамом, бундан бу ёғига мақсад (яъни ҳақиқат) сари олга босавериш керак, вассалом, деган фикр илгари сурилган. Бошқача айтганда, энди шариат босқичидан ўтилиб-ку тариқатга кирилган (чунки қушлар учишни аллақачон бошлаб, анча ергача парвоз этишган), лекин тариқатни мукаммал қилиб, ҳақиқатга етиб бориш керак-да. Ахир, бош мақсад — ҳақиқат-ку.

Шайх Санъон, асар мазмун-моҳиятига суяниб айтиш мумкинки, ҳали тасав-

вуфнинг зоҳидлик даражасида эди. Чунки зоҳидлик ҳам аслида тасаввуф. Лекин у суфийликнинг илк босқичи. Шунинг учун Навоий лирикасида ошиқ образи тинимсиз равишда зоҳидга қарши «қурашади».

Таъбир жоиз бўлса, зоҳидлик шариатдан тариқатга ўтиш ҳолатини билдиради. Достон воқеаси бўйича Худхуд Шайх Санъон ҳикоятини келтиргунига қадар қушлар бу босқичдан ўтиб бўлдилар.

Энди юзни тариқатдан ҳақиқат сари буриш керак. Ошиқлик айнан ана шу — тариқатдан ҳақиқатга ўтиш жараёнини англатади. Тасаввуф адабиётида ишқ мавзусининг бу қадар кенг ва чуқур ишлангани ҳам шундан.

Шайх Санъон ҳам ҳали ошиқча айланмаган. Чунки у ёрни кўрганича йўқ. Кўнглида маъшуқа жамоли акс этган эмас.

Зоҳид билан ошиқнинг мақсадларида кескин фарқ бор. Тасаввуф адабиёти, жумладан, Навоий шеърлятида шоирнинг лирик қаҳрамони зоҳидга таъна-дашному маломат тошлари ёғдирганда айнан ошиқ тарзида намоён бўлади. Унинг машҳур рубоийсини эсга олайлик:

*Зоҳид, санга — хур, манга — жонона керак,
Жаннат — санга бўлсин, манга —
майхона керак.*

*Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак.*

Шу мисраларга суяниб айтилганда ҳам, зоҳидга — жаннат, ундаги хур, ошиққа эса — майхона (яъни ишқ), соқий (яъни пир), жонона (яъни Оллоҳ васли) керак. Зоҳидлик билан ошиқлик ҳақиқат йўлидаги босқичлар: зоҳидлик — бошланғич босқич (зоҳид ҳам интиляпти, лекин нимага интиляётгани аниқ эмас ёки бирламчи нарса — маъшуқа қолиб, иккиламчи нарса — жаннатга интиляпти, ўзи қолиб, у яратган нарса — жаннатга тушиш учун умрни фақат ибодат билан ўтказиш лозим, деб ҳисобляпти), ошиқлик — олий босқич (у асл манзарга талпинади).

Бир босқичдан иккинчисига ўтилди-ми, энди биринчи босқич вазифаси адо этилган ҳисобланади.

Биз тасаввуф назарияси масалаларини муҳокама қилмоқчи эмасмиз. Чунки у — соф тасаввуфшуносликнинг иши. Бизни бадиий манба — «Лисон ут-тайр» матни қизиқтиради. Бироқ бошдан-оёқ тасаввуф руҳи билан суғорилган бу каби асарларни айни фалсафий-амалий таълимотдан айри тушунишнинг ҳам, тушунтиришнинг ҳам иложи йўқ.

Шу маънода, дostonнинг бу ерида ишқнинг ўти билан нафсни, демакки, худбинликни батамом, охиригача енгил кўзда тутуляпти. Шунинг учун энди ошиқ учун и й м о н ё к у ф р деган масаланинг аҳамияти йўқ. Чунки у шундай дарди олийга мубталоки, бу ёғига уни майда-чуйда нарсалар ўртасидаги фарқ қизиқтирмайди. Солик бунақа масалаларни мутлақо унутган. Сабаби — улардан устунроқ мушкулотларни ечиш даражасига кўтарилган. Аниқроғи, айни муаммо унинг учун асосий бўлмай қолган.

Санъон — шайх ҳатто «восили даргоҳ», «ғайб асроридин огоҳ» эди. Каъбада унинг атрофига тўрт юз мурид тўпланган. «Шоҳлар унинг остонаси гадойи» эдилар. Шайхлигининг даражаси шу қадар баланд поғоналарга етган эдики, дуоси ижобат бўлар эди. Тушида кўрган воқеаси ўнгида ҳам юз берар эди.

Лекин нима бўлибди, ишқдан бебахрами, бас, Оллоҳга етиш учун булар ҳали етарли эмас-да.

Хўш, исбот?

Шайх Санъон бир кеча туш кўрди. Рум мамлакатида эмиш. Бутхонада худди унинг сокинлари каби маст-аласт ётган эмиш...

Шайх:

“Ботроқ ул кишварга азм этмак керак, Ҳар қаён тортар қазо — кетмак керак”, деб Рум сари йўлга тушди. Тўрт юз муриди ҳам пир билан бирга борди. Йўлда бир ажойиб бутхона учради. Шайх беихтиёр шу ерга кириб келди. Кирдию «Хусну лутфи жон аро ер туткудек, Бир аёқ су(в) бирла балким юткудек» бир моҳилиқони учратди.

Ҳаммаси шундан бошланди. Унга кўзи тушдию жисмидан жони чиқиб кетгудек бўлди. Зўрға ҳассасига таяниб қолди. Барибир бўлмади. Орқаси билан деворга суянди. Фойда қилмади. Қулаб тушди. Гоҳ хуши ўзида, гоҳ беҳуш эди. Муридлар бу аҳволнинг сир-синоатига етолмай, лол қотдилар.

Шайхнинг ўзи ҳам бу аҳволига ҳайрон бўлиб, ноилоҳ, бор дардини муридларига тўкиб солди. Мени қатл этиб, жисмимни куйдириб, кулимни кўкка со-вуринглар, бу балодан бирйўла кутулай, деди.

Ҳар ким ҳар хил маслаҳат берди. Ўзича бу даргоҳдан қутулишнинг йўллари кўрсатган бўлди. Шайх уларнинг гапларига киришнинг ҳеч иложи йўқлигини айтди. Охири Каъбага қайтиш маслаҳат кўрилди. Шунда Шайх «Ахир, Каъбада талаб қилганимни бу ердан топдим-ку, қандай қилиб у ёққа қайтаман?!» деди.

Хўш, Шайх Каъбада нимани талаб қилган эди?

Васлни! Ёрнинг дийдорини!

Лекин у айнан кимнинг васлини истаётганини тўла тасаввур қила олмас эди. Унинг интилишлари реаллашмаган, ҳаракат манбасини — манзарини топмаган, тўғрироғи, нимага ва кимга интиляётганини ҳам аниқ-тиниқ билмас

эди. Илмий тил билан айтганда, у тарикат йўлига кирган-у, бироқ унда бу талпиниш шу пайтгача ошиқлик даражасига етмаган эди.

Шу ўринда Бобораҳим Машрабнинг шўро замонида даҳрийлик (атеизм) намунаси тарзида талқин қилиб келинган бир машхур байтини эслаш ўринли.

*Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ
не керак,
Иброҳимдин қолғон ул эски дўконни
на қилай?*

Бу байтни ҳаж ёки умра зиёратига севган ёринг билан қўлтиқлашиб олиб, сафархалтанга «яримта»ни ташлаб қўйиб бормасанг, бундай сафарнинг нима маънисини бор, ахир, Макка ўша Иброҳим пайгамбардан қолган бир эски дўкон (иморат), холос, деб талқин этсак, мутлақ хато ва суфий шоирга ҳаддан ташқари оғир тўхмат қилинган бўлур эди. Ҳолбуки, шўро замонида даҳрийлик айнаи байтдан ҳам худди шундай худосизлик излади ва топган бўлди.

Гап шундаки, бу ерда ёр — Худо ва бода — ишқ тимсоли. Маккага қалбинга Оллоҳни жойлаб, у ҳақда муайян тасаввур пайдо қилиб, унга ошиқи беқарор бўлиб бормасанг, бу сафарингнинг не маънисини бор, у ҳам Иброҳим пайгамбар замонидан қолган бир оддий иморат бўлиб кўринади сенга, демоқчи шоир. Чунки бу ердаги ёр ҳам, бода ҳам рамзий маънода келган.

Навоий бир ғазалида зоҳидга қараташундай дейди:

*Сен гумон қилгандин ўзга жому май
мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин,
зоҳидо.*

Айнаи байт Машраб мисралари мағзини чақишни осонлаштиради. Шоир лирик қахрамони муҳолифига, яъни зоҳидга жомни жом деб, майни май деб, тушунма, чунки дунёда сен ўйлагандан фарқ қиладиган жом ва май мавжуд, демоқда.

Хуллас, «Лисон ут-тайр»да ишқ ва тасаввуфнинг ўзаро қанчалар чамбарчас

боғлиқлигини шоир айнан Шайх Санъон мисолида ҳаётий қилиб кўрсатмоқчи.

Ўша кеча шундоқ можаролар билан ўтди. Эрталаб дайрда, яъни насронийлар (христианлар) ибодатхонасида ногора чалинди. Шайх йўлда ҳушсиздек ётиб қолди: икки кўзи ўша Тарсо қиз тарафда. Дайр болалари уни масхара қилиб, устидан роса кулади. Бундан дин аҳли — мусулмонлар роса изза бўлди. Тарсо қиз эса, гўё ҳеч нарсадан хабари йўқдек, парда орқасидан қараб-қараб кўяди.

Аҳвол шу тариқа давом этаверади. Шайх ўлик жондек эртаю кеч ўртаниб ётаверади. Бир ой ўтади. Охири Тарсо қиз ундан: «Эй ислом аҳлига раҳбарлик қилиб келган зот, сен Каъбани тавоф қилиб юрган эдинг, не сабабдан насронийлар ибодатхонасини ватан тутдинг?» деб сўрайди:

*Ким: «Аё ислом элига роҳбар,
Дину ислом аҳлига иршодгар,
Чун санга Каъба тавофи эрди фан,
Дайр эшигинда недин туттунг ватан?»*

Суйганинг сўзини эшитиш осонми? Шунда Шайх батамом ҳушдан кетиб қолади. Биз учун эътиборли ери шундаки, шоир бунини ишқнинг комиллиги деб баҳолайди:

*Келдилар бошига аҳли куфру дин,
Бўйла комил ишқиға деб офарин.*

Энг муҳими, бундай комил ишқ маъшуққа ҳам таъсир этмай, унинг кўнглида ўзгариш қилмай қолмайди:

*Ишқидин эл кўнглига таъсир ўлуб,
Ул санам ҳолиға ҳам тағйир ўлуб.*

Ишқ шундай қудратки, у аввал бировни маъшуққа ошиқ қилади, кейин маъшуқнинг ўзини ошиққа айлантиради. Шайх Санъон ҳикоятида ҳам шу гоё бор. Ишқ, ошиқ ва маъшуқ тушунчаларининг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги бу ўринда ҳам ёрқин намоён бўлади. Бироқ келтирилган байтдаги «ул санам ҳолида ҳам тағйир (ўзгариш) бўлган»ини ишора билан қайд этиб ўтиш бекорга эмас. Бу гап шоирга дoston давомидида ҳали жуда

зарур бўлади ва биз ҳам бу масалага яна қайтамиз.

Ажабки, маъшуканинг ўзи ошиқ бошига боради, Шайх унинг рухсориға тўйиб-тўйиб боқади. Юз ёшлардаги чолни бу моҳилиқо тамом ром этади. Қиз у билан савол-жавоб қилади. Қарасаки, Шайх Санъон фикридан қайтадиган кўринмайди.

Шунда қиз унга тўрт шарт кўяди:

Биринчиси — май ичиш (биламизки, шариат маст қиладиган нарсаларни ичишни ман этади);

иккинчиси — белга зуннор боғлаш (бу исломдан чиқиб, бошқа динга ўтишни билдиради);

учинчиси — «Қуръон»ни куйдириш (бунинг қандай гуноҳ эканини тасаввур қилиш қийин эмас);

тўртинчиси — бутпараст бўлиш (Оллоҳга ширк келтиришнинг бундан бадтари бўлмайди).

Бу шартлар Шайхни исломдаги тўрт энг катта гуноҳга ботириш эди. Шу ўринда XIII аср шоири Муслиҳиддин Шайх Саъдий Шерозийнинг *"Май бихўр, Мусҳаф бисўз оташ андар Каъба зан, Сокини бутхона бошу мардумозорий макун"*, яъни, май ич, «Қуръон»ни куйдир, Каъбага ўт қўй, бутхонада ўтириб, бутпараст бўл, (лекин) одамга озор берма, мазмунидаги машхур байтини эслаш жоиз.

Тарсо қиз айнан шу гуноҳи кабираларни Шайхнинг гарданига юклайди. Бу ҳам кам — у бечора ана шу тўрт топшириқни адо этганидан кейин яна икки ишни бажариши лозим:

биринчиси — йил давомида чўчкабоқар бўлиш (маълумки, исломда чўчкагўшти ҳаром ҳисобланади);

иккинчиси — ҳаммомда гўлаҳлик қилиш.

Шайх Тарсо қиз ўртага қўйган бу талабларнинг барини ўйламай-нетмай, лом-мим демай бажаради: май ҳам ичади, «Қуръон»ни ҳам куйдиради, белига зуннор ҳам боғлайди, бутга сажда ҳам қилади. Бир йил сурункасига кундузи чўчка боқиб, кечалари гўлаҳлик вазифасини бажариб юради.

Ана шу бир йил мобайнида муридлари ҳарчанд уринишмасин, пирларини бу йўлдан қайтара олмайди. Охири ундан умидларини батамом узиб, бир ўзини Румда қолдириб, Каъбага қайтиб кетишади.

Шайх Худо йўлидаги киши, мусулмонлар раҳнамоси эди. Навоий бутун умр исломга хизмат қилган, асарларида динни ҳадди аълосида тарғиб ва ташвиқ этган буюқ эътиқод эгаси, Низомиддин, яъни динга тартиб берган деган юксак унвонга эга чинакам соҳиби иймон шоир бўлса, умрининг охирларида битган «Лисон ут-тайр» достонида Шайх Санъоннинг Тарсо қиз васли умидида бу даражада диндан чиққанини тасвирлашини қандай тушуниш керак?

Воқеагагина эътибор қилсак, яъни асарни реалистик таҳлил этсак, муаллифнинг ўзи, эҳтимол, мутлақо кўзда тутмаган кўп-кўп талқинлар келиб чиқishi турган гап.

Биринчи талқин. Бу ерда шоир барча динлар тенг, эътиқодда ислом ҳам, насронийлик ҳам — баб-баробар, демоқчи бўлган.

Иккинчи талқин. Ишқ-муҳаббатда диннинг аҳамияти йўқ. Мусулмон одам ҳам бемалол насроний қизни севавериши мумкин.

Учинчи талқин. Ишқ шундай оташки, у ошиқни диндан чиқаради. Ҳатто унинг ўз дини қолиб, маъшукаси динига ўтиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

Биринчи талқиннинг хатоси шундаки, дostonнинг умуммоҳияти ва муаллифнинг мақсадида икки динни бир-бирига зид қўйиш ҳам, улар иккаласи тенг, дейиш ҳам эмас. Асар мантиғи ҳам буни талаб қилаётгани йўқ. Бу ерда суфий чинакам ошиққа айланганидан кейин ундан олдинги ҳаётини унут боради, дейилмоқчи. Ишқ уни шу даражада мубтало қиладика, ҳатто энди у дину иймонини ҳам ёдидан чиқариш даражасига етиши мумкин. Шу гапни айтиш учун ҳам атай Тарсо қиз образи танланган. Тарсо қиз — ёр. Умуман, мажозий ишқда одам сифатида қаламга олин-

ган ёр ҳамиша ҳақиқий маъшуқа рамзи бўлиб келади. Ёрни одам сифатида тас-вирлаш, бошқача айтганда, инсоннинг инсонга ишқини қаламга олиш мажозий ишқ дейилгани шундан. Ана энди калаванинг учини йўқотмаймиз.

Иккинчи талқиннинг хатоси шундаки, бу ерда реалистик маънода тушуниладиган севги-муҳаббат ҳақида сўз бораётгани йўқ. Мутлақо. Комил ишонч ҳосил қилиш учун Шайх Санъоннинг юз ёшларга етиб қолгани Тарсо қизнинг ёшлигини хаёлга келтиришнинг ўзи етарли. Буни XIX аср буюк олмон шоири Иоханн Вольфганг Хётенинг қариган чоғида ёш бир қизни севиб қолишига менгзамаслик керак. Достон умумруҳидан келиб чиқилса, икки дин қиёси рамзий-мажозий маънода — фақат ва фақат ишқ ошиқни олдинги ҳаётини, ҳатто динини ҳам унутиш даражасига солиб кўяди, деган ва шундан келиб чиқадиган мақсад ва ғояни илгари суриш учун келтирилган.

Учинчи талқиннинг хатоси шундаки, бу ерда бир диндан воз кечиб, иккинчисига ўтиш мантиқан суфийлик йўлининг бир босқичидан иккинчисига ўтишни англатади.

Хўш, Шайх Санъон ҳикояти орқали суфийлик йўлининг қандай босқичидан қандай босқичига ўтиш кўрсатилган?

Аввал тўрт, кейин яна икки шартини ўртага қўйишдан олдин Тарсо қиз Шайхга бир нарсани қаттиқ тайинлаган эди:

*Қил гумон ҳар нени кўрдунг — кўрмадинг,
Ё ҳавас дайриға маркаб сурмадинг.*

Бу шунга ишораки, ишқ йўлига кирган солик энди олдинги ҳаётини, унинг яхши-ёмон барча жиҳатларини тамоман унутиши шарт. Олдинги ҳаёт билан боғлиқлик қолмаслиги, кўрганлари кўрмаганга ўтиши керак. Чунки ошиқнинг реал ҳаётда кўрганлари — маъшуқанинг (Оллоҳнинг) ўзи эмас, сурати, тажаллиси, яъни турли жилвалари, холос. Уларни шунинг учун унутиш шартки, энди чин ёрнинг ўзи изланяпти. Суратига маҳлиё бўлиб, уни

асл манба деб ўйлаб қолмайлик тагин...

Тасаввуф адабиёти — ўта рамзий адабиёт. «Лисон ут-тайр»да бу юксак даражада намоён бўлган. Рамзларда адашиш асар моҳиятига етолмаслик деган гап. Лекин ҳар бир рамз достондаги умумий занжирнинг муҳим ҳалқаси ёхуд маснавий иморатининг зарур гишти тарзида келади. Адамаслик учун асарнинг умумий руҳини эсдан чиқармаслик ва қисмлар, боблар, ҳатто байтлараро вобасталиқдан келиб чиқиб фикрлаш шарт.

Шайхнинг бир муриди бор эди. У кўпни кўрган, сулук йўлида анча жойга етган, қаёққаки бир карвон жўнаса, унга йўлбошчилик қилган эди. Шунинг учун уни шоир «солики раҳрав» дейди. (Шунга кўра, шартли равишда, уни Раҳрав деб оламиз. Раҳрав — асли арабча «солиқ» сўзининг форсийси. Бу «йўл юрвчи», «карвонбоши» маъносини беради. Бу ерда, очиқ айтилмаган бўлса-да, шоир Раҳрав тимсолида халифа, яъни пирнинг ўринбосарини кўзда тутган. Чунки сулукда энг иқтидорли, пишиб-етилиб келаётган мурид халифаликка ўтган. Масалан, Хожа Аҳмад Яссавий ҳам, Абдухолиқ Фиждувоний ҳам пири комил Юсуф Ҳамадонийга халифа эди.)

Рум сари йўлга тушганларида Раҳрав бошқа ерга сафарга кетган эди. Шайх даргоҳидан паноҳ топай деб, Каъбага қайтиб келса, жой бор-у, жойгоҳ йўқ, деганларидек, хонақоҳ бор-у, пир йўқ. Тўрт юз мурид ҳам тўрт томонга тарқаб кетган.

Аҳволни мулоҳазаю мушоҳада қилиб кўрдию барча муридларни ҳар ерлардан чақиртириб, бир ерга жамлади-да, гапнинг анигини суриштирди.

Ҳаммасини билиб олганидан кейин эса уларни койиганча койиди. Сенлардан лозим эдики, деди у, пиримизнинг тақдирига Тангридан нима тушган бўлса, ҳамманг ўйлаб ўтирмасдан унинг қилганини бажариб кетаверишинг керак эди. Ким айтади сенларни иродат аҳли деб?! Уят-е сенларга! Чарҳдан пиримизга итбоқарлик тақдир этганда, қўшилишиб ит

Алишер Навоийнинг "Лисон ут-тайр" достонига ишланган миниатюра. (Шероз, 1530-31 йиллар)

боқмайсанларми?! Бундай бевафо муридлардан вафодор ит яхши эмасми?! У ўзига жафо етказганда, сенлардан ҳам шундай қилиш вожиб эмасмиди?..

Бунинг дoston воқeасига бeвосита алоқадорлиги бор. Ҳикоят дostonда Худхуд тилидан қушларга айтиб бeриляпти. Бу билан Худхуд баҳонада ўзлари Худхудни пир сайлаб қўйиб, энди Симуर्फ сари учишдан бош тортаётганликларини таъна қиляпти. Сулукка кирилдими, энди шайхнинг айтгани — айтган, дегани — деган бўлиши керак эди. У нима қилса, мурид ҳам шуни такрорлаши шарт, ахир.

Хуллас, Каъбада Раҳрав шу сўзларни айтиб, барчани яна қайтадан Рум сари бошлади. Муридлар истар-истамас унга эргашди.

Румга бориб, пирларини ёбондан топишди. Чўчка боқиб юрган экан бечора. Шайх Санъон ўз муридларини мутлақо танимади. Муридлар, ноилож, шаҳарга қайтиб, Раҳравнинг буйруғи билан бир ибодатхона топдилар-да, кечаю кундуз дуода бўлиб, Тангри таолодан шайхларини бу ишқ балосидан тезроқ халос этишини сўрашди.

Ихлос — халос, деган гап бор. Сидқидил ихлос билан қилинган дуолар ижобат бўлғуси, албатта.

Раҳрав бир кеча эрта тонггача шундай ашки ниёз тўқдики, буткул ҳолдан тойиб, бир зум кўзи юмилди. Шунда унинг кўзларига бир нур, бу нур ичра эса бир кўёш кўринди. Қараса, нур ичра Муҳаммад алайҳиссалом табассум қилиб келяптилар. Расулulloҳ Раҳравга дедилар:

Сидқ ила туз ниятингга офарин!

Саъю олий ҳимматингга офарин!

Шу тариқа, муножотлари даргоҳида қабул бўлганини айтдилар. Кейин пирлари ҳақида дедилар:

Тенгри махфий ҳикмати изҳорида,

Сайр даштида, сулук атворида

Солик оллида кўюптур волидот,—

Ким, ўзин кутқормай ондин йўқ нажот.

Демак, Шайх Санъоннинг Тарсо қизга ошиқ бўлиши ўзини қутқариш, ўзидан воз кечишнинг кўриниши, воситаси ёки бир баҳонаси эди. Ўрни келгани учун таъкидлаб ўтайлики, тасаввуф шеърияти, жумладан, Навоий ижодида ўзликни топиш масаласи худди ана шундай ўзликдан кечиш тарзида қўйилади. Суфий ўзлигидан (нафсидан, жисмидан, жонидан) кеча боргани сари чинакам ўзликни (аниқроғи, Яратганни) топа болади.

Шундан кейин Раҳрав муридларга бўлган гапни айтди, улар унга ҳамроҳ бўлишди, биргалашиб яна пирлари томон йўл олишди. Йўлбошчи худди майсазору сув устида шамолдек учиб борар эди. Тавфиқ (мувофиқлик) гулшанидан эсган шамол пирга — Шайх Санъонга ҳам таъсир қилган эди. Ундан ҳам гумроҳлик кетиб, руҳида огоҳлик бошланган эди. Зуннорни ечиб ташлади. Унга ҳидоят шамидан нур етишган эди.

Шайх Санъон яна қайтадан пирлик хирқасини кийди. Асҳоблари билан йўлга тушиб, Каъба сари равона бўлди.

Ҳўш, Шайх Санъон-ку Каъбага қайтиб кетибди, уни ўзини унутиш даражасига олиб борган, ҳатто динидан маҳрум этган моҳилиқо — Тарсо қизнинг аҳволи не кечди? У Шайхни исломдан чиқарганию шунча майна қилганига қувониб, Румда кулиб қолавердимми?

Йўқ. У туш кўрди. Тушида Исо алайҳиссалом унга келган меҳмоннинг кимлигини билмагани, мезбонликни эплай олмаганини айтиб, Шайх Санъонни топиб, ундан узр сўраш, унинг динига киришни тарғиб этиб турибдилар: «Шайх Санъондек муршиди аҳли замон дайрингга меҳмонликка келди-ю, лекин сен мезбонликни эплай олмадинг. У бечоранинг бошига не-не кунларни солдинг-а. Мана, қара, у бу дунёга меҳмонликни мутлақ тарк этиб, ҳарам, яъни Маккага мезбонликка кетди. Сен ҳам тез олдига бориб, унинг динига кир, узрингни айтиб, тариқатини қабул қил!»

Биринчидан, шоир Исо алайҳиссалом тилидан дейди:

*Дайрнинг меҳмонлигин тарк этти ул,
Мезбонликқа ҳарамга кетти ул.*

Бунда шоир икки маънони кўзда тутган. Биринчиси — дайр, яъни насронийлар ибодатхонасига меҳмонликни тарк этиб, ҳарам, яъни Каъбада мезбонлик қилишга кетди. Яъни насронийликдан воз кечиб, яна исломга қайтди.

Иккинчиси — дайр, яъни дунёга меҳмонликни тарк этиб (фаного эришиб, ўзлигига батамом барҳам бериб), ҳарам, яъни Оллоҳ даргоҳига мезбонлик қилишга кетди (руҳан Тангри таолога етди).

Қолаверса, «мезбонлик» сўзи бекорга ишлатилаётгани йўқ. Сал ўтмай Тарсо қиз Каъбага меҳмонликка бориш учун йўлга отланади, унга Шайх мезбонлик қилади. Бу ерда шунга ишора ҳам бор.

Учинчидан, бу ерда қиёмат яқинлашганда Исо пайгамбар Ерга тушиб, қавмини Муҳаммад динига ўтишга ундайди, деган ақидага ҳам суянилган.

Чиндан ҳам, Тарсо қиз Каъбага кетган Шайх Санъон изидан тушди. Ишқ унинг ўзини шу даражага олиб бориб қўйдик, нолаю зорлар қилиб кетаётиб, йўлда — бир чўлу биёбонда бу ҳам хушсиз йиқилди.

Шу маҳалда Шайхга ҳам, бир пайтнинг ўзида Раҳравга ҳам (чунки у ҳам пирикка яқинлашиб қолди) каромат юзланди, кашф билан Тарсо қиз аҳволини худди кўриб тургандек ҳис этиб, орқаларига қайтиб, юра бошлашди. Нима гап бўлаётганини билишмаса-да, муридлар ҳам ўйламай-нетмай уларга ҳамроҳлик қилишди.

Чўлу биёбондан Тарсо қизни топишди. Шайх Санъон йиғлай-йиғлай ёрининг бошини қўнига олди. Қиз ўзига келди. Маъшуқини кўриб, кўзларидан юм-юм ёш тўкди. Хатосини бўйнига олди, Шайхга берган азобларидан пушаймонлигини билдириб, тавбалар қилди, узрхоҳликлар айтди, ўзини, юртини, динини ҳам ёмонга чиқарди:

*Ҳар неким қилдим, ямон қилдим, ямон,
Мен ямон, кешим ҳамон, диним ҳамон.*

Сўнг Исо алайҳиссаломнинг даъватларини эслатиб, Шайхга исломга кирганини билдирди. Ёридан иймон шартини сўради. Шайх айтиб турди, у иймон келтирди: «Ло Илоҳа Иллоллоҳу Муҳаммад расулуллоҳ...»

Тарсо қиз чинакам ишқнинг таъсири билан муслимага айланди, чин ошиги қўлида жон берди, бу дунёдан иймон билан кетди...

Шайх маъшуқасини мусулмонлар мазоридида дафн эттирди. Умр ўтиб, ўзи ҳам омонатини топширди — ёр васлига етди.

Бу билан шоир ишқ комил бўлса, маъшуқ ошигини севиб қолади, демоқчи. Ана шунда чинакам васл юз беради. Энди буниси — ошиқ, униси — маъшуқ деб ўтиришга ҳожат қолмайди. Чунки ошиқ — маъшуққа, маъшуқ — ошиққа айланиб кетаверади.

Шоир Худҳуд номидан хулоса қилдики, ишқ бобида шоҳ ҳам, гадо ҳам бир:

*Ишқ мулкида гадову шоҳ бир,
Дайр ичида раҳбару гумроҳ бир.*

Лекин бу ҳали асосий мақсад ифодаси эмас. Тўғри, бу билан Худҳуд кушларга олдинги ҳаётларини унутишни тарғиб этиб, энди мен шоҳ эдим, мен гадо эдим, деб ўйлаш у ёқда турсин, ҳатто ошиқлик оташи кишини дину иймонини ҳам унутишга олиб боради, демоқчи.

Шайх Санъон ҳикояти, аслида, достондаги «Кушларнинг йўл кайфиятин Худҳуддин саволи ва онинг жавоби» деган 78-бобнинг ҳаётий далили сифатида келтирилган. Ана шу 78-бобда ғоя назарий жиҳатдан илгари сурилган эди.

Симургни (яъни Оллоҳни) топиш йўлида ишқ куллисифат, яъни асосий — умумий жиҳат ҳисобланади. Энди ишқ аҳлига бировнинг маслаҳати қор қилмайди. Чунки у мақсади сари интилаверади. Бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмайди:

*Ким бу йўлда ишқдур куллисифат,
Ишқ аҳлидин йироқдур маслаҳат.*

Кимки чинакам ишққа мубтало бўлган

бўлса, унга жон таслим этгани маъқулроқ, лекин, шуниси ҳам борки, энди унинг жонига офат етса ҳам, парвосига келмайди:

*Кимга дарду ишқ муставлодурур,
Тарки жон этмак анга авлодурур.*

*Кимки жонон сори онинг ройи бор:
Жонга офат етса, не парвойи бор?!*

Кўриниб турибдики, бу — ўта рамзий бир ишқ.

Шоир китобхонни Шайх Санъон ҳикоятига тайёрлаб борган эди. 77-боб тарзида келган ҳикоятда бир ўта хушрўй подшоҳнинг ўзини ўзи ва халқи кўриши учун қасри олдида бир катта ойна яساتгани баён этилади. Унда шундай байт бор:

*Бермайин бу кўзгуга аввал жило,
Акс анда солмағай ул подшоҳ.*

Подшоҳ (бунда асар воқеаси жиҳатидан Симурғ қушга, моҳият эътибори билан эса Оллоҳга ишора бор) аввал бир кўзгу яساتмай туриб аксини кўра олмаслиги айтиляпти. Бу кўзгу эса кўнгирамзи эканини шоир олдин айтган эди:

*Қасри — тан, онда кўнгулни кўзгу бил,
Кўзгуда шаҳ хуснини наззора қил.*

Кўнгирамзи кўзгу сифатида таърифлаш дostonнинг кириш бобларида бор эди. Бу ерда асосий воқеа ўша назарий мулоҳазаларга чамбарчас боғланыпти.

Шу талқинлардан ҳам маълум бўлиб қолмоқдаки, Шайх Санъон ҳикояти орқали шоир суфий кўнгирамзи ёр акси намоян бўлиш жараёнини қаламга олган. Худхуд қушларга Шайх Санъон ҳикоятини айтиб бериш билан бу орзуни янада кучайтиради. Уларни мақсад сари интилишга ундайди.

Шайх Санъон ҳикоятидан кейин рамзан қушларнинг чинакам ошиқлик даври бошланади. Энди асарда бир муҳим нарса ўзгаради. Худди Шайх Санъон ошиқи беқарор бўлиб, дину иймонини ҳам унутгани каби, бундан бу ёғига қушларнинг номи йўқ — улар ҳақида сўз юри-

тилгудек бўлса, шоир «бир қуш» деб кетаверади. Чунки қушлар энди водийларни учиб ўтишга киришди. Ўзликдан кечишнинг биринчи босқичи Шайх Санъон ҳикояти айтилганига қадар босиб ўтилган (Бу «Лайли ва Мажнун»да Қайснинг Мажнунга айланиши билан бир ҳодиса экани ушбу сатрлар муаллифининг қуйидаги мақоласида кенгроқ ёритилган: «Тавба». «Халқ сўзи», 1993 йил, 8 февраль).

Шунинг учун ҳам айрим навоийшуносларнинг «Лисон ут-тайр»да ҳар бир қушнинг ўзига хос характери очилган, деган қабилдаги талқинларини дostonнинг умумий мазмунига нисбатан ишлатиш мутлақо мумкин эмас. Бу гап фақат дostonнинг Шайх Санъон ҳикоятигагина бўлган қисмигагина тегишли, холос.

79-бобгача баъзи қушларда шубҳа, эътироз, бош тортиш каби ҳолатлар юз бериб турган эди. Энди бундай гаплар йўқ. Энди ҳақиқатни излаш — Симурғ қушга етиш сари ҳаракатда ҳал қилиб олишга тўғри келадиган бошқа масалалардангина саволлар бўлади. Худхуд уларнинг барига жавоб қайтариб бораверади.

«Лисон ут-тайр» — лиро-эпик дoston. Шунинг учун асар воқеаси баёнида лирик қахрамон кутилмаганда «аралаш»и мумкин. Бироқ Шайх Санъонгача Худхуд нақ 15 та ҳикоят айтган бўлса, лирик қахрамон уларнинг бирортасига «шерик»лик қилмайди. (Шунинг учун бўлса керак, дostonнинг 1991 йилги нашрида бу ҳикоятлар тўлиқ матни кўштирноққа олиб берилган.) Шайх Санъон ҳақидаги бобда шу қоида бузилади: шаклан, яъни услубан бу ҳикоят ҳам Худхуд тилидан баён этилаётган бўлса-да, Навоий гўё буни «унутади» ва қалби туғенини бошлайди.

*“Шайхни андоққи шайдо этти ишқ,
Олам аҳли ичра расво этти ишқ”*

деган байтдан сўнг шоир бевосита ўзи сўзлай бошлайди:

*Сўнгра мендин солмади ғавғосини,
Кимса кўнгли мулкига яғмосини.*

*Ҳолим андин кимса гар ортуқ демас,
Ортуқ эрмас, бўлса ҳам ўксук эмас...*

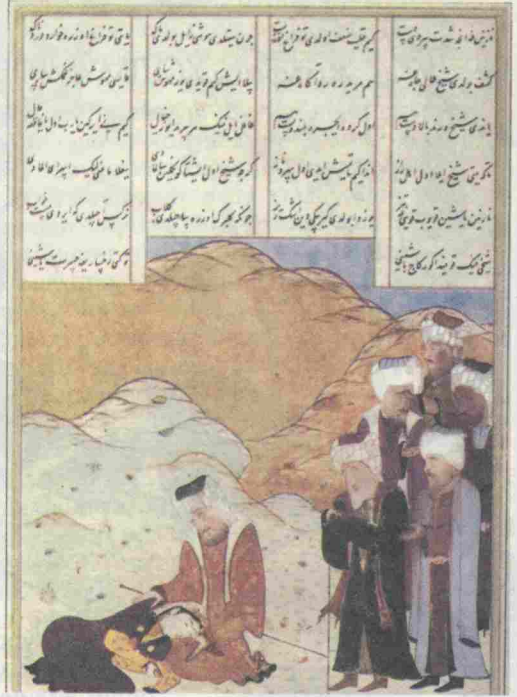
Бу билан Навоий Шайх Санъон ишқи-га ҳавас қилаётгани, ўзини ҳам шундай мубталолик чулғганини яширмайди.

Асар воқеаси бўйича, бу ҳавас қушларга ҳам ўтади. Уларнинг Симурғ сари парвози энди бутунлай бошқа маром ва мақомга эга бўлади. Ишқ шавқи улар кўлидан ихтиёрни олган эди. Улар худди чақмоқ чақинидек тез учар, бир ҳамла (қанот қоқиш) билан ғарбдан шарққа етар эди. Лекин барибир бўлмайди — орадаги бошбошдоқлик кетмайди: бирови бировидан ортда қолар, ўзини ҳар манзилларга солар эди. Шайх Санъон ҳикоятининг таъсири шундаки, қушлар иттифоқ бўлиб учмасак, бўлмайди, ахир, қўйни ҳам қўйчивон бошқармаса, кимдир жамаотга сардорлик қилмаса, бўлмайди, деган фикрга келади. Худхудни йўлбошчиликка ундашади. Худхуд бунга кўнмайди. Тенглик бузилади, ҳаммамиз ҳам бир қуш бўлсак, мен сизлардан устундек бўлиб қоламан, бу яхши эмас, деб ҳисоблайди. Кейин адолат бўлсин деб куръа ташланди. Қаранги, куръа ҳам келиб Худхудга тушади. Худхуд бошчилигида ҳаммалари учишга киришади.

Бу билан шоир, жумладан, тасаввуф йўлини пирсиз — раҳнамосиз босиб ўтиш мумкин эмаслигини исботлаган ҳам бўлади.

Хуллас, «Лисон ут-тайр» ўзига хос бир ишқнома бўлса, асар воқеасига кўра, қушларда бу ишқ айнан Шайх Санъон ҳикоятидан кейин чинакамига ўт олади.

Шу ҳикоятдан асардаги тасвир чизиги кескин ўзгаради. «Анъанавий» деб юритиладиган, ҳолбуки, «Лисон ут-тайр»да бевосита асар моҳияти билан чамбарчас боғлиқ дастлабки бобларни ҳисобламаганда, шартли равишда, дostonни икки қисмга бўлиш мумкин.

Биринчиси. Қушлар билан боғлиқ тасвир қисми (бу 14-боб билан бошланиб, «Қушларнинг фано хусулидин бақо вусулига еткони» деб аталган 169-боб билан тугайди).

Иккинчиси. Қушлар билан боғлиқ бўлмаган, бевосита шоир лирик қаҳрамони дарду ҳоли баёни бўлган қисм (бу 170 — 193-бобларни ўз ичига олади).

Ана шу биринчи қисмнинг ўзи яна иккига бўлинади:

— шариатдан тариқатга ўтиш тасвири (14 — 78-боблар).

— тариқатдан ҳақиқатга ўтиш тасвири (80 — 169-боблар).

Мазкур икки қисмни боғловчи ҳалқа — Шайх Санъон ҳикояти (яъни 79-боб).

Шунинг учун ҳам «Лисон ут-тайр» Шайх Санъон ҳикоятисиз «Лисон ут-тайр» эмас.

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Жаъфар ХОЛМУМИНОВ

АЛОШВАРДТА РТЯ

XV аср-га келиб мусулмон Шарқи тафаккури тарихида катта ўзгариш ва кескин бурилишлар юз бера бошлайди.

Биринчидан, нақшбандия тариқати Мовароуннаҳрдан Хитою Ҳиндистонгача, Хуросону Усмонли турклар салтанатигача бўлган ҳудудларда тарқалиб ва ривожланиб боради. Иккинчидан, бу тариқат хонақоҳлардан чиқиб, жамиятнинг туб илдизлари ва турли табақаларига таъсир кўрсата бошлайди. Учинчидан, бу сулук, бошқа тасаввуфий силсилалардан фарқли ўларок, таркидунёчилик, фақирлик ва гўшанишинликни тарк этиб, моддий оламга юзма-юз бўлади ва аста-секин иқтисодий қудрат касб этиб, сиёсий-мазҳабий тариқат тусига қиради. Тўртинчидан, минтақада сунний ва шиа мазҳаблари ўртасида ихтилофларнинг юзага чиқа бошлаши маънавий ҳаётга ҳам гоҳ ижобий, гоҳида эса салбий таъсир еткази.

Албатта, нақшбандиянинг ҳукмрон доираларга кириб бориши, бошқача айтганда, сиёсийлашуви маълум даражада ўша давр ижтимоий-сиёсий шароити нуқтаи назаридан жамиятга ижобий таъсир етказиб туриши табиий ҳол эди. Жумладан, теурий шохзодаларни тотувликка чақириш, уларни адолат ва маърифатга йўналтириш, жамиятнинг турли табақалари ва гуруҳлари ўртасидаги нуфузи ва таъсир кучидан фойдаланиб, уларни бирдамликка ва бирликка даъват этиш каби ижобий жиҳатлар XV-XVI асрлар тасаввуфининг асосий хусусиятларидан эди.

Бу даврга келиб Самарқанд минтақа нақшбандийларининг сиёсий ва маънавий марказига айланади. Тариқат тепасида эса нақшбандиянинг улуг пири муршиди Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий турарди. Нақшбандия тариқатининг ижтимоий-сиёсий оҳанг касб этиши ва теурий шохзодалар саройига яқинлашувида айнан Хожа Аҳрор Валийнинг фаолияти етакчи ўрин тутарди. Хусусан, унинг салтанатни юксак даргоҳ сифатида эътироф этиб, «нубувват даражасига яқин бўлган мартабадир, ундан юксакроқ мартаба йўқдир; ҳеч бир тоифа дину миллат ва шарият ривожига султонлар ўрнини босолмайди», деб эълон қилиши бу жараённинг тобора тезлашувига сабаб бўлади. Тасаввуфдек дунёдан қўл силкиган фалсафий-маънавий таълимотнинг бу

Жаъфар ХОЛМУМИНОВ. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг аспиранти.

қадар сиёсийлаша бошлаши ғайритабиийроқ ҳодиса эди. Шунинг учун бундай вазиятда ҳаёт айна жараёни мўътадил ҳолда тутувчи ва тасаввуфнинг жамиятдаги маънавий-маърифий, фалсафий-ирфоний миссиясини эслатиб турувчи мутафаккир бир зотга эҳтиёж сезар эди. Тасаввуф тарихи бу вазифани XV асрнинг буюк тафаккур эгаси, хотамуш-шуаро, яъни шоирлар муҳри унвони билан машҳур бўлган Мавлоно Абдурахмон Жомий зиммасига юклайди. Жомийнинг нақшбандия тариқатига кириши Мовароуннаҳру Хуросоннинг сиёсий доиралари ва илм-маърифат аҳли томонидан муҳим тарихий воқеа сифатида қабул қилинади. Жумладан, нақшбандия тариқатининг Хуросондаги улуг шайхи, Жомийнинг пири бўлмиш Саъдиддин Кошғарий буни «Ҳақ субҳона таоло биз ошуфтаҳол фақирларга бу соҳибкамол йигитнинг суҳбатига етиш шарафини иноят айлади», деб эътироф этган бўлса, Хожа Аҳрорнинг пешқадам муридларидан бири — Шамсиддин Муҳаммад Зоҳид «Бу улуг зотни бизга етказган табаррук лаҳзаларга шукроналар бўлсин» дейди. Кошғарий муридига Бухоронинг хожাগон тариқатида олий бир мартаба насиб этганини ҳам таъкидлайди.

Бу таҳсину мақтовлар бежиз эмас эди. Жомий бу пайтга келиб етук шоир ва олим сифатида танилиб улгурган эди. Шунинг учун ҳам бўлса керак, Жомийнинг нақшбандияга боғланиши ва бу таълимот доирасида фаолият юрита бошлаши «Хирот ва Самарқанд илмий доираларининг баъзи бир намояндаларини ҳайратга солди». (*Нажиб Моил Ҳиравий. Шайх Абдурахмон Жомий. Техрон, ҳижрий 1373, 38-бет.*) Чунки диний илмлар билан тасаввуф ўртасида ўзига хос зиддият бор эди.

Жумладан, XV асрнинг шоир ва мутакаллимларидан бири Шаҳобиддин Муҳаммад Жожурмий бу ҳодисага очиқдан-очиқ эътироз билдиради: «Охирги 500 йил давомида Хуросон мутафаккирлари орасидан ҳақиқий камолот соҳиби бўлган бир кишигина бор эди, уни ҳам Мавлоно Саъдиддин Кошғарий жаноблари йўлдан урдилар». (*Фахриддин Али Сафий Кошифий. "Рашаҳот айнул-ҳаёт". Техрон, ҳижрий 1356, 1-жилд, 239-бет.*)

Хирот мударрисларидан бири Абдурахим Кошғарий ҳам киноя оҳангида бундай дейди: «Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳазратлари мутолаадан воз кечиб, суфийлар тариқатига юз туганларига қадар биз китоб ўқиш ва

расмий илмлар таҳсилдан ҳам муҳимроқ иш борлигидан ва олимликдан ҳам юксакроқ яна бир мартаба мавжудлигидан бе-хабар эдик». (Ўша манба, ўша бет.)

Аммо олимларнинг бу хавотирлари ўринсиз эди. Жомий нақшбандияга кириб, илмий-адабий муҳитдан узилмади. Мадрасалар, илму адаб аҳли билан боғланиб турди. Ҳатто, айтиш мумкинки, шоҳ асарларини ҳам 1453 йилдан, яъни тариқатга кирганидан кейин ёзди.

Жомийнинг чилла ўтиргани ё ўтирмагани хусусида манбаларда ҳеч қандай маълумот учрамайди. Аммо мурид ва шогирдларидан Абдулғафур Лорий ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ёзишларича Жомий тариқатга кирганидан сўнг олти ой қаттиқ риёзат чеккан экан. Бундан ташқари, пири шайх Саъдиддин Кошғарий оламдан ўтгач, бир муддат устозининг мозори бошида турганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Жомий уч ҳалқа орқали Хожа Баҳоуддин Нақшбандга бориб етади. Бу ҳақда «Музақкири аҳбоб» муаллифи шундай дейди: «Ҳазрат Мулло Жомийнинг пири бўлиш Мавлоно Саъдиддин Кошғарий ҳазрат Мавлоно Низомиддин Хомушнинг муридидирлар ва алар ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор муриди, алар эса Ҳазрат Хожаи бузруквор Баҳоуддин Нақшбанднинг — сирлари муқаддас бўлсин — барҳақ халифаси ва мутлақ қойим мақомидирлар».

Агар Шайх Саъдиддин Кошғарийнинг 1456 йили вафот этганини ҳисобга олсак, Жомий жуда қисқа вақт ичида, таҳминан 2-3 йилга бормаи хирқа кийган ва шайхлик мартабасига эришган бўлиб чиқади. Бу тасаввуф тарихида нодир ҳодисалардан ҳисобланади. Аммо Жомий хонақоҳда ўтирмади, атрофида кўп муриду мухлислар йиғиб, каромат ва иршод йўлини тутмади. Кароматларини илму ижодда кўрсатди, иршод деганда эса ўз асарлари билан нақшбандийларга ҳидоят йўлини кўрсата бошлади.

Жомий Шайх Саъдиддин Кошғарий вафотидан сўнг нақшбандиянинг ўша даврдаги энг буюк пири муршиди Хожа Аҳрор Валийга иродат қўлини берди. Хўш, 42-43 ёшида нақшбандия тариқатининг мур-

шиди даражасига етган Жомийга қайта мурид тушишнинг нима ҳолати бор эди, деган ҳаққоний савол туғилади, албатта.

Бу, биринчидан, Жомийнинг фавқулодда камтарлиги, иккинчидан, унинг эҳтиёткорлигидан эди.

Чунки, бир томондан, мовароуннахрлик нақшбандийлар хуросонлик нақшбандийларга устозлик ва раҳнамолик вазифасини ўтасалар, иккинчи томондан, Хожа Аҳрор раҳнамолигидаги тариқат аҳли Самарқандда нақшбандиянинг қудратли марказини вужудга келтирган эди. Жомийнинг хокисорона табиати бу давлатни эҳтиром ва эътироф билан қабул этди ва Хожа Аҳрор Валийга мурид тушиш билан мовароуннахрлик нақшбандийларнинг хуросонлик нақшбандийларига нисбатан устозлик даражасини сақлаш аъъанасини садоқат ва ҳиммат билан давом эттирди.

Мовароуннахрлик нақшбандийларнинг тариқатдаги устуворлик ва устунлик мақоми уларда Хуросон нақшбандия муҳитини бошқариб туриш ҳиссини ҳам кучайтирарди. Жомий бу давлатни қабул этиш билан нақшбандия тариқатининг минтақадаги сиёсий-ижтимоий бирлигини сақлашга имкон яратиб берди.

Жомий, бир томондан, Хожа Аҳрор Валийдан сайру сулук масалаларига оид янги кўрсатмалар олиб турар ва уларни Хуросон муҳитида татбиқ этишга ҳаракат қилар эди. Иккинчи томондан, Ҳусайн Бойқоро саройи билан яхши алоқалар ўрнатиб, Ҳиротнинг ижтимоий ҳаётида ҳам фаол қатнашарди. Айниқса, Амир Алишер Навоийнинг 1476 йили Жомийга иродат қўлини бериши ва нақшбандийликни қабул қилиши бу алоқаларни янада кучайтирди.

Хожа Аҳрор Валий ҳам Жомийни юксак кадрлаб, унга эҳтиром билан қараган, хусусан, тариқатнинг назарий масалалари билан қизиққан муридларга Мавлоно Жомийга мурожаат қилишни маслаҳат берган.

Жомийнинг Хожа Аҳрор томонидан забардаст олим сифатида эътироф этилиши Жомийнинг тариқат олдида турган вазифаларига қилинган биринчи ишора эди.

Иккинчи ишора ҳазрат Навоийнинг нақшбандияга кириши билан боғлиқ.

Нақшбандия тариқатида пайдо бўла бошлаган маънавий бўшлиқни тўлдириш эҳтиёжи туғилганлигини яхши ҳис этган Навоий пиридан тасаввуф ва ирфонга оид илмий-назарий асарлар ва шарҳномалар ёзишни сўрайди, бу жараёни қатъий равишда назорат остига олади.

Навоийдек сиёсат, илм-фан ва адабиёт ҳомийсининг бевосита қизиқиши ва унинг сиймосида бутун нақшбандия тариқатининг маънавий эҳтиёжи Жомийга тариқатни назарий жиҳатдан мустаҳкамлашда куч-қувват ва илҳом бағишлади.

Натижада Жомийнинг асосий эътибори тариқатнинг ижтимоий-мазҳабий жиҳатлари, сайру сулук ва муридлар тарбияси масаласига эмас, балки ирфон фалсафасининг ваҳдат ул-вужудий масалаларини амалий-мазҳабий тариқатга айланган нақшбандия таълимотига синдириш, Ибн ал-Арабий мактаби ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таълимотларининг уйғунлигидан янги ирфоний қарашлар силсиласини ишлаб чиқишга қаратилади.

Жомий бу соҳада биринчи қадамларни қўйиб бўлган эди.

У нақшбандия тариқатида шайхлик уновини олганидан уч йил ўтар-ўтмас, 1459 йили «Нақд ун-нусус фи шарҳи нақш ал-фусус» деган машҳур фалсафий-ирфоний шарҳий асари ва 1465 йили «Лавойиҳ», 1470 йили «Лавомий» асарларини ёзиб тугатган эди.

Унинг бу соҳадаги асосий иш фаолияти Навоийнинг бевосита ташвиқоти остида олиб борилди. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс» каби тасаввуф тарихига оид шоҳ асари, «Ашиъат ул-ламаъот» каби муҳим фалсафий-ирфоний шарҳ асари бевосита Навоийнинг хоҳиши билан ёзилган. Шунингдек, «Шарҳи рубоиёт», «Шарҳи байтайни «Маснавий», «Шарҳи байти Амир Хусрав» каби шарҳномаларнинг ёзилишида ҳам Навоийнинг ташвиқоти сезилиб туради.

Жомий бу даврда тасаввуфнинг турли илмий-назарий масалаларига бағишлаб 18 та ирфоний асар ёзди. Бундан 10 тасини фалсафий-ирфоний шарҳномалар туркуми

ташқил этади.

Булар мавзу ва мундарижа, мазмун ва шакл нуқтаи назаридан алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, Жомийнинг бу туркум асарлари уни фақатгина шарҳнавис олим сифатида эмас, балки тасаввуф ва ирфоннинг назарийчиси,

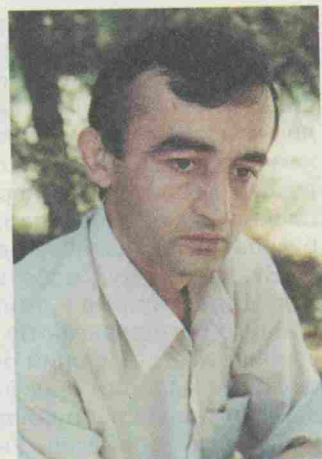
Абдулвосиё Бохарзий таъбири билан айтганда, «XV асрнинг қайта қурувчиси ва ислохотчиси» сифатида ҳам танитади. (Абдулвосиё Бохарзий. «Мақомоти Жомий». Техрон, ҳижрий 1371, 38-бет.)

Бу асарлар орасида «Шарҳи рубоиёт» (ё «Шарҳи рубоиёт дар исботи ваҳдати вужуд») номи билан машҳур бўлган фалсафий-ирфоний шарҳ асари алоҳида ажралиб туради. У, биринчидан, бошқа шоир рубоийларига битилган шарҳлар бўлмасдан, Жомийнинг ўз рубоийларига ёзган ўта мураккаб, илмий-назарий услубдаги фалсафий ирфоний шарҳларидан иборатдир. Иккинчидан, бу асарда Жомийнинг асосий фалсафий-ирфоний қарашлари жамулжам бўлган.

Таниқли жомийшунос Аълохон Афсаҳзод «Шарҳи рубоиёт» хусусида қисқача маълумот бериб ўтар экан, бу асарнинг шоир ижоди ва дунёқарашида туган ўрни ҳақида: «Жомийнинг пантеистик (ваҳдат ул-вужудий) қарашлари ва орифона шеърларини ўрганишда «Шарҳи рубоиёт» китобидан яхшироқ очқич (калит) топиш амри маҳол», деб ёзади.

Бу асар XV-XVI асрларда жуда кенг тарқалган эди. Жумладан, «Тарихи Рашидий» муаллифи бу асарни Жомийнинг ўша даврдаги машҳур асарлари қаторида зикр этиб ўтади.

«Шарҳи рубоиёт» хусусида биринчи бўлиб Навоий «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин»-

да қисқача маълумот бериб ўтган: «Яна «Шарҳи рубоиёт»дур, ҳам бу истилоҳдаким, фано тариқатида мосиваллоҳ адосига тўрт такбир урмоқ анинг мутолаасидин муяссардир». Бунда асарнинг энг муҳим аҳамияти, яъни мутолаасидан Оллоҳдан бошқа барча нарсалардан қутулишнинг энг юксак даражаси муяссар бўлишини таъкидлаб ўтади.

Ваҳдати вужуд исботи ва унинг шухуд даражаларида таназзул топиши баёнига бағишланган бу асарда Жомий ўзининг 46 та ирфоний рубоийсини шарҳлайди. Асарда гўзал бир муқаддимадан сўнг аввал рубоийлар, сўнгра уларнинг шарҳи берилган. Унда араб тилидаги матнлардан ҳам фойдаланилган. Хусусан, Ибн ал-Арабий мактабининг намояндалари ва нақшбандия тариқати улуғлари томонидан айтилган сўзлар далил ва мисол сифатида араб тилида келтирилиб, унга нисбатан билдирилган муносабат яна форс тилида баён этилган.

Жомий бу асарда шарҳ жараёнида вужуди вожиб, ваҳдат ул-вужуд, тавҳид, зоти сифот, ҳазароти хамс, ғайб ва шаҳодат, тажаллий, фано, фақр, зикр ва унинг одоби хусусида баҳс юритади. Мазкур истилоҳлар Ибн ал-Арабий қарашларига таянган ва унинг ваҳдат ул-вужудий назариясига асосланган ҳолда шарҳлаб ўтилади. Аммо хулоса чиқаришда ҳанафий мазҳаби ақидалари чегарасидан четга чиқмаган ҳолда, уларга нақшбандиёна кайфият бағишланади. Биринчидан, тушунчаларни ўта фалсафийлаштирмасдан, уларга амалий-ҳаётий тус беради. Иккинчидан, нақшбандиянинг зикри хуфиясига фалсафий руҳ бағишлайди.

Масалан, «зот» ҳақида фикр юритар экан, шундай дейди:

*Эзид ки ҳазор дар ба руҳ бикшудат
Роҳе ба камоли кунҳи худ нанмудат.
То заҳмати бехуда ба худ раҳ надиҳий,
Дар зоти худ аз фикр ҳазар фармудат.*

Мазмуни: «Парвардигор барча эшикларни сенга очиб берди, аммо ўз камолининг ниҳоясини мушоҳада этишга йўл бермади. Ўзингни бекор-

га қийнамаслигинг учун у зоти ҳақида фикр юритишингни ман этди».

Бунда «Оллоҳ таолонинг барча неъматлари ҳақида ўйланглар, аммо зоти ҳақида фикр юритманглар» деган ҳадиси шариф мазмунига суянилган.

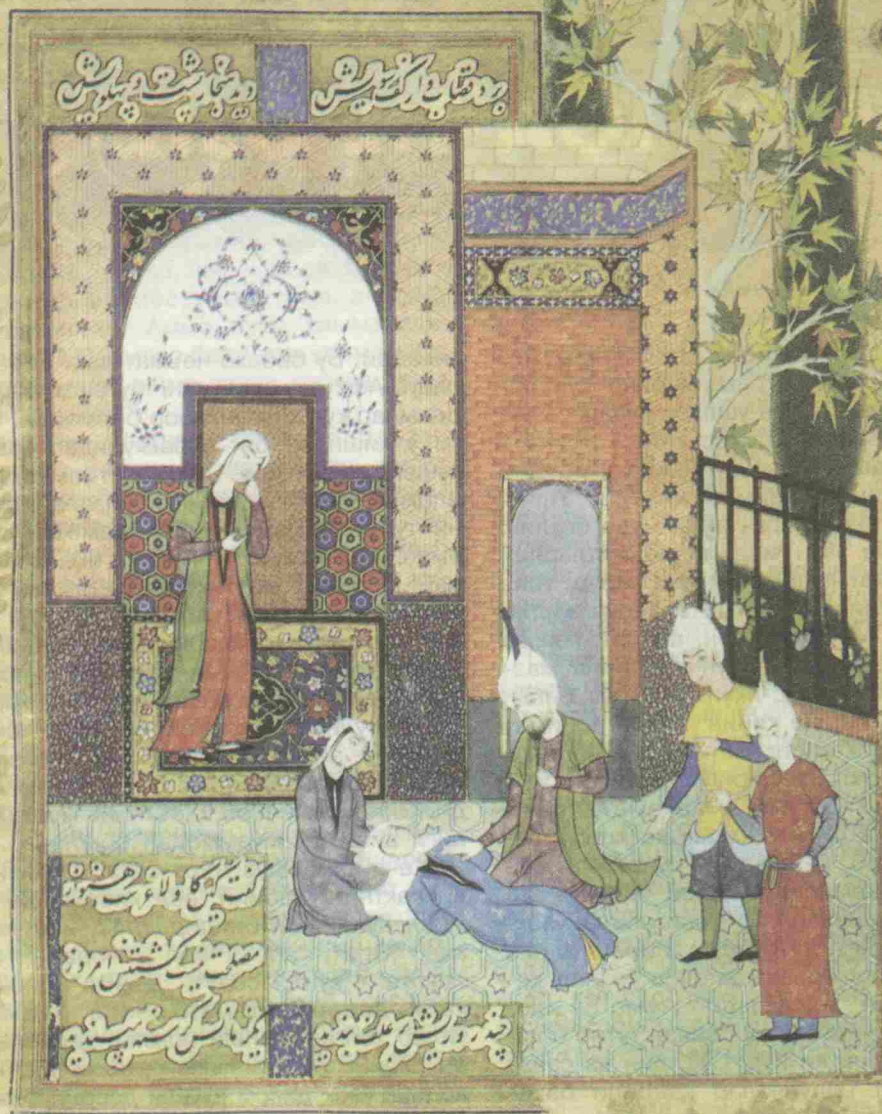
Жомий аъён (одамлар, жонли ва жонсиз нарсалар)ни хилма-хил шишалар, вужуди вожибни (Ҳақ таъоло)ни эса қуёш мисолида кўрсатиб, шиша қайси рангда бўлса, қуёш шуъласи ҳам ўша рангда акс этади, дейди. Яъни Ҳақ нури ашёга, биринчидан, Ҳақ зотининг хоҳиш-иродаси ва тақозосига кўра, иккинчидан, ашённинг табиати ва ҳимматига кўра тажаллий этади. Яъни ашё қанча мусаффо бўлса, ўшанча ўзида нур жилвасини акс эттиради. Ашёлардаги жилоларнинг хилма-хиллиги ҳам шундан.

Жомий асар сўнггидаги тўрт рубоийни нақшбандиянинг сайру сулук масалаларига бағишлайди ва шарҳда сайру сулукнинг назарий масалаларини ирфон фалсафаси — маърифатуллоҳ, борлик, тавҳид каби мавзулар билан боғлайди, шу тарикада нақшбандия тариқатига ваҳдат ул-вужудий тушунчаларни олиб қиради.

Жомий муридларидан бири Мавлоно Абдулғафур Лорий «Нафахот ул-унс»га ёзган «Такмила»сида: «Устоз ёза бошлаган китобларини тез фурсатда тугатардилар, бир асарни ёзиб тугатмагунча бошқасига кўл урмасдилар», деб таъкидласа-да, биз Жомий «Шарҳи рубоиёт»нинг нақшбандия сайру сулукига оид қисмини, яъни охирини маълум бир муддат ўтгандан сўнг ёзиб, асарга қўшиб қўйган бўлиши мумкин, деб тахмин қиламиз. Чунки асарнинг муқаддимасидан 42-рубоийгача алоҳида кайфиятда, 43-рубоийдан асарнинг хотимасигача бир оз бошқача руҳда ёзилгани маълум даражада сезилиб туради.

Хуллас, Мавлоно Жомий тасаввуфий-ирфоний асарлари, хусусан, «Шарҳи рубоиёт»га ўхшаган шарҳномалари билан сиёсий-ижтимоий, амалий-мазҳабий тус олган тариқатга фалсафий-ирфоний руҳ ва илмий-назарий қувват бағишлади.

Бу нақшбандий пирнинг тасаввуф ва ирфон фалсафаси тарихидаги энг буюк хизмати ҳам шундан иборат.

Абдурахмон Жомийнинг "Силсилат уз-заҳаб" достониға чизилган миниатюра.

АКЛ МУНОЗАРАСИ

Абдулла УЛУФОВ

ТА'РИФИГА ТИЛ ОҒИЗ

Одамзодга беҳисоб неъматлар ато этилган. Уларнинг баъзиларини кўз билан кўриб, қўл билан ушласа бўлади. Баъзиларини эса фақат ҳис қилиш мумкин, холос. Одам боласи кўпдан-кўп моддий неъматларни истеъмол қилади. Унинг ҳаёти бу неъматларга жуда-жуда боғлиқ. Аммо яшаш учун моддий неъматлардан ташқари, маънавий озиқ ҳам зарур, усиз киши ҳаётини мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди. Масалан, дин, санъат, ғоя ва мафкура сингари тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини бир-икки оғиз сўз билан таърифлаб бериш қийин. Лекин айти шу тушунчалар жамият ҳаётини муайян изга солиб, тартибга тушириб туради.

Яратувчи зотнинг марҳамати кенг. Бандаларига битмас-туганмас неъматларини бериб қўйибди. Биргина сўз неъматини олайлик. У фақат инсонга ато этилган. Кишилар сўз воситасида узоқ-яқинда туриб, бир-бири билан алоқа қилади. Унинг ёрдамида олис ўтмишу келажак билан “тиллашади”. Аммо бу илоҳий неъмат — сўзни қўл билан тутиб бошқаришнинг илоҳи йўқ. Сўз, дин ва санъат сингари тушунчалар қадрини баҳолашда ҳар қандай мезон ҳам ожиз.

Борлиқдаги мавжуд неъматлардан ташқари яна бир илоҳий неъмат бор. Оламнинг муттасил ҳаракати ва доимий ўзгаришини айнан ана шу тушунча бел-

гилайди. Бу бебаҳо неъмат вақт деб аталади. Афсуски, вақтнинг бу сифатларига одамлар кўп ҳам эътибор бермайди. Чунки у кишилар онг-тафаккуридан ташқаридаги тўла-тўқис идрок этилмайдиган илоҳий мўъжизадир. Мўъжизалар сирини тугал англаб етишга одамзод қодир эмас. Бироқ инсон чумоли ёки пашшайдай кичкина, митти жонзот эмас. У — ғоят сирли хилқат. Айтиқса, у ақли билан яратган нарсаларни беҳад қадрлайди. Меҳнати сингган ҳар бир буюмни кўз қорачиғидай асрашга ниҳоятда ҳарис. Ҳатто бу йўлда жонини беришга тайёр. Бироқ у энг бебаҳо неъмат — вақтни изга қайтаришнинг иложини тополмайди. Эҳтимол, инсон ҳаётининг мураккаблиги айти шу муаммодан бошланар...

Кеча ва кундуз, тўрт фасл алмашинови вақтнинг табиий, асл қиёфасида намоён бўлишини билдиради, дейиш мумкин. “Эра”, “аср”, “йил”, “чорак”, “ой”, “хафта”, “кун”, “соат”, “дақиқа”, “сония” каби даврий атамалар эса одамлар ўйлаб топган сунъий номлар ҳисобланади. “Кайназой”, “мегазой”, “ҳижрий”, “мелодий” узоқ давом этувчи даврнинг рамзий белгилари бўлса, “замон”, “давр”, “ўтмиш”, “бугун” ва “келажак” каби муддат белгилари ўртача катталиқдаги вақтни англатади.

Вақт қадр-қиммат жиҳатдан эмас,

Абдулла УЛУФОВ. Ўзбекистон Миллий университетининг доценти.

харакат тезлиги жиҳатдан ҳам одамзод билган барча ҳодисалардан устун туради. Чунки барча жонли махлуқот, жами ҳодисалар ана шу илоҳий мўъжиза билан боғлиқ равишда пайдо бўлиб, такомиллашиб, охир-оқибат емирилиб тугайди. Жумладан, одамлар ҳам маълум вақт худди шундай ҳаёт кечириб, бир куни вафот этади. “Туғилиш” ва “ўлиш” деб аталмиш манзиллар оралиғидаги бу муддатда одамлар вақтни моддийлаштиришга — унда из қолдиришга ҳаракат қилади.

Албатта, вақт ҳам Яратгувчининг борлиқдаги сон-саноксиз мўъжизалари хусусида мулоҳаза юритиш, ҳайратланиш ва шукрона қилиш, шу асосда Парвардигорнинг бекиёс қудратини англаш учун берилган. Аммо буни ҳамма ҳам биладими? Одамлар берилган неъматлар, жумладан, вақт нима экани ҳақида доим ҳам ўйлайдимиз?

Вақтнинг қадрини билишга баъзан лаҳза ҳам кифоя. Масалан, ёш йигит тўсатдан юз берган фалокат туфайли илгари ҳаёлига келтирмаган ҳодиса — ўз ҳаёти ҳақида санокли лаҳзаларда ўйлаб улгуради. Кушуйқу қариялар эса ўтган умрини сарҳисоб қилиб, тунларни тонгларга улайди.

Ақлни ожиз қолдирадиган бу мўъжиза тўғрисида америкалик адиб Жек Лондон ўлим билан юзма-юз турган қаҳрамони тилидан бундай дейди: “Ҳаёт — ғалати нарса. Мен ҳаёт ҳақида кўп ўйлаб, анчадан бери шу тўғрида бош қотирман. Лекин, назаримда, у кун сайин мураккаблашаётир. Нима учун яшашни шунчалик яхши кўрагимиз? Ахир, ҳаёт бир ўйин-ку! Бу ўйинда инсон ҳеч қачон ғолиб чиқмайди. Яшаш то қарилик етиб келмагунча оғир меҳнат қилиш ва азоб-уқубат чекиш демакдир. Қарилик етиб келганда биз ўчиб қолган гулҳаннинг совуқ кулини чангаллаймиз. Яшаш — оғир. Чақалоқ азоб ичида туғилади, қари одам азоб ичида сўнгги нафасини чиқаради. Бизнинг бутун умримиз қайғу ва ташвиш билан ўтади. Шунга қарамасдан, инсон қоқилиб-суқилиб, теваракка олазарақ бўлиб қарайди ва ўлимнинг кучоғига ўзи-

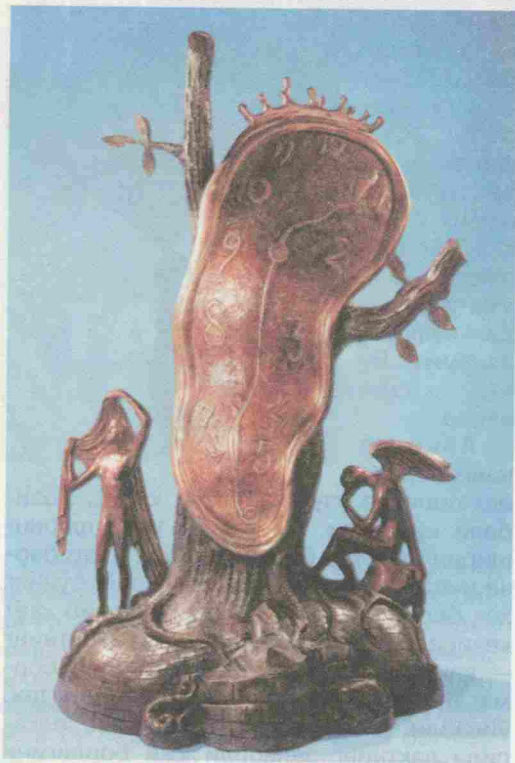
ни истамайгина ташлайди. Ўлим — эзгу нарса-ку! Ҳаёт фақат алам чектиради. Аммо биз ҳаётни яхши кўрагимиз-у, ўлимдан нафратланамиз. Бу — қизик нарса”.

Айниқса навқирон ва ёш кишилар учун ҳаёт ғоят қизик, жозибали кўринади. Бу пайтда улар ширинширин орзулар билан яшайди. Улар барча ниятлари амалга ошадигандай, бунинг ҳеч бир қийин жойи йўқдай қувониб ҳаёт кечиради. Ўсмир йигит-қизлар ҳаётнинг — вақтнинг моҳиятига чуқур кириб бормагани учун ҳамма нарсага осон деб ўйлайди. Сочи оқарган одам эса елкасида вақтнинг залворли юки борлигини тобора чуқурроқ ҳис қилгани учун ҳаёт шунчаки ҳаёл ва ўйин-кулгидан иборат эмаслигини чуқур сезиб туради.

Одамзод вақтдан ютишга қанчалик тиршиб-тирмашмасин, барча тирик жонзот қатори ўлим шаробини тотишга маҳкум. Илоҳий китобларда баён қилинган бу ҳукмга одамлар одатда лоқайд қарайди. Шунинг учун бир пайтда маҳалланинг бир бошида тўй тантаналари янғираса, бошқа чеккасида мотам саси эшитилади. Шундай бўлса-да, қазоси етиб, ўлим билан юзма-юз келиши муқаррар эканини ҳамма ҳам ўйлайвермайди, аксари бундан кўрқиб яшайди. Бу ҳол, аввало, ҳеч бир одамнинг қанча умр кечиршини билмаслигидан келиб чиққан. Бунда ҳам биз англашимиз қийин бўлган сир-синоат, ҳикмат бор. Нимасини айтасиз, ҳамма ўзининг қанча яшашини билганида ҳаёт бунчалик қизик бўлмасмиди...

Балки шунинг учундир, оғир ётган бемор ҳам эртанги кунга умид билан қарай-

“Давр мезони”. Сальвадор ДАЛИ асари.

ди. Нега шундай? Негаки, дунё неъматлари жуда антиқа ва ширин. Инсонда яшаш истаги муттасил кучайиб бораверганидан одамзод ўз эҳтиёжларини тўлатқис қондиришга қодир эмас. Шунинг учун нафсни жиловлаш одам учун ғоят мушкул кечади. Оллоҳнинг лаънатига учраган шайтон, нафсни кўзғаб, одамларнинг вақтини “ўғирлайди”. Улар ўғирлик, босқинчилик, таъмагирлик, порахўрлик каби иллатларга вақтини совориш билан ўзини гўё ҳаётнинг энг ширин ва лаззатли онларини кечираётган бахтли инсондек ҳис этади.

Бизнинг урф-одат ва қадриятларимиз замирида умрни эзгу ишларга сарфлаш истаги туради. Чунки одамзод пайдо бўлганидан буён вақт — илоҳий неъматнинг ҳар лаҳзасидан самарали фойдаланишга ва шу асосда ўз турмушини гўзаллаштиришга интилиб яшайди.

Одамлар уруш, инқилоб ва ислоҳот-

ларни ҳам вақтга қўйилган ўзига хос белги, чегара деб билади. Аниқроғи, шуларга нисбатан вақт ва замон чегаралари белгилаб олинади. Вақтга ҳукмдорларнинг номи билан боғлиқ исм берилиши инсониятнинг ҳамма ҳодисани, моддийми, моддий эмасми — бундан қатъи назар, уни мулклаштиришга ури-нишини кўрсатади.

Албатта, одамларнинг ҳамма ҳодисаларни мулк сифатида кўришга интилиши салбий ҳодиса эмас. Қолаверса, вақтни қамраб олиш, мулк сифатида кўриш истаги туфайли одамлар ғилдиракдан тортиб соатгача, оддий тақвимдан тортиб мураккаб компьютергача бўлган узоқ тараққиёт даврини босиб ўтган. Одамлар ўзлари учун қулай бўлган нарсадан манфаатдор. Шунинг учун улар узоғини яқин, оғирини енгил, мушкулни осон қиладиган воситаларнинг янги-янги хилларини ўйлаб топади. Буларнинг замирида эса, табиийки, вақтга эғаллик қилиш, унга ҳукм ўтказиш истаги туради. Ана шу истак улғайгани сайин XX аср одамларининг Амир Темур замонидагидек туя карвонлари билан Мағрибдан Машриққа тижорат ёки саёҳатга бориши эриш туюлади. Бундай юриш вақтни беҳуда соворишдан бошқа нарса эмас.

Вақтни маълум маънода жиловлаш учун одамзод ақл-тафаккурини ўстиришда давом этган. Барча кашфиётлар, ихтиролар ҳам ана шунга ўхшаш истак-хоҳишга асосланган. Масалан, радио, телефон каби турли алоқа воситалари, юк автоуловлари, кема, ракета-ларнинг янги-янги хиллари яратилишига ҳам нафсоний истак сабаб бўлган.

Одамлар “дақиқа”, “соат” деган ўлчовлар асосида вақтларини тартибламоқчи бўлади. Масалан, айримлар бу борада машҳур кишиларга таассуб этиб, улар қандай ишлаб, қандай яшаган бўлса, ўшанга тақлид қилади. Албатта, бундай усул ҳам муайян самара бериши мумкин. Чунки тақлид ҳам ҳаракат ва интилишга ундайди. Олижаноб ҳаракат эса албатта барака келтиради.

Шундайликка шундайку-я... Аммо би-

ровнинг ҳаёт йўли, кун тартиби, ишлаш тарзи ҳеч қачон бошқа кишининг бахти, шодлигини таъминловчи асос бўлолмайди. Чунки ҳеч бир одам доимий равишда қатъий қолип асосида яшай олмайди. Ҳар бир одам азалдан ўзига хос тақдир қисмат, ўзига аталган ризку насиба билан яратилган. Бу — илоҳий қонуният. Дунёда эса олти миллиарддан зиёд одам яшайди. Бу ҳазилакам рақам эмас. Лекин уларнинг тақдири бир-бирига сира ўхшамайди.

Албатта, Алишер Навоий ёки Гёте каби машҳур сиймоларга ҳамма ҳавас қилади. Аммо ҳамма ҳам улардай бўлолмайди. Лев Толстой серфарзанд бўлган. Унинг хотини ҳам, ўғил-қизлари ҳам “асарлар” битган. Бу хонадонда “ёзиш” ҳамма учун сеvimли машғулот саналган. Уларнинг ҳар бири кундаликлар ёзиб боришдан ташқари, биргаликда оилавий деворий газета ҳам чиқарганлар. “Уруш ва тинчлик” муаллифининг фарзандлари шу тариқа кўплаб ҳикоялар, қиссалар ҳам ёзган. Графнинг хотини ҳатто роман ҳам битган. Аммо уларнинг ҳеч қайсисига Лев Толстойдек бўлиш насиб қилмаган. Ҳатто ота ва фарзанд тақдири ҳам бир-бирига ўхшамаслигини шундан билиб олиш мумкин.

Дарҳақиқат, кун тартиби, ишлаш тарзидан андоза олиш ва унга риоя қилиш асосида муддаога эришиш мумкин бўлганида, албатта, ҳамма ота-она фарзандини Эйнштейндай олим, Каспаровдай шахматчи қилиб тарбияларди. Афсуски, бундай қилишнинг мутлақо иложи йўқ. Шу боисдан ҳеч ким Муҳаммад Ғаззалий ёки Фирдавсийдай даҳо бўлолмайди. Чунки Оллоҳ вақт чегарасида айланган борлиқнинг барча ҳодисаларини бетақрор ва ғоят мукамал қилиб яратган. Халлоқи оламнинг борлиқдаги барча ҳодисаларни, жумладан, одамларни ўзига хос яратганида ҳам албатта минг бир ҳикмат мужассам.

Табиийки, ҳар бир одам муайян даражада вақтнинг ўзига хос сурати саналади. “Темурийлар даври”, “Навоий замонаси” дейилиши ҳам шундан далолат беради. Июль, август сингари ойларнинг

номи тарихий шахслар исмидан олингани ҳам шуни билдиради. Юртимизда қадимдан ашур, ҳайит, барот, рамазон каби ой номлари кишиларга исм сифатида қўйилган.

Ҳар бир одамда ортидан из қолдириш — ўзини вақтнинг мўъжаз сурати сифатида намоён қилиш имкони бор. Бироқ бу имкон ҳам ҳаммага бир хил улашилмаган. Қолаверса, ҳар бир одам ўзига берилган имкон даражасидан турлича фойдаланади. Кимнингдир “яхши”, кимнингдир “ёмон” дейилиши аслида шу имкондан қай тарзда фойдаланишидан келиб чиққан. Барча замонларда “яхши” ва “ёмон”нинг бўлиши эса табиий. Чунки одамнинг бош хислати — бетақрорлик. Вақтдан ҳам айнан бир-бирига ўхшаш дақиқаларни топиш қийин. Лаҳзаларни ортга қайтариш ёки уларни тўхлатишнинг иложи йўқлиги вақт бетақрор ҳодиса эканидан дарак беради. Балки вақт бетақрор бўлгани боис ҳам борлиқдаги барча нарса-ҳодисаларнинг ҳар бири ўзига хосдир. Одамлар вақтнинг бу сифатини ҳам азал-азалдан жуда яхши билган. Улар, айниқса, янги ой чиққан кечаларга, фасллар ўзгараётган пайтларга алоҳида эътибор қилган. Хусусан, қиш ва баҳор фаслига бўлакча муносабатда бўлганлар. Чунки қиш кириши ва баҳор бошланишида иқлим кескин ўзгарган. Шу туфайли кишилар ўз табиати, вужуди ва кайфиятида янгича ўзгаришларни ҳис қилган. Ана шу ўзгаришларни шарафлаш мақсадида Наврўз, Меҳржон байрамларини миллий маросимга айлантирганлар.

Аммо “унутилмас дамлар” ҳам ҳамма учун ҳар хил. Кимдир кўпдан кутган ниятлари амалга ошган кезларни, кимдир фарзанд кўрган кунини, бошқа биров ўтказган тўйларини ўзининг энг бахтли онлари деб билади. Баъзилар эса ашаддий душмани, рақибини енгган кунни ўзи учун унутилмас деб ҳисоблайди.

Туғилган кунни алоҳида эътибор билан кутиш, уни шод-хуррамлик билан нишонлаш Ер юзидаги барча халқлар учун азалий одат. Аслида эса инсон учун шодлик ҳам, қайғу ҳам айни шу вақтдан —

туғилган кундан бошланади. Кайфият билан боғлиқ қувонч ва қайғу ҳам вақтнинг ўзига хос сурати ҳисобланади. Албатта, вақтга қандай ранг бериш — уни қувонч ёки қайғуга айлантириш муайян даражада одамнинг ўзига ҳам боғлиқ. Кўнгил инсоннинг илоҳий имконлари сир сақланган маскан ҳисобланади. Вақт ва кўнгил бир-бири билан жуда боғлиқ эканини баъзан фурсатнинг тез ўтиши, баъзан худди бир жойда тўхтаб қолгандай туюлишидан ҳам сезса бўлади. Шу босидан айна бир вақт ким учундир байрам, ким учундир ғам, қайғу бўлиб кўрилади. Вақтнинг бу “қиёфаси” ҳам борлиқнинг бениҳоя ранг-баранглигини билдиради.

Инсоннинг онг-тафаккури, хоҳиш-истагига боғлиқ бўлмаган вақт нима ўзи? Нима учун вақтни бир қафт тупроқ, бир дона гул сингари ушлаш мумкин эмас? Вақтнинг асл суратини чизиб ёки уни техника сингари бошқариб бўладими? Одамлар кашф қилган турли-туман соатлар вақтнинг моддий шаклими? Ёки улар вақтнинг одамлар ҳаёлидаги рамзларми? Бундай саволларни яна истаганча давом эттириш мумкин. Лекин уларнинг ҳеч бирага икки қарра икки — тўрт тарзида аниқ жавоб топиб бўлмайди. Бу ҳам вақтнинг ўзига хос мўъжиза эканини билдиради.

Мабодо, вақтга соат шаклидаги мурват ўрнатиб, уни бошқариш мумкин бўлганида, одамлар Ер юзидаги барча маъданларни йиғиб, соат ясашга сарфларди ва уни бошқаришга эришарди. Соатга бу қадар эътибор берилиши инсоният азалдан вақт қиёфасини кўришга муштоқ эканини, у ҳамини бу илоҳий мўъжизага боғланиб яшашини аңлатади...

Вақтнинг қиёфасини кўриш, уни эгаллаш мақсадида одамлар соатнинг турли шакллари кашф этган. Мамлакат президентидан тортиб мактаб ўқувчисигача соат миллиарига қараб иш тутади. Соат миллиарига мувофиқланиш, у асосда ҳаракат қилиш эҳтиёжи инсоният ақл-тафаккури ривожлангани сари кучайиб бораверади. Бу жараён, айниқса, мол-дунё

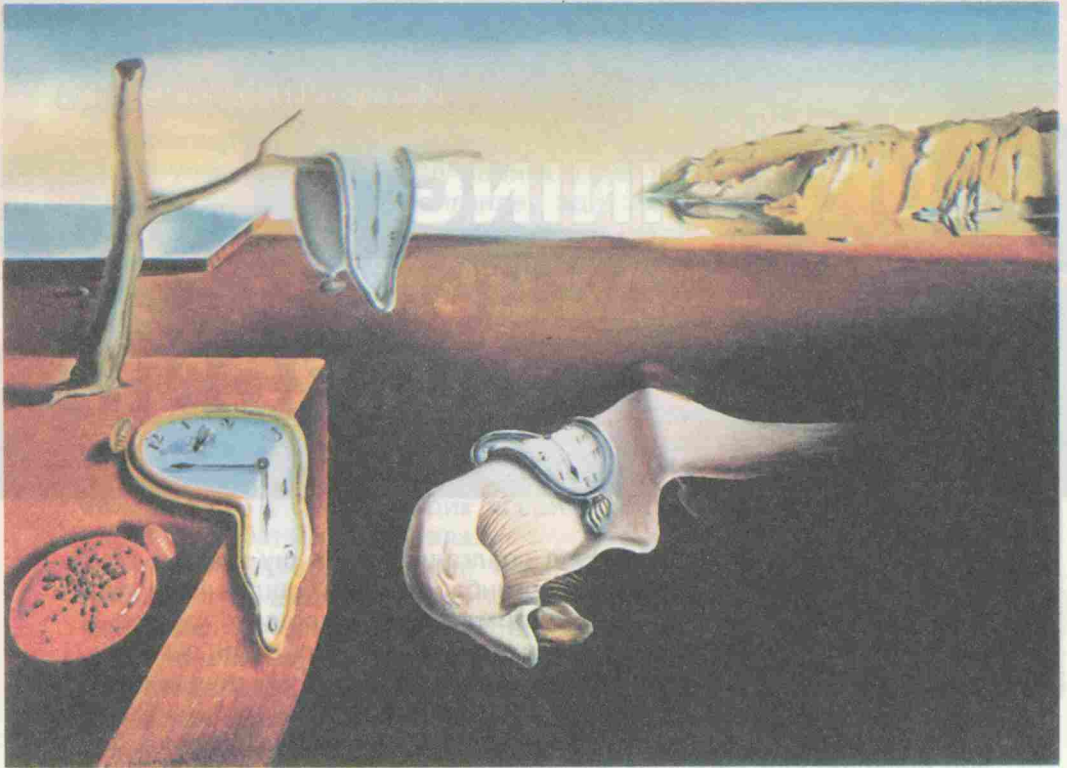
тўплаш, бойиш, борлиқ неъматларини мулклаштириш, ҳамма нарсага эгаллик қилиш иштиёқи авжланган кезларда жуда зўраяди. Инсоният, эҳтимол, ҳозир айна шундай даврда яшаётгандир. Чунки ҳамма беҳаловат, бесаранжом. Каттаю кичик нимагадир шошади. Барча вақт етишмаётганидан нолийди. Қария ҳам, ёш бола ҳам “вақтим йўқ” дейди. Энг муҳими, бугунги кунда “вақт — пул” дейиш дунёдаги барча одамлар учун ўзига хос умумий шиорга айланди...

Ана шундай қудратга эга вақт, афсуски, бутун инсоният тарихида бетакрор кечади. Айна чоқда у ҳар бир одамнинг ҳаётида ҳам қайтарилмасдан ўтади. Бу сирни изоҳлаш, шарҳлашга одам ожизлик қилади.

Бироқ баъзилар “Инсон ўз тақдирини ўзи яратади. Ҳар кимнинг тақдири ўз қўлида” дейишади. Ҳақиқатан шундайми? Бу гап шайтонга хос манманлик, ўзига ортиқча баҳо бериш, кибрланиш белгиси эмасми? Агар ҳар кимнинг тақдири ўз қўлида бўлса, нега ҳамма бойбадавлат бўлолмайди? Ахир, ким ҳам кенгу мўл шинам уй-жойи, компьютери, “Мерседес” машинаси бўлишини хохламайди? Ким ҳам дунё кезишни орзу қилмайди? “Инсон ўз тақдирини ўзи яратади” дегани балки “инсон яхши-ёмон кунига ўзи сабабчи бўлади” деганидир. Чунки инсон ҳаётининг ўзига боғлиқ бўлмаган жиҳатлари кўп бўлганидек, унинг айнан ўзи сабабчи жиҳатлар ҳам бўлади. Бундан ҳатто Оллоҳнинг танланган бандалари — пайғамбарлар ҳам холи эмас. Юсуф ва Зулайхо қиссаси бунга ёрқин далил бўла олади.

Мана шу поёнсиз макондаги сирларни билишга интилиш инсон учун абадий қисмат қилиб белгиланган. Унинг учун тирлик, ҳаёт аслида айна шуниси билан қизиқ, жозибали.

Одамзод вақтга ғайритабиий тарзда боғлаб қўйилганини кишилар ҳаётида кутилмаган ҳодисаларнинг рўй бериши ҳам билдириб туради. Қисмат, тақдир деганлари эса аслида вақтдир. Вақт кишилар хоҳиш-истагидан устун экани учун ҳам донишмандлар эртанги кун

“Вақтнинг оғиши”. Сальвадор ДАЛИ асари.

ҳақида ҳукм чиқаришмайди. Улар “Ҳаммасини вақт кўрсатади” дейишади. Улар шунинг учун фолбинликни шайтоннинг макри деб аташади. Судхўрликни ҳам вақтнинг устидан ҳукм ўтказишга уриш сифатида қоралашади. Чунки фолбиннинг айтганлари камдан-кам тўғри келади. Унинг гаплари кўпинча ёлғон бўлиб чиқади. Судхўр эса ўзи ишлагандан бошқаларни ишлатиш эвазига даромад олмоқчи бўлади. Аллома адиб Асқад Мухтор бу хусусда бундай дейди: “Вақт инсон ҳукмида эмас. У — Оллоҳнинг мулки. Шунинг учун судхўрлик (қарз бериб, фоизи эвазига кун кўриш) ҳаромдир. Зеро, судхўр вақтни (ўзига тегишли бўлмаган нарсани) сотади” (Асқад Мухтор. “Уйку қочганда... (Тундаликлар)”. “Тафаккур” журнали, 1995 йил, 1-сон, 50-бет).

Вақт шунинг учун одамларнинг хоҳиш-истагидан ҳамиша устун туради. Эҳтимол, вақтнинг айна ана шу хислати туфайли одамлар ҳар хилдир: биров кенгфеъл, бошқа биров аксинча. Кенгфеъл кишилар сабр-тоқати боис дунёнинг ҳамма ишларини ўткинчи, дейишади. Торкўнгилли кишилар бўлса бетоқат бўлишади. Шунинг учун вақт уларни ё тезлиги, ё секинлиги билан исканжасига олиб азоблайди. Одамларнинг торфеъллигию кенгкўнгиллиги эса вақтга мутлақо таъсир ўтказа олмайди. У хаёл етмас мўъжиза бўлиб, кишилар ақл-тафаккурини ожиз қолдирганича кечаверади. Оловни ўғирлаган Прометей мисол замину замонга занжирбанд қилинган одамзод бўлса, бу икки илоҳий ҳодиса нима эканини билиб-билолмай, англаб-англаёлмай яшайверади.

URUSHNING AYBSIZ QURBONI

Одамзод яралгандан буён шу кунгача сон-саноксиз қиргинбаротликни бошдан кечирган. Шу боис айримларнинг инсоният тарихи — урушлар тарихидан иборатдир, деган эзгин хулосага келгани ҳам бор гап. Одам қонида ёвузлик уруғи бисёр, шу сабабли у урушни ёқтиради, деган фикрга қарши кўплаб далиллар келтириш мумкин. Лекин инсониятнинг урушқоқликка мойил эканини ҳам рад этиш мушкул. Чунки ҳозир ҳам урушлар давом этмоқда. Узоқ йиллик кузатишлар натижасида файласуфлар шуни аниқлаганки, айнан уруш чоғида инсоннинг ички олами бор бўйи билан намоён бўлар экан. Ана шу ҳолат бадиий адабиётни ҳар доим қизиқтириб келган. Шу сабабли кўпчилик ижодкорлар асарларида уруш мавзуси етакчилик қилади.

Тарихга назар солинса, айрим ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодида уруш ҳал қилувчи омил вазифасини ўтганини кўриш мумкин. Шундай ижодкорлардан бири XX асрнинг машҳур ёзувчиси Стефан Цвейг эди.

Унинг номи дунё адабиётида Биринчи жаҳон урушидан кейин пайдо бўлди. Немис тилида ижод қилувчи австриялик ёзувчи асосан ҳикоя ва пьесалари билан шухрат қозонди. Адиб асарлари раво ёқилиши баробарида мураккаброқ мазмунга эга эди. Инсон руҳиятини очиб беришга мойиллик ёзувчи ижодининг асосий хусусияти ҳисобланарди.

Цвейг ўзига тўқ оилада туғилиб ўсди. Даставвал, тақдир унга жуда қулиб боққандек эди. Чунки ёшлигиданоқ унинг шеърлари китоб ҳолида чоп этилади, бир қанчаси таниқли композиторлар басталаган куйларга кўшиқ қилинади. Бундан ташқари, драмалари Австрия ҳамда Германиянинг энг машҳур театрлари ва артистлари томонидан таллашиб-тортишиб саҳналаштирилди. Мақолалари ҳам кўзга кўринган

газеталарда чоп этилар эди. Хуллас, ёш ёзувчи кўплаб ижодкорларнинг бошига тушадиган кўргуликлар — истеъдодини адабий жамоатчилик тан олмаслик, беаёв танқид, тахририят ва нашриётлар эшигини пойлаш каби қийинчиликларни умуман кўрмади. Шу тариқа у гўё тақдирнинг эркатойига айлангандек эди. Аммо тўсатдан ҳаммаси тескарисига ўзгариб кетди: унинг асарлари таъқиқланди, ўзи эса ватанидан қувғин бўлди. Буларнинг барчасига уруш сабабчи эди.

Уруш Цвейг тақдирида катта аҳамият касб этди. Биринчи жаҳон уруши унинг шахс ва ёзувчи сифатида шаклланишига улкан таъсир кўрсатган бўлса, Иккинчи жаҳон уруши нафақат ижодига, балки ҳаётига ҳам якун ясади. Шу боисдан ҳам у сўнгги йирик асари бўлган «Кечаги дунё»да уруш масаласига батафсил тўхталади.

Унинг назарида, урушнинг икки жиҳати бор эди. Жаҳон уруши деб ном олган шафқатсиз қирғинбаротнинг биринчи жиҳати уни ўйлаб чиққан ва зўр бериб тараннум этаётган «ғоявий» асосчилар — сиёсатчилар, зиёлилар, корчалонлар манфаати эди. Булар урушнинг асл моҳиятини яхши билмайди, унда иштирок ҳам этмайди. Бу тоифа фақат гиж-гижлашни ва издихомга раҳбарлик қилишни дўндиради, холос. Уларнинг бирдан-бир мақсади уруш воситасида бойлик тўплашу сохта обрў қозонишдан иборат. Урушнинг иккинчи жиҳати эса унда бевосита иштирок этаётганларга тегишлидир. Улар ҳақиқий урушнинг беайб қурбонлари ҳисобланади. Чунки улар урушнинг келиб чиқишига ҳечам алоқадор эмас. Қолаверса, улар урушда иштирок этиш-этмасликни ҳам ўзлари ҳал қилолмайди. Бу шўрликлар кушхонага ҳайдалган пода сингари мажбурлаб жанг майдонига келтирилади ва айни пайтда рақиб томондаги - ўзларига ўхшаш инсонларни ўлдиришга мажбур бўлади. Уруш деб аталмиш даҳшатли ўлим тегиримонининг домига тушиб қолган бахтиқаролар шу тариқа на ғалабага, на мағлубиятга таъсир кўрсата оларди.

Ёзувчи Биринчи жаҳон уруши хусусида сўз юритар экан, унинг нақадар аҳмоқона тарзда юзага келганига эътибор қаратади. У бошқалар сингари урушнинг келиб чиқиши ва ривожланишига сиёсатчи, саркарда ва мулкдорларнинг «дунёни қайтадан бўлиш» ғоясини асосий сабаб деб билмайди. Албатта, бу гапда жон бор эди, аммо у ҳақиқатнинг биргина томони эди, холос. Гап шундаки, урушнинг бошланишига сиёсий ва иқтисодий омиллардан кўра шу давр руҳий ҳолати кўпроқ туртки берганди.

Ёзувчининг таърифлашича, кўпчилик Биринчи жаҳон урушини улкан қизиқишу хайрихоҳлик билан қарши олган. Бу ҳол ғайриинсоний тарғибот маҳсули эди. Одамлар «ғоявий ишлов» натижасида шу кўйга тушиб қолганди. Кунини кеча ўзларини маданиятли ва зиёли инсон

ҳисоблаган, ҳар қадамда олижаноб туйғулардан гап очадиган одамларнинг бир юмалаб жангчига — шафқатсиз қотилга айланиб қолиши ёзувчини беҳад ажаблантиради. Уни ташвишга солган яна бир ҳолат эзгулик жарчилари бўлган ҳақиқий ижодкорларнинг ҳам урушга қарши чиқиш ўрнига уни олқишлашга киришиб кетгани эди. Бундан ҳам даҳшатлиси шу эдики, урушаётган халқларнинг ҳар бири ўзини ҳақ деб ҳисоблар, шу боис урушни «ғазовот» деб биларди. Бу ҳолатни Цвейг шундай баҳолаган эди: «Айнан халқнинг ўз ҳақлигига қаттиқ ишониши улкан фалокат бўлиб қолди».

Шундай бўлса-да, ёзувчи барибир урушнинг мантигини тушунолмайди. Уруш чоғида Польша худудига архив учун маълумотлар йиққан борган адиб шу пайтга қадар фақат газеталар орқали таниш бўлган душманлар — асир олинган рус аскарларини ўз кўзи билан кўради. Цвейг уларни кўриқлаб келаётган аскарларга таққослаб, моҳиятан ҳеч қандай фарқ тополмайди. Дарҳақиқат, бу икки — бири-бирига душман давлатларнинг аскарлари орасида ўзаро нифоқ йўқ эди. Улар уруш деган балою қазонинг оддий қурбонлари эди. Адиб мана шу оддий инсонлар казо-казо сиёсатчи, профессор ҳамда ёзувчилардан кўра урушнинг маъно-моҳиятини тўғрироқ англаб етади, деган хулосага келади. Чунки фронт орқасида икки томондаги зиёлилар ҳам зўр бериб урушни оқлашар, олқишлашар эди. Бир сўз билан айтганда, урушнинг мафкуравий қисми авжида эди. Бу ердаги вазият жанг майдонларидагидан-да даҳшатлироқ ва жирканчроқ эди. Зеро, уруш олови айнан шу ерда ёқилар, жанг майдонидагилар эса оловнинг шунчаки тутантириғи эди, холос. Мафкуравий кураш олиб бораётганлар ўз жонини очиқчасига гаровга тикмайди, аммо улар ҳавойи ва тайинсиз истакларини амалга оширувчи миллионлаб одамларни ҳаётдан маҳрум этиш учун жанг майдонларига ҳайдайди ёки рағбатлантиради.

Цвейгни мафкурачиларнинг риёкорлиги ҳайратга солади: оммавий ахборот воситаларида тасвирланган руҳан тетик, тоза ва янги кийимдаги аскарларни фронт олдида у умуман учратмайди. Бу ерда аскарлар оч-яланғоч ҳолда нима учун урушаётганликларини ҳам тушунмай, тақдирнинг аччиқ кинояларига дош бериб яшаётганига гувоҳ бўлади. Шунингдек, бу ерда оппоқ чойшабларда даволанаётган бемору ярадорларни ҳам учратиш мушкул эди.

Инсоннинг қадрсизланиши, одамларнинг риёкорлиги адибга қаттиқ таъсир қилади ва урушни олқишлаб бирорта ҳам сўз битмасликка онт ичади.

Уруш ва унинг оқибатларини ўргангани сари Цвейгнинг руҳий таҳлил услуби асосчиси бўлган Зигмунд Фрейднинг қарашларига қизиқиши орта боради. Фрейднинг фикрича, инсоният эришган маданият жуда юзаки бўлиб, одамзод қалбига у қадар чуқур ўрнашмаган. Цвейг ана шу масалага жуда жиддий эътибор беради. Бу ҳол фақат Фрейдни ўқиш натижасида эмас, шахсий тажриба туфайли вужудга келган эди. Чунки бу пайтда у кўп нарсаларни бошидан кечирган — олтмиш бир йиллик умри давомида тинчликни ҳам, уруш-

ни ҳам, тикланишни ҳам кўрган эди. Буларнинг бари унга муайян даражада инсоннинг аслида ким ва қандай эканини англаб олишга ёрдам берарди.

Фрейд шундай хулосага келган эдики, одамзод ўзининг моҳиятини билмайди ёки янаям тўғрироғи, бор ҳақиқатни тан олгиси келмайди. Бу борада у ё риёкорлик қилади ёки ўзи хусусида ҳақиқатан ҳам чуқурроқ тушунчага эга эмас. Шу боис ҳам одамзоднинг салбий хусусиятлари хусусида гап очганлар башариятнинг ёвуз душмани сифатида турли жазоларга мустаҳиқ этилган. Қадимда ҳам шундай бўлган — Сукротнинг қатл этилиши бунинг энг ёрқин мисоли. Ўшандан бери орадан минглаб йиллар ўтиб кетди, бироқ одамзод ўзгаргани йўқ. Чунки у ўзининг маънавияти жудаям илгарилаб кетмаганини, қонида ёвузлик ва жаҳолат уруғлари ҳалигача мудраб ётганини тан олгиси келмайди. Энг ёмони шундаки, бунга қарши курашнинг йўлларини ҳам астойдил изламаяпти. Натижада энг катта ва энг даҳшатли урушлар ривожланган мамлакатларда пайдо бўлади.

Биринчи жаҳон урушининг бошланиши ва дастлабки даврларида одамларнинг хатти-ҳаракатлари Фрейднинг ҳақ эканини исботлагандай туюларди. Цвейг эса оломонни унчалик хушламаси-да, одамзод хусусида Фрейдчалик салбий фикрда эмас эди. У бўлаётган воқеа-ҳодисаларни имкон қадар табиий деб қабул қилишга уринади. Унинг назарида, башар маънавиятининг ҳали ҳам юқори даражада эмаслиги, ахлоқи ва маданиятини мақтаб бўлмаслиги хусусида гапирган киши ўз қавмига жони ачиган фидойи инсондир. У одамзоднинг комиллашувига албатта ишонади ва шунга ҳисса қўшишга ҳаракат қилади. Инсониятнинг айни дамдаги даражасидан қониқувчилар эса, шубҳасиз, уни жарликка томон бошлайди. Чунки улар шундай ҳаракатлари билан комиллик сари интилишни бўғиб қўяди. Бошқачароқ айтганда, ривожланишнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлган қониқмаслик ҳисси йўқликка юз тутади.

Аслида жамиятда ўрнатилган ахлоқ ва одамлар кўнгли ўртасида катта фарқ мавжуд. Қолаверса, инсоннинг ташқи хусусиятлари ва асл моҳияти ўртасида ҳам тафовутлар бисёр. Фрейд ўзининг илмий изланишлари орқали шу нарсани исботлашга ҳаракат қилган эди. Бироқ риёкорликка йўғрилган жамият унинг фикрларига тузукроқ эътибор ҳам бергани йўқ. У жамиятга ўзининг кимлигини кўрсатиш ва фикрларини исботлаш учун узоқ вақт баробарида катта куч сарфлашига тўғри келди. Цвейг эса инсоният энди ўзлигини жуда яхши англаб олади, ўзгармоқда, энди дунё бошқача бўла бошлайди, деган ўйда эди. У Фрейд назарияси одамларни даволаб, тўғри йўлга бошлаб юбориши мумкин, энди бу ёғига жамият ҳам ўзгаради, деган фикрни илгари сурди. Афсуски, унинг бу борадаги қарашлари нотўғри эди — руҳий таҳлил асосида яқка шахсларни даволаш мумкин эди, бироқ бутун инсониятга нисбатан бу усулни қўллаш самарасиз эди. Бунинг сабаби ғоят оддий — касалликлардан фарқли ўлароқ, барча одам руҳий таҳлил манбаи ҳисобланади. Бундан ташқари, ҳамма ҳам ушбу усулдан фойдаланавермайди. Цвейгнинг қарашларини қуй-

идагича изоҳлаш ўринли: инсоният яққол кўриниб тургани, шиддат билан бостириб келгани учун ҳам вабога қарши бутун борлиғи билан курашади ва уни мағлуб этади, сил эса ўзини яққол намоён қилмайди, шу боис унга қарши кураш ҳам шиддатли эмас ва уни енгиш осон кечмайди.

Цвейг ўз даврининг ҳақиқий ёзувчиси эди. Шу боис Цвейг яшаган даврнинг асл моҳиятини, ўша замон одамларининг хоҳиш-истаклари, орзу-ўйлари, армонлари ва яшаш тарзини билмоқчи бўлган киши айнан шу даврга мансуб манбалардан фойдалангани маъқул. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Цвейгнинг ўз даври хусусидаги биографик асарлари гоят улкан аҳамиятга эга. Кўпгина тарихий асарларда Биринчи жаҳон урушининг шаҳзода Франц Фердинанднинг ўлдирилиши сабабли бошланиб кетгани ҳақида ёзилган. Шунингдек, уларда ўша даврнинг руҳи, одамларнинг қайғу-ҳасратлари, қувончлари акс этмаган. Цвейгнинг «Кечаги дунё» асари эса бундай эмас. Ушбу асарда урушнинг ҳақиқий қийинчиликлари очиб ташланган. Уни ўқиган ўқувчининг кўнглида қаҳрамонлик асарларидагидек кўлига қилич олиб, жанг майдонига йўл солиш истаги пайдо бўлмайди. Аксинча, айна пайтда ўзини ҳеч ким уйдан қувмаётгани, ўзга юртларда оч-яланғоч, сарсон-саргардон кезиб юрмагани, қариндош-уруғи, оиласининг даҳшатли азобларга дучор бўлаётганини кўриб, кўлидан ҳеч нарса келмай, хўрликдан икки дунё кўзига тор кўринмаётганига беадад шукр қилади. Бу ҳол ёзувчининг уруш қиёфасини ҳаққоний тасвирлаши туфайли юзага келади. Цвейг тарих учун ҳар бир нарса муҳим ва у келажакка шундай етказилиши лозим, деган фикр тарафдори эди. Аммо ёзувчининг тақдирига катта таъсир ўтказган шахс — Адолф Гитлернинг бу хусусдаги фикрлари тамоман бошқа эди. У Цвейгга зид равишда тарихдан керакли нарсаларни олиш ва қолганларини умуман унутиб юбориш лозим, деган қарашни илгари сурди.

Ҳаётда бирор марта ҳам бир-бири билан шахсан учрашмаган бу икки шахсни тақдир ҳар доим сиртдан тўқнаштириб турган. Бунга сабаб сифатида шуни таъкидлаш жоизки, уларни замондошлиқдан кўра манфаат ва қарашларининг айнан қарама-қарши томонга йўналтирилгани кўпроқ яқинлаштирган. Тўғри, бу ўринда гап Гитлер Цвейгни шахсан таниши, ёқтирмаслиги хусусида кетаётгани йўқ. Аммо уларнинг биргина яҳудийларга муносабатида осмон билан ерча фарқ бор эди. Гап шундаки, Цвейг яҳудий эди ва уларнинг кўзга кўринган вакилларидан бири ҳисобланарди. Гитлернинг эса яҳудийларни кўрарга кўзи йўқ эди. Шу боис улар ўртасидаги қарама-қаршилиқ уларнинг китобларига ҳам кўчиб ўтганди.

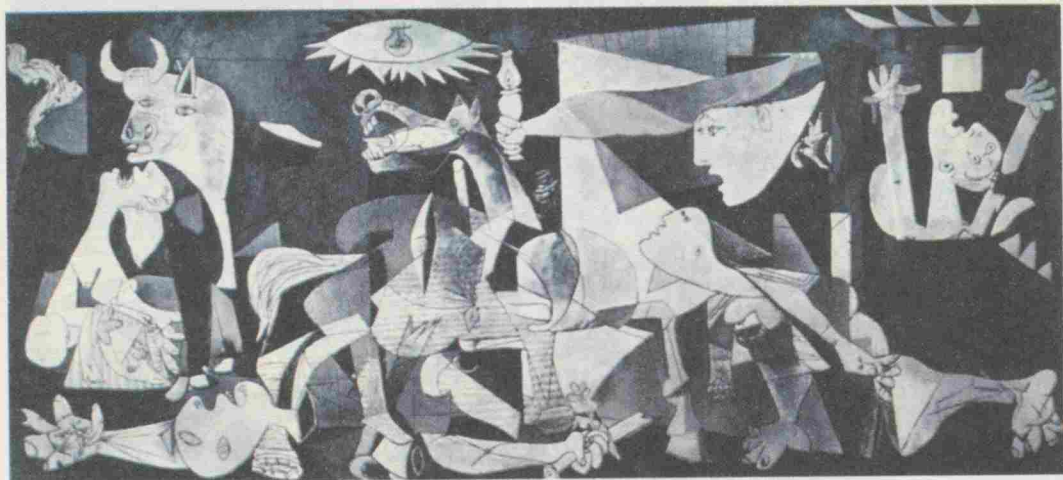
Мисол учун айтадиган бўлсак, Цвейг ўз асарида Биринчи жаҳон урушидан бурунги Венани меҳр билан тасвирлаб, шаҳарда одамлар ташвишсиз яшаганини таъкидлайди. Ўша даврда мазкур шаҳарда беш йилча яшаган Гитлер эса бу ердаги одамларнинг аҳволи нақадар аянчли ва ночор эканини баён этади. Шунингдек, Гитлер ўз асарида яҳудийларнинг «ярамас» миллат эканини фош этишга ҳаракат қилади. У ҳатто бир жойда «яҳудийлар ўтган икки юз йил давомида анча

ўзгарди, улар ҳатто одамларга ўхшаб қолган» деган гапни ҳам қистириб ўтади. Цвейг эса ўз битикларида яҳудийларнинг маданият ривожига қўшган ҳиссалари тўғрисида берилиб ҳикоя қилади. Гитлер яҳудийларни бойликка ўчликда айблади. Цвейгга эса ўз қавми учун пул мақсад эмас, восита эканини таъкидлайди. Цвейг урушга батамом қарши бўлган, Гитлер эса уни маъқуллаган.

Хуллас, улар икки хил муҳитда тарбияланган, курашлари ҳам мутлақо бир-бирига қарама-қарши бўлган. Аммо, шунга қарамай, «Менинг курашим» ва «Кечаги дунё» асарларининг услубида ўхшаш томонларни учратиш мумкин. Фақат фикрлар, далиллар мутлақо қарама-қарши, холос. Буларни, эҳтимол, Цвейгнинг Гитлерга жавоби, деб ҳам тушуниш мумкин. Чунки ёзувчи ушбу асарини ёзиб тугатганидан сўнг ўз жонига қасд қилган.

Ёзувчи урушдан кўрқмаган. Чунки ўлимдан кўрқмаган одам урушдан кўрқмайди. У билимли, онгли инсон сифатида урушнинг узоқ вақт давом этмаслигини жуда яхши билган. Уни урушдан кейин юзага келадиган ҳолатлар — очарчилик ва қийинчиликлар, эски кадриятларнинг топталиши, ахлоқий тубанликлар ташвишлантлар эди. Шу боис ҳам Цвейг ўзининг сўнгги йирик асари бўлган «Кечаги дунё ёхуд овруполикнинг хотиралари» автобиографик романини айнан Биринчи жаҳон урушидан кейинги Оврупони тасвирлаш билан якунлайди. Шундан сўнг ўз жонига қасд қилади.

Шундай қилиб, ўз даврида дунёнинг машҳур кишиларидан бири ҳисобланган, китоблари энг кўп ўқиладиган инсоннинг ҳаёти фожиали тарзда якун топади. Урушда бир кун ҳам иштирок этмаган, унга қарши астойдил курашиб келган бўлса-да, барибир, урушнинг айбсиз қурбонига айланади.

“Герника”. Пабло ПИКАССО асари.

Пабло Пикассо XX аср маданиятига улкан ҳисса қўшган буюк мусаввирлардан. Унинг тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, монументал деворий сурат ва кулолчилик соҳасида яратган асарларида ўз даврининг кескин зиддиятлари, урушнинг даҳшатли қиёфаси, инсон руҳиятининг мураккабликлари баъзан ўта мавҳум, баъзан гротеск шаклида, лекин юксак маҳорат билан акс эттирилган.

Пикассо ўтган асрнинг энг сермахсул ижодкорлари сирасига киради. Унинг ижодий услуби бугунги кунда ҳам кўпчиликни ҳайратга солади. Масалан, баландлиги уч, узунлиги саккиз метр келадиган машҳур “Герника” асарини у бор-йўғи бир ой ичида чизиб битирган. Шунга қарамай, асар замиридаги фалсафий фикр, инсониятни огоҳликка чорловчи ғоялар шу қадар теранки, улар ҳали узоқ муҳокама этилиши, баҳсу мунозараларга сабаб бўлиши шубҳасиздир.

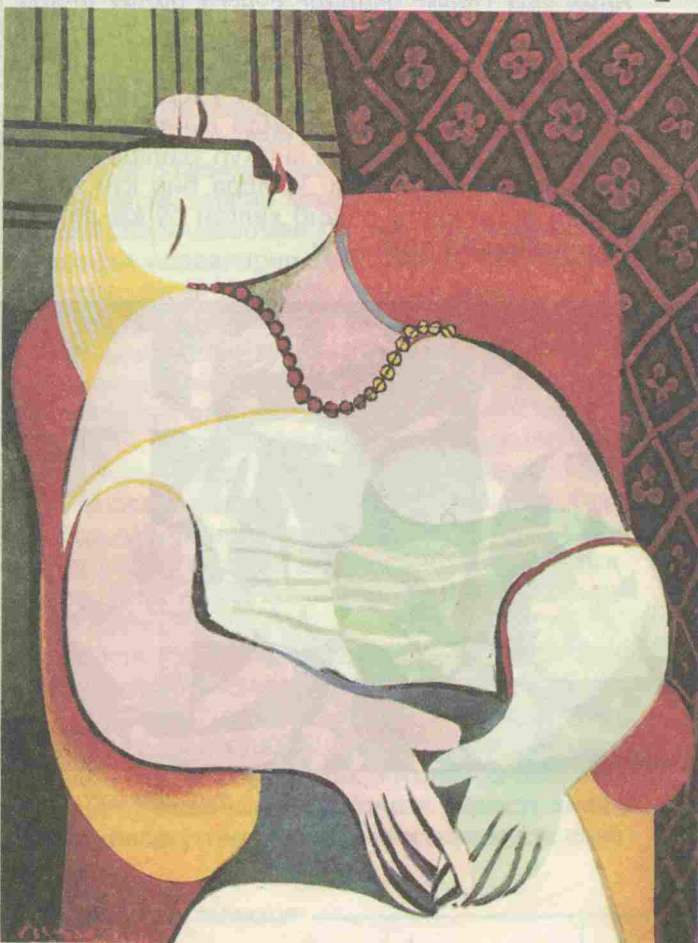
Тасвирий санъатнинг бир қанча йўналишларига асос солган мусаввир ижодида реализм, абстракционизм, кубизм ғоялари ажиб бир уйғунлик касб этган.

Бутун ижодий фаолияти давомида тинимсиз изланишда бўлган мусаввирнинг “Авиньон қизлари”, “Опасингил”, “Шар устидаги қизалоқ”, “Дриада”, “Уч аёл”, “Вахханалия” полотнолари, ҳайкалтарошлик ва кулолчиликка оид мумтоз асарларида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш, аёл руҳий оламининг бетақрорлиги, бир сўз билан айтганда, юксак инсонпарварлик омоллари тараннум этилган.

Picasso

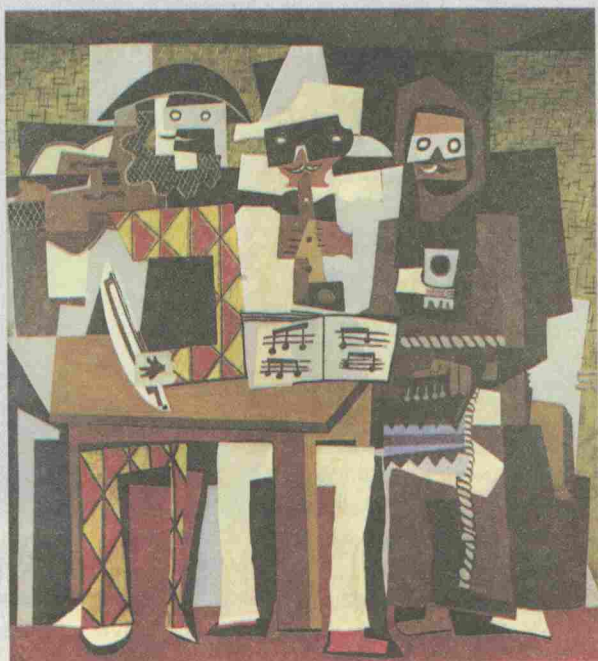
2

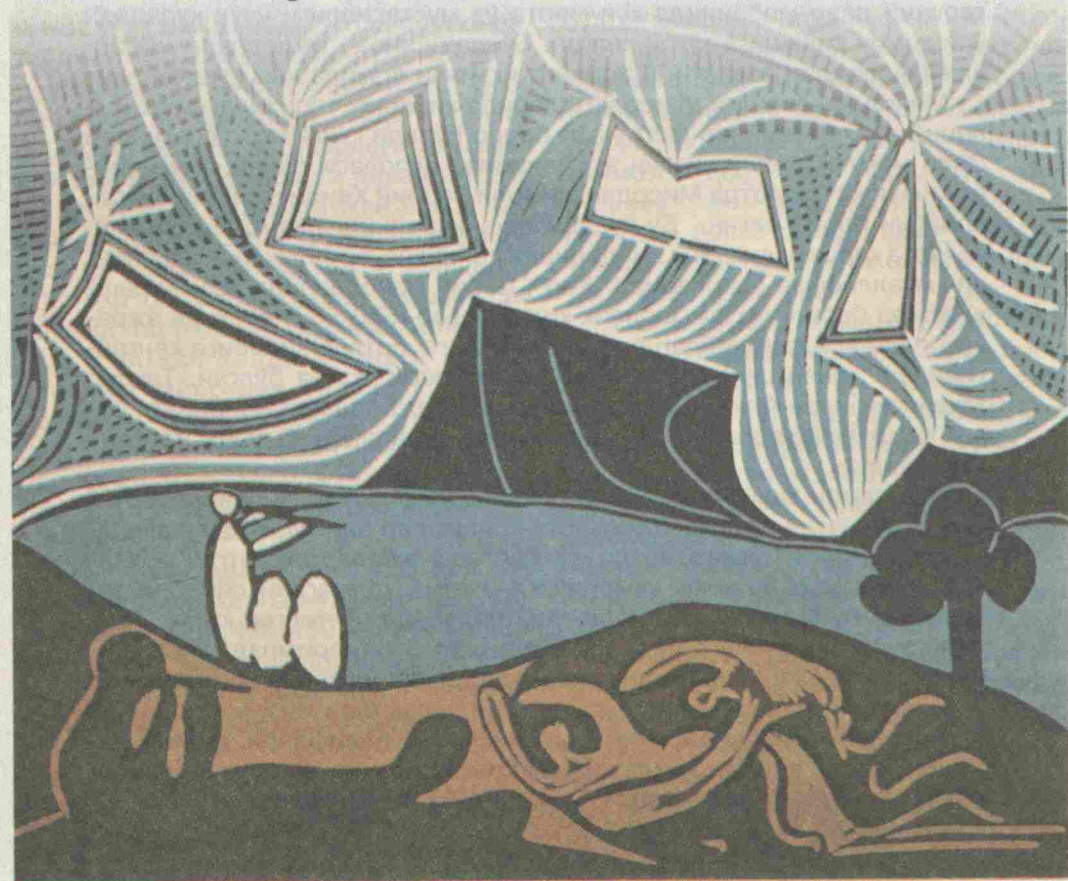
3

1. "Илхом париси".
2. "Туш таъбири".
3. "Мутолаа".
4. "Уч мусикачи".
5. "Вакханалия".

4

5

ТОМИР ХОТУН

2700 йиллик давлатчилик ўтмишига эга ўзбек халқи мазкур улкан тарихий давр мобайнида кўп марта ўз мустақиллиги учун курашиб, уни ҳимоя қилишига тўғри келган. Бундай синов аجدодларимиз бошига мелоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида ҳам тушган эди.

Мелоддан аввалги VI аср ўрталарида кишилиқ тарихидаги илк империя — ахамонийлар салтанати барпо бўлади. Унга асос солганлар Эрон мамлакатидан чиққан ахамонийлар сулоласи бўлиб, улар нисбатан қисқа муддатда Мисрдан шимоли-ғарбий Ҳиндистонгача бўлган ерларни босиб олган. Бу ҳудудлар халқларининг ахамоний босқинчиларга қарши курашини синдиришда, айниқса, эронлик Куруш (юнонлик муаллифлар асарларида “Кир”, Бобил манбаларида эса “Кураш” шаклида берилган) ҳукмронлик қилган давр (558-530) алоҳида ажралиб туради. Ахамонийлар салтанатини ўзга юртлар ҳисобига кенгайтиришда айнан шу ҳукмдорнинг “хизматлари” катта бўлган. Тақдир тақозоси билан Куруш Туронзаминда, узоқ аجدодларимизнинг чет эллик тажовузчиларга қарши мардонавор курашларида ўлим топгани ҳам маълум.

Ўша замон тарихчиларининг гувоҳлик беришича, у даврда юртимизда давлатни малиқа Томир хотун бошқарар эди. Мелоддан аввалги асрларда мамлакатимизда юз берган воқеалар акс этган маҳаллий ҳужжатлар бизнинг замонларгача етиб келмагани сабабли тарихчилар бу мавзунини ёритишда ўша йилларда битилган юнон, эрон манбаларига суянишга мажбур. Биринчидан, ихтиёримизда хорижлик муаллифлар ёзиб қолдирган воқеа-ҳодисаларни қиёсий ўрганиш учун ўзимизнинг аجدодларимиз томонидан битилган тарихий ҳужжатлар йўқ. Иккинчидан, мавжуд тарихий гувоҳликлар муаллифлари табиий равишда ўзлари яшаган ҳамда хизмат қилган жамият ва давлат манфатларини четлаб ўтолмаган. Учинчидан, бу муаллифлар ўзга юрт ху-

сусиятлари, қадриятларини ҳамма вақт ҳам чуқур англаб етолмаган, шу сабабдан ҳам баъзи жиҳатларни ёритишда ўз тушунча ва билимларини устун қўйган. Масалан, юнон манбаларида ва кейинчалик уларга суянган ҳолда Оврупо адабиётида юқорида тилга олинган малика номи Tomiris шаклида қайд этилади. Юнон тили ва грамматикаси нуқтаи назаридан бундай ёндашув табиий, албатта. Худди шунингдек, “Темур” исми бу тилда “Темурис” шаклида ифодаланишига ҳам ажабланмаслик керак. Ўз пайтида юнон муаллифларининг тилга олинган тарихий гувоҳликлари рус тилига таржима қилинаётганда Tomiris рус тилида “Томирис” шаклини олган.

Маълумки, чоризм истибдоди даврида ўзбек тарихшунослиги асосан рус тарихшунослиги мактабига, жумладан, ҳукмрон тилда мавжуд адабиётларга суяниб, ҳатто кўпроқ ўша тилда иш юритган. Шу сабабдан биз кўраётган мавзу учун ҳам мелоддан олдинги юнон тарихчилари асарларининг рус тилидаги таржимаси манба бўлиб хизмат қилган. Қисқа айтганда, юнончадаги Tomiris русчада Томирисга, русчадаги Томирис эса ўзбекчада Тўмарисга айланган.

Шу ўринда бир мантиқли савол туғилади: Tomiris аслида қандай жаранглаган? Шубҳа йўқки, Томир шаклида. Араблар босқинига қадар юртимизда мавжуд тарихий-маданий воқеликдан келиб чиққан ҳолда Курушга қарши озодлик байроғини баланд кўтарган маликани Томир хотун деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади. *(Бу ерда араблар босқини арафасида юртимизда Қабач хотун номли малика бўлганини эслаш ўринли.)*

Энди мелоддан аввалги VI аср иккинчи ярми воқеаларига қайтсак. Мелоддан аввалги 490-480 йиллар орасида туғилиб, 425 йил арофида вафот этган, овруполиклар томонидан “тарихчилар отаси” номига сазовор бўлган,

қадимги Юнонистон, Лидия, Мидия, аҳамонийлар салтанати баёнига бағишланган “Тарих” асарининг муаллифи Ҳеродотнинг ёзишича, бу вақтда мамлакатимизда умр йўлдоши вафотидан сўнг тахтга чиққан Томир хотун ҳукмронлик қиларди. Амударёдан шимолда жойлашган бой ўлкаларни ҳам босиб олиш ниятида бўлган Куруш аввалига Томир хотун даргоҳига элчи юбориб, унга уйланиш таклифини билдиради. Бошқача айтганда, эронлик ҳукмдор тинч йўл — куда-андачилик билан Турон юртини қўлга киритмоқчи бўлган. Ўтмишда давлатлараро муносабатларда сиёсий мақсад учун шундай услубдан фойдаланиб келинганини таъкидлаган, буни табиий ҳисоблаган ҳолда, Курушнинг бундай йўл тутишига бошқа сабаб ҳам бўлган, дейишга асос бор. Биринчидан, ҳарбий йўналишдаги рақиби — Мисрга қарши уруш бошлашдан олдин шимоли-шарқий сарҳадлардан туғилиши мумкин бўлган хавфнинг олдини олиб қўйиш керак эди. Иккинчидан, Томир хотунни ҳарамига олиш мўлжали амалга ошса, Турон заминининг ҳарбий салоҳиятидан унумли фойдаланиш мумкин бўларди. “Аммо, — деб ёзади Ҳеродот, — (Курушнинг) ўзига эмас, балки подшоҳликка совчи бўлаётганини яхши англаган Томир хотун, (унинг) никоҳ борасидаги таклифини рад этган”.

Айёрлиги иш бермаган Куруш энди ҳарбий йўл билан мақсадига эришмоқчи бўлади. Бунинг учун у, аввало, Амударёдан кечиб ўтиш учун кўприклар кура бошлайди. Босқинчиларнинг барча хатти-ҳаракатларини диққат билан кузатиб турган Томир хотун ҳам Амударёнинг ўнг қирғоғида қўшин тўплашга киришади. Аммо тўқнашув юз бериши олдида Томир хотун Курушнинг ҳузурига элчи йўллаб, унга шундай талаблар қўяди: “Мидияликлар подшоҳи, бу уринишларингни бас қил. Ахир, ушбу режанг ҳали омад келтирадимми ё йўқми, сен

билмайсан-ку. Хуружингни тўхтат. Биз ўз мулкларимизни қандай бошқараётганимизга қараб, ўзингни тий ва юртингда подшоҳлик қилавер. Биламан, сен бу маслаҳатга кўнмаслигинг аниқ ва барибир, нима қилиб бўлса ҳам, шаҳдингдан қайтмасликни афзал кўрасан. Агар массагетлар билан куч синашишни жуда ҳам хоҳласанг, кўприклар қуришдек оғир юмушларни бас қил ва биз дарёдан уч кунлик йўл масофасида узоқлашганимиздан сўнг бизнинг юртимизга ўт. Агар бизни ўз сарҳадларингда қабул қилишни жоиз, деб билсанг, сен ҳам шундай иш тут”.

Ҳеродотнинг яна ёзишича, Куруш ўзининг энг нуфузли аъёнлари, ҳарбийларини маслаҳатга йиғиб, Томир хотуннинг таклифини ўртага ташлайди. Аввалига йиғилганлар аксариятининг фикри бир жойдан чиқади, яъни Томир хотун кўшинини ўз юртларида кутиб оладиган бўлишади. Аммо мазкур кенгашда қатнашган Лидиянинг собиқ ҳукмдори, Куруш ушбу ўлкани босиб олганидан сўнг унинг асири ва ҳарбий маслаҳатчисига айланган Крезнинг қистови билан урушни Турон заминида олиб боришни афзал кўришади ва бу ҳақда Томир хотунга ҳам хабар беришади.

Шу чоққача бутун Эрон худудида ҳукмронлигини ўрнатган, Лидия, Кичик Осиё, Бобил каби ўлкаларни забт этиб, катта ҳарбий қудратга эга бўлган Куруш туронликларга қарши урушга отланар экан, ўз ғалабасига қатъий ишонмаган. Буни шундан ҳам билса бўладики, Ҳеродотнинг гувоҳлик қилишича, Куруш, мабодо Томир хотунга қарши ҳарбий юриш муваффақиятли чиқмаса, нима-лар қилиши борасида ўғли Камбизга насиҳату маслаҳатлар берган ва уни тахт вориси деб эълон этиб, Эронда қолдирган.

Манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, Крез Курушни ҳарбий ҳаракатларни Амударёнинг ўнг соҳилида олиб бо-

ришга кўндириш билан бирга, унга Томир хотун кўшинига қарши қандай услубда урушишни ҳам маслаҳат берган. Шунга кўра, эронликлар лашкари Амударёдан ўтиб, бир кунлик йўл масофада мамлакат ичкарасига суқилиб киради-да, ҳарбий макон қуради. Сўнг эса лашкарнинг энг заиф қисмини шу ерда қолдириб, асосий жанговар аскарлар Амударё томон чекина бошлайди. Албатта, бу бир ҳийла эди. Бундан беҳабар Томир хотун кўшининг учдан бир қисмига ўз ўғлини бош қилиб, душман қароргоҳига ҳужумга юборади. Улар жангда ғолиб келади ва ғаним истеҳкомини эгаллайди. Крезнинг найрангига кўра, бу ерда тайёр пиширилган овқатлар ва май тўла идишлар қолдирилган бўлиб, уларга, афтидан, уйку дори ҳам кўшилган бўлган. Томир хотун аскарлари улардан тановул қиладилару тез орада уйқуга кетадилар. Фурсатдан фойдаланган Курушнинг жанговар қисмлари орқага қайтиб, туронликларнинг кўпчилигини тигдан ўтқзади, қолганларини эса, жумладан, Томир хотуннинг ўғлини ҳам асирга олади.

Мазкур кўққисдан юз берган аянчли дамларда Томир хотун ўзини мардонавор тутгани маълум. Буни маликанинг аҳамоний ҳукмдор номига йўллаган куйидаги мактуби ҳам намойиш этиб турибди: “Эй, қонга ташна Куруш, бўлиб ўтган воқеадан кеккаяверма. Ўзларингиз мусалласга тўйиб олгач, жазавага тушиб, ичганларингиз оғизларингиздан тошиб, таналарингизга тўкилганда, ичларингиздаги қандай ёмон сўзлар ташқарига чиқишини биласан-ку. Сен менинг ўғлимни жангда мардларча эмас, мана шундай оғу воситасида айёрлик билан енгдинг. Энди сенинг фойданга бўлган менинг сўзларимни эшит: гарчи массагетлар кўшинининг учдан бирига нисбатан мунофиқона иш тутган бўлсанг-да, майли (мен розиман), ўғлимни қайтаргин-да, ўзинг эса биз-

нинг юртдан яхшиликча жўнаб қол. Агар раъйимга юрмасанг, қуёш номи билан массагетлар ҳукмдори сифатида онт ичаманки, гарчи сенинг нафсинг ҳеч қачон тўймаса-да, лекин, барибир, сени қон билан тўйдираман”.

Бу сўзлар, ҳеч бир муболағасиз, Томир хотуннинг мардлиги ва матонати, зукколиги ва қатъий иродасидан далолат беради.

Маликанинг ўгли масаласига келсак, мусаллас таъсиридан фориг бўлиб, ўзига келган шахзода қандай аянчли ахволга тушиб қолганини англагач, Курушдан қўлларини кишандан халос этишни сўраган. Кишанни ечиб ташлашлари биланоқ орияти келиб, ўзини ўзи ўлдирган.

Этиборлиси шундаки, манбаларда зурриётидан айрилган Томир хотуннинг оҳ-воҳга берилгани борасида бир оғиз маълумот у ёқда турсин, ҳатто шунга ишора ҳам йўқ. Аксинча, малика дарҳол қўшин тўплаб, босқинчиларга қарши жангга киради. Томир хотун ва улкан салтанат соҳиби Куруш ўртасида юз берган бу тўқнашувнинг кўлами ҳақида Херодот шундай ёзган: “Юнон бўлмаган халқлар ўртасида бундан-да шафқатсизроқ жанг содир бўлмаган бўлса керак”. Ҳақиқатан, икки томон ўртасида қаттиқ олишув бўлган. Камонлардан бир-бирларини ўққа тутганларидан сўнг ёқама-ёқа жанг бошланган. Охири Томир хотун аскарларининг қўли баланд келган. Баъзи бир гувоҳликларга қараганда, эронликлар талофоти 200 минг кишини ташкил этган. Душманга берилган зарба шу қадар қақшатқич бўлганки, римлик тарихчи Помпей Трог (мелоддан аввалги I аср — мелодий I аср) қолдирган гувоҳликларга кўра, эронлик-

лар лашкаридан ҳатто бирон киши қутулиб кетолмаган.

Шундан сўнг, деб ёзади Херодот, инсон қони билан тўлдирилган мешни тутганча Томир хотун жанг майдонида ҳалок бўлганлар орасидан Курушни ахтара бошлади. Унинг жасадини топгач эса калласини қон тўла мешга солдида: “Ўғлимни ҳийла-найранг билан қўлга олиб, қалбимга найза санчдинг. Мен эса сени жангда енгдим ва мен тирикман. Энди эса, онт ичганимдек, сени қонга тўйдирмоқдаман”.

Афсуски, манбаларда Томир хотуннинг бундан кейинги ҳаёти ва фаолияти ҳақида бирон бир маълумот топилмайди. Аммо юқорида зикр этилган тарихий воқеалар аждодларимизнинг, жумладан, юртимиз оналарининг энг қадимги замонларда ҳам Ватан мустақиллиги, миллат озодлиги йўлидаги фидокорликларидан гувоҳлик беради.

RAQAMLAR FAYLASUFI

*Бахтни теварак-атрофдан
излама — у сенинг ўзингдадир*

Пифагор

Мақтаб кўрган ҳар бир одамдан Пифагор номи билан аталган машҳур теоремани ($a^2 + b^2 = c^2$) сўрасангиз, уни дарҳол эсласа керак. Лекин, азиз журналхон, мактабда математика муаллимингиз гипотенуза квадрати катетлар квадратининг йиғиндисига тенг эканини жон куйдириб исбот қилаётганида бу қоида бундан йигирма олти аср муқаддам асослаб берилганини ҳеч хаёлингизга келтирганмисиз? Ё бўлмаса, ана шу кашфиёт муаллифи буюк математиккина эмас, антик давр илмида, чунончи, фалсафа, руҳиятшунослик, педагогика, мусиқашунослик каби бир қанча соҳаларда чуқур из қолдирган аллома эканидан хабарингиз борми?

Антик даврнинг қомусий алломалари ҳақида гап кетганда, улардаги кўплаб ҳайратомуз хислатлар қаторида яна бир буюк фазилат — илмий ва инсоний камтарликни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу хислат антик давр илми ва маданиятидан баҳраманд бўлган буюк бобокалонларимиз — Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий каби алломаларга ҳам хос бўлган. Мана бу ривоят шунга ёрқин мисол: ўлим тўшагида ётган бир донишманддан шогирди «Устоз, умр ниҳоясида нималарни англадингиз?» деб сўраганида ул зот «Ҳеч нарсани билмаслигимни англадим» дея жавоб берган экан.

Ана шундай улуғ инсонларга устоз мақомида бўлган Пифагор ҳам камтарлик бобида беназир эди. Аллома ҳақидаги ривоятларнинг бирида унинг Юнонистоннинг Флиунт шаҳрига саёҳати тўғрисида ҳикоя қилинади. Шаҳар ҳокими ундан «Фаннинг қайси соҳасида ўзингни билимдон ҳисоблайсан?» деб сўраганида аллома «Ҳеч бирида. Мен бор-йўғи файласуфман» дея жавоб қайтарган. Ажабланган ҳоким уни яна саволга тутади: «Файласуф?! Бу нима дегани?» Пифагор шундай жавоб қилади:

«Инсон ҳаётини бадий тимсоллар воситасида бозор ёхуд Олимпия ўйинига қиёслаш мумкин. Бозордаги сотувчию харидор фойдани ўйласа, ўйин иштирокчиси фақат шон-шухрату машхур бўлишни кўзлайди. Одамларнинг аксарияти умрини бойлик ва шухрат орттириш билан ўтказган бир пайтда, шундай тоифа инсонлар ҳам борки, улар бозор ва ўйингоҳни четдан туриб кузатади, ҳаётини табиат сир-синаотларини идрок этиш, ҳақиқатни излашга бағишлайди. Бу тоифа кишилар софистларга (сафсатабозларга) ўхшаб донишмандликни даъво қилмайди, улар ўзини фақат донишмандликка интилувчи — файласуф деб билади. Зеро донишмандлик — Парвардигоргагина хос хислат, инсон эса унга фақат интилиши мумкин, холос». Алломанинг сўзларидан қаноат ҳосил қилган ҳоким уни саройга таклиф этган ва унга чексиз иззат-икром кўрсатган экан.

Ушбу ривоятнинг тарихий ҳақиқатга қанчалик тўғри келиши ёки келмаслигини айтиш мушкул, аммо шуниси аниқки, олам, табиат ва ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини Пифагор биринчи бўлиб «фалсафа» деб атаган. Шу боис уни, маълум маънода, фалсафа илмининг «отаси» дейиш ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, алломанинг сонлар фалсафаси асосчиси сифатида бу фан тарихида муносиб ўрни бор.

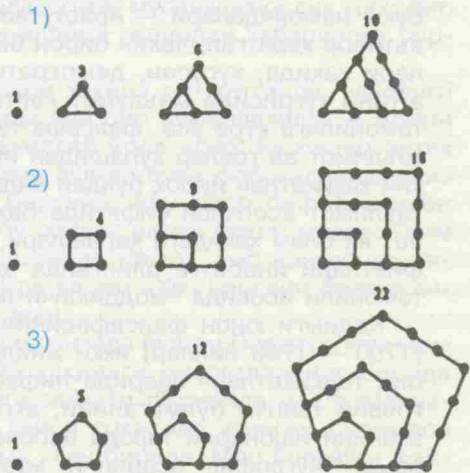
Аммо яқин-яқинларгача Пифагор ҳаёти, илмий ва сиёсий фаолиятига ўзгача ўлчов ва тамойиллар билан ёндашилгани айна ҳақиқат. Маълумки, шўролар ҳокимияти даврида антик илм ва маданият, ўша замон алломалари илмий-фалсафий мероси синфийлик тамойили асосида ўрганилган ва баҳоланган. Ҳатто 70-80-йилларда чоп этилган кўплаб китоб, рисола ҳамда фалсафий луғатларда, тарихий ҳақиқатга мутлақо зид равишда, Пифагор антик давр демократиясининг қаттол душмани, зодагон ва аслзодалар ҳокимиятининг ғоявий ғимоячиси ва таянчи этиб тасвирланган. Аслида, Пифагорнинг кўплаб шогирдлари ҳамда антик фаннинг буюк намоёндалари — Арасту ва Афлотун унинг таълимотига алоҳида эътибор қаратган, лекин бирон бир манбада алломанинг сиёсий қарашлари ҳақида, хусусан, демократияни қоралаб, аристократияни ғимоя этгани тўғрисида маълумот келтирилмаган. Марксизмнинг синфийлик тамойилига кўра эса, фалсафа тарихи — материалистик ва идеалистик таълимот ва ғоялар курашидан иборат. Ажабланарлиси шундаки, тарихий ҳақиқатдан йироқ бундай ёндашувда Пифагор реакцион идеалистик таълимот асосчиси сифатида баҳоланган. Ваҳоланки, алломанинг коинот ва олам ҳақидаги қарашлари, математика ва геометрияга оид кашфиётлари инobatга олинганда эди, эҳтимол, у худди ўша синфийлик тамойили асосида «моддиюнчи»лар сафига кўшилиб кетармиди!..

Қадимги юнон фалсафасининг йирик тадқиқотчиси Жеймс Томсон (1700 — 1748 йиллар) икки жилдлик «Қадимги юнон жамияти тарихига оид тадқиқотлар» асарида пифагорчилар ҳеч қачон аристократиянинг ғоявий таянчи бўлмаганини, аксинча, кўпроқ демократия тарафдори эканини ишонарли тарзда асослаб берган. Юнонистонлик машхур алломи, «Жўрофия» асарининг муаллифи Страбон (мелоддан олдинги I-асрада яшаб, ижод этган) эса Пифагор мактабининг таниқли вакиллари билан бири, файласуф Архит Тарентскийнинг ижтимоий-сиёсий қараш-

лари борасида тўхталиб, уни очикдан-очик демократиянинг дохийси деб атаган. Қолаверса, мавжуд маълумотларга кўра, айнан аслзодалар Пифагорнинг ҳаётига зомин бўлган. Масалага ойдинлик киритиш учун алломанинг ҳаёт йўли ва фаолиятига бир оз тўхталишга тўғри келади.

Пифагор мелоддан олдинги 576 йилда жанубий Италиянинг Регия шаҳрида савдогар Мнесарх оиласида дунёга келган. У ёшлигиданоқ фавқуллодда ўтқир зеҳни, ҳамма нарсасга қизиқувчанлиги, янгиликка ташналиги ва ҳақиқатгўйлиги билан тенгқурларидан ажралиб турган. Ундаги бу хислатларнинг шаклланишида отаси билан Юнонистон ва Мисрнинг кўплаб шаҳарларига қилган сафарлари муҳим аҳамият касб этган. Пифагор дастлаб машҳур юнон файласуфи Анаксимандр ва сирослик аллома Ферекиддан таълим олган. Айниқса, унинг Мисрга қилган 22 йиллик саёҳати ҳамда гелиополлик коҳин Онуфис қўлида таҳсил олгани бўлажак аллома ҳаёти ва ижодий фаолиятида туб бурилиш ясаган. Мазкур саёҳат чоғида у қадимги Шарқ илми ва маданияти, хусусан, араб, ҳинд фалсафаси ҳамда зардуштийлар таълимоти билан яқиндан танишади. Баъзи тахминларга кўра, унинг математикос, яъни руҳнинг бир жисмдан бошқасига кўчиб юриш ҳолати (*эски тилимизда таносух деб ҳам юритилган — Б.3.*) таълимоти Шарқ илмий-фалсафий мероси, жумладан, ҳинд фалсафаси билан танишуви натижасида яратилган. Ўша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Пифагор руҳнинг бир одамдан иккинчисига кўчиб юришига қаттиқ ишонган ва шогирдларини ҳам шунга ишонтиришга уринган. Исбот тариқасида у ўз руҳининг даставвал Гермеснинг ўғли Эфалид, сўнгра бир қанча ўсимлик ва жониворлар, ниҳоят, Троя жангининг қаҳрамони Эвформ жисмига навбатма-навбат ўтиб жо бўлганини мисол қилиб келтирганида, шогирдлари ҳангу манг бўлиб қолар экан. Ким билсин, эҳтимол, Пифагор маърузаларининг таъсирчанлигини кучайтириш, тингловчиларнинг диққат-эътиборини жалб этиш учун шундай ўзига хос руҳий таъсир усулини қўллагандир. Нима бўлса ҳам, биз унинг ўша давр руҳиятшунослигининг билимдони, руҳ, жон ва жисмнинг диалектик муштараклиги тўғрисида бесаноқ нутқлар ирод этганини назарда тутмоғимиз лозим.

Пифагорнинг илмга ўта чанқоқлиги ва уни эгаллаш учун ҳар қандай азоб-уқубатларга дош беришга ҳам тайёр эканини исбот этувчи маълумотлар бир талай. Хусусан, Миср коҳинларининг илмий-фалсафий таълимоти билан танишиш учун у маҳаллий аҳоли тили, урф-одат ва анъаналарини теран ўрганишга киришган. Аммо шунинг ўзигина мисрликлар илмидан баҳраманд бўлишига имкон бермаган. Диоген Лаэртскийнинг маълумот беришича, мақсадига эришиш учун у ўзини ҳатто хатна ҳам қилдирган. Шундан кейингина аллома қадимий кўлөзма ҳамда мисрликларнинг фалсафий қарашлари билан танишиш бахтига муяссар бўлган экан.

Диоген Лаэртский Пифагор ҳақида сўз юритиб, у нотиклик санъати-ни мукамал эгаллагани, ҳақиқатгўйлиги ва нутқлари ниҳоятда зўр ман-тикий кучга эга бўлгани туфайли минглаб издошлари аллома атрофида тўплангани ҳамда у фалсафа тарихида машхур «Пифагор мактаби»ни яратгани тўғрисида маълумот беради. Пифагорнинг илк нутқи тинглов-чиларга шу қадар кучли таъсир этган эканки, ўша заҳотиёқ икки минг-дан ортиқ юнонлик унга шогирд тушгани ҳақида ривоят қилинади. Бу фалсафий мактабнинг гоёвий негизи Пифагорнинг «Сон — борлиқнинг асоси» деган таълимотига таянади. Алломанинг фикрича, сон ва геомет-рик шакл — илоҳий, сеҳрли кучга эга унсурлар. Шу сабабли, унинг нутқ-ларида «Сон — оламдаги энг мукамал нарса», «Худо — сонлар сони» каби ибораларнинг қўллангани бежиз эмас. Шу билан бирга, Пифагор-нинг сонлар фалсафасида сон ва геометрик шаклнинг инсон ҳаёти, унинг ёши, фазилатлари ҳамда иллатлари билан муайян алоқадорлик мав-жудлигига ишора қилинади. Аллома қандай сон ёки геометрик шакл ху-сусида сўзламасин, ҳар бирининг теран мазмун касб этишини таъкид-лайди. Масалан, учбурчак — ҳар қандай нарсанинг ибтидоси ва ярати-лишнинг асоси, квадрат — илоҳий табиатнинг тимсоли, унинг тўрт бур-чаги эса оламнинг яхлитлигини ифодалайди.

Пифагорнинг сонлар хоссаси, уларнинг моҳиятида яширинган теран мазмун хусусидаги қарашлари жуда қизиқ. Дейлик, бўлувчиларнинг йи-гиндисига бўлинадиган (масалан, 6 сони 1,2,3 сонларига ҳам, уларнинг йиғиндисига ҳам бўлинади) сон илоҳий, мукамал сон ҳисобланади. Уму-ман олганда, Пифагорнинг сонлар фалсафасида улар қуйидаги турлар-га бўлинади:

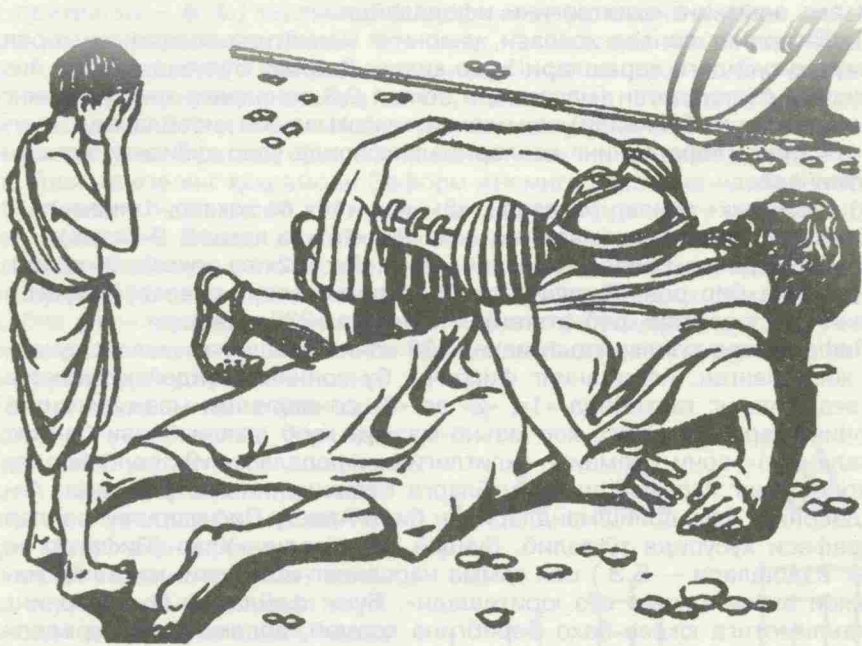
- а) «учбурчак» сонлар (масалан, «3», «6», «10» ва ҳоказо, 1-чизма);
- б) «квадрат» сонлар (масалан, «4», «9», «16» ва ҳоказо, 2-чизма);
- в) «бешбурчак» сонлар (масалан, «5», «12», «22» ва ҳоказо, 3-чизма);
- г) бошқа бир сон бўлувчилари йиғиндисига тенг сонлар (Пифагор уларни «дўст сонлар» деб атаган) — «284» ва «220» сонлари.

Пифагорнинг сонлар таълимотида 36 сони — энг мукамал ва муқад-дас ҳисобланган. Алломанинг фикрича, бу соннинг шундай хусусиятга эга экани унинг таркибида «1», «2» ва «3» сонларининг мавжудлиги ва уларнинг ҳар бири ўзига хос маъно-мазмун касб этиши билан боғлиқ. Масалан, «1» сони оламнинг яхлитлигини ифодаласа, «2» сони борлиқ ва коинотнинг қарама-қарши кутбларга бўлинишини акс эттиради. Ан-тик даврнинг улуг донишмандларидан бири Арасту Пифагорнинг сонлар фалсафаси хусусида тўхталиб, бундай деб ёзади: «Улар (Пифагор ва унинг издошлари — Б.З.) сон ҳамма нарсанинг ибтидоси, жисмлар ма-терияси экани ҳақида сўз юритишади». Буюк файласуф Пифагорнинг бу таълимотига юсак баҳо берибгина қолмай, аллома тасавуридаги «2» сонининг мазмун-моҳиятини акс эттирувчи бир қанча диалектик қарама-қаршиликларни келтиради: ёруғлик ва зулмат, тоқ ва жуфт, эр-как ва аёл, ҳаёт ва ўлим, эзгулик ва ёвузлик, ўнг ва сўл, чегара ва чек-сизлик, тўғри ва эгри, ҳаракат ва ҳаракатсизлик, бирлик ва кўплик. Кўриб турганимиздек, Пифагорнинг сонлар таълимотида неча минг йиллар мобайнида турли фалсафий оқим ва мактаблар томонидан ривожланти-рилган стихияли диалектик гоёлар ифодаланган. Бундан ташқари, алло-ма ва унинг издошларининг миқдор категорияси, оламни бошқариб ту-рувчи умумий қонуниятлар, хусусан, коинот жисмларининг муайян ма-тематик қоидаларга бўйсунуши ҳамда сайёралар ўртасида боғланиш

ҳосил бўлиши тўғрисидаги қарашлари бугунги кунда ҳам кишини ҳайратга солади.

Ижтимоий-маънавий ҳаётда пифагорчилар таркидунёчилик (аскетизм) гоёсини тарғиб этган. Аммо уларнинг назаридаги зоҳидлик тушунчаси унинг бугунги маъно-мазмунидан тамоман фарқланади. Пифагор ва унинг издошлари антик давр аъёналарига кўра, бу тушунчани «Соғлом танда — соғлом ақл» маъносига англаган ва энг қизиғи, бунда товуш ҳамда мусиқанинг катта аҳамият касб этишини таъкидлаган. Уларнинг назарида, мусиқа билан ҳамнафас соғлом тан ва соғлом ақлгина олий мақомга эришиши, яъни воқеликни идрок этишда энг юксак даражага кўтарилиши мумкин. Шу маънода, пифагорчилар фалсафа, тиббиёт ва мусиқани бир-бирига уйғун, бир бутун соҳа деб билган.

Афсуски, Пифагор ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида жуда кам маълумот сақланиб қолган. Шуниси маълумки, у бутун умри давомида биронта ҳам асар ёзмаган, таълимотини нутқларидагина ифода этган. Шогирдларининг аллома ҳақида ёзган асарлари ҳам бизгача етиб кел-

маган. Пифагор фалсафий мактабининг кейинги авлодига мансуб бўлган Диоген Лаэртский, Порфирий, Филолай, Ямвлих, Афлотун академиясининг айрим вакиллари ҳамда Арастунинг бугунгача етиб келган асарларида учрайдиган баъзи маълумотларгагина таянишимиз мумкин. Бироқ, уларда Пифагорнинг ёшлиғи ҳамда ижод билан тўлиб-тошган етуклик даври деярли акс этмаган. Фақат аллома умрининг сўнгги даври ҳақидагина ривоят афсоналар билан қоришиб кетган баъзи маълумотлар мавжуд. Ривоят қилишларича, ҳаётининг айни шу даврида у қаттиқ тазийққа

учрагани боис бир шаҳардан бошқасига қочиб юришга мажбур бўлган ва кўп аянчли кунларни бошдан кечирган.

Пифагорнинг бундай азоб-уқубатларга дучор бўлишининг асосий сабаби шундаки, унинг сиёсий ва ахлоқий қарашлари, хусусан, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлиги тўғрисидаги таълимоти ўша давр ҳукмдорлари ва зодагонларини қаттиқ ташвишга солган. Бундан ташқари, юқорида таъкидланганидек, Пифагорнинг ҳар қандай вазиятда ҳақ гапни айтиши, ҳукмдорларни назар-писанд қилмай, ўзини доимо мағрур тутиши уларнинг ғашини келтирар эди. Иш шу даражага бориб етадики, бир гал Пифагор ҳузурига келган Кротон шаҳрининг бой-бадавлат аслзодаларидан бири — Килон деган кимсани қаттиқ ҳақорат қилган ва уйдан ҳайдаб чиқарган. Шундан сўнг сабр косаси тўлган аслзодалар уни ўлдиришга жазм этади. Кунларнинг бирида, Пифагор бетоб устозининг ҳолидан хабар олгани кетганида Килон бошлиқ фитначилар унинг уйига ўт кўяди. Ёнғиндан алломанинг икки шогирдигина қутулиб қолган, холос. Машъум воқеадан хабар топган Пифагор 12 ёшли шогирдини ёнига олиб, Метапонт шаҳрида паноҳ излашдан ўзга чора топа олмаган.

Бироқ фитначилар изма-из таъқиб этиб, қоронғи кечаларнинг бирида уни ваҳшийларча ўлдириб кетишади. Ривоятларнинг яна бирида алломанинг ўлими шундай тасвирланган: «Уйкуга чўмган Метапонт сукунатини бехосдан қаттиқ шовқин-сурон ва қийқириқ бузиб юборди. Оғир бир нарсанинг ерга гурсиллаб тушгани ҳамда узоқлашиб бораётган оёқ товушлари эшитилди. Воқеа содир бўлган жойга етиб келган миршаблар кўз ўнгида ерда чўзилиб ётган чол ва сал нарироқда кўрқувдан дағдағ титраб турган болакай намоён бўлди. Миршаблар бошлиғи боладан сўради:

- Бу ким эди ўзи?
- Бу — устозим Пифагор.
- Тавба! Шаҳримизда бундай одам йўқ-ку?
- Биз Кротондан қочиб келганмиз. Устозимнинг душманлари унинг изидан тушган экан, сезмай қолибмиз.
- Ким эди улар? Сен уларни танийсанми?
- Йўқ. Уларнинг юзида ниқоби бор эди. Югуриб келишдию устознинг кўкрагига пичоқ санчиб, қочиб қолишди.

Миршаббоши ерга тиззалаб, қулоғини чолнинг кўкрагига қўйдию «Тамом, адо бўлибди», деди.

Қарангки, бу воқеанинг содир бўлганига қарийб икки минг олти юз йил бўлибди. Алломанинг ҳаётига зомин бўлган қотиллар ҳам, умр бўйи уни таъқиб этган аслзодалар ҳам аллақачон тарих қаърига ном-нишонсиз қоришиб кетган. Пифагор номи эса фан тарихи, инсоният ахлоқий-фалсафий хазинасида, келгуси авлодлар хотирасида нафақат машхур математик, балки ўзига хос фалсафий таълимот яратган аллома сифатида абадул-абад муҳрланиб қолди.

Алломанинг ахлоқий қарашлари унинг теран фикр ва ҳикматларида ифодаланган. Навбатдаги саҳифаларда улардан айримлари журналхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда. Бизнингча, бу ерда ортиқча изоҳ беришнинг ҳожати йўқ. Журналхон улар билан танишиб, хулосасини ҳам ўзи чиқаргани маъқул.

* * *

Донишмандлик нима? Тартиб-интизомлилик. Донишманд бўлай десанг, ҳамма нарсани жой-жойига қўй. Уткинчи шуҳратдан оқил кишининг кундалик ишидаги тартиб аълороқ.

* * *

Хар нарсани ўз номи билан аташга ўрган: бу — илмнинг ибтидоси ва энг муҳимидир.

* * *

Эй халойиқ! Қонунга эга бўлишдан олдин ахлоқли бўлинг, чунки ахлоқ — инсон ўйлаб топган илк қонун.

* * *

Дўст орттир! Чунки бир ўзинг ҳеч қачон бахтли бўла олмайсан. Бахт — икки кишининг насибасидир.

* * *

Ақлга бўйсунган Худога ҳам бўйсунеди.

* * *

Бошингга қанчалик кулфат ёғилмасин, кўзёшингни тий. Уни бошқаларнинг кулфатида тўкасан.

* * *

Эй оқила аёл! Жуфти ҳалолим доимо ёнимда бўлсин десанг, у сендан кўрган хузур-ҳаловат, ноз-карашма, меҳр-муҳаббатни ўзга аёлдан кўрмасин.

* * *

Шароб ичишдан ўзингни тийсанг, эҳтиросларингни жиловлай оласан.

* * *

Кам гапир, ундан ҳам камроқ ёз!

* * *

Келгуси авлодлар яхшилик билан эсласин десанг, ўзингдан яхши зурриёт ва китоб қолдир!

* * *

Фақат китобларидагина донишманд бўлиб кўринганларга тақлид қилма!

* * *

Жисминг руҳингнинг қабрига айланмасин!

* * *

Мулксиз фуқаронинг ватани бўлмас!

* * *

Оломон тўпланган жойда ҳақиқатни эълон қилма!

* * *

Эй инсон! Фақат виждонингга сигин!

* * *

Ҳеч кимга маймун бўлма, ҳатто табиатга ҳам!

* * *

Ярамас одамларга мурувват кўрсатиш - ақлсизлик белгиси.

* * *

Сукут сақла ёки сукутдан яхшироқ нарса ҳақида сўзла!

* * *

Телбанинг қўлига қилич бериш виждонсизга ҳокимиятни топшириш билан баробар!

* * *

Сўзлашга шошилма, аввал фикринг пишиб етилсин!

* * *

Ҳайкалнинг кўриниши гўзал, инсоннинг - эзгу ишлари!

* * *

Ҳашоратни ўлдирган фарзандингни жазола, чунки одам ўлдириш шундан бошланган!

* * *

Мақтовга ҳам, танбеҳга ҳам бепарво бўл!

* * *

Ҳазил, туз сингари, меъёрида ишлатилгани маъқул!

* * *

Буюк ишларни буюкликка даъво қилмай бажар!

* * *

Аҳмоқона орзулар аҳмоқона хатти-ҳаракатларга етаклайди!

Етакчи сиймоси

Инсон рухиятининг мураккаблиги ва бекорорлиги рухшунослик фанининг асосий ўрганиш манбаси ҳисобланади. Шу боис жамият ҳаётидаги ижтимоий ҳодисаларни таҳлил этишда мазкур соҳада қўлга киритилган натижалар муҳим аҳамиятга эга. Зеро, ижтимоий фаолиятда шахс ва жамият манфаатларининг уйғунлиги ҳал қилувчи қадрият бўлиб, жамият тараққиётини белгиловчи мезон вазифасини ўтайди. Мазкур ҳолатнинг шаклланиши эса кўп жиҳатдан жамиятдаги ҳар бир фуқаронинг давлат сиёсати ва миллий ғояни тўғри англай олиш даражасига боғлиқ. Ана шу боғлиқлик ижтимоий фаолият турларини тадқиқ этувчи фанларнинг олдига маънавий, руҳий ва инсоний муносабатлар моҳиятини тўғри таҳлил этиш вазифасини кўндаланг қўяди. Бу вазифани адо этишда шахснинг ижтимоий-психологик қиёфасини ҳамда унинг бошқаларга таъсир эта олиш салоҳиятини ўрганиш лозим бўлади.

Жамият миқёсида рўй бераётган ижтимоий ҳодисалар, ижтимоий рухият ва ижтимоий хулқ-атворни таҳлил этишда ҳозирги замоннинг ахборотлар даври эканини эътиборга олиш зарур. Бу эса оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз юритишни тақозо этади. Тадқиқотчиларнинг маълумоти шуни кўрсатадики, кишилар дунё ва юртимиз ҳақидаги 80-90 фоиз муҳим ахборотни оммавий ахборот воситалари орқали олар экан. Шунингдек, оммавий ахборот воситалари мазмунининг онгда акс этиши хусусиятини ўрганиш натижасида ижтимоий шахсларни идрок қилишда кўпчилик ҳаётий тажриба орқали шаклланган қолипларга таяниши ҳам аниқланди.

Бу ўринда ижтимоий шахс тушунчаси инсоннинг ижтимоий-психологик қиёфаси ёки сиймоси деган маъно-мазмунни ифода этади. Муайян жамият ёхуд бир давлат даражасида бундай сиймо вазифасини халқ танлаган ва эргашадиган етакчи, яъни ҳукумат раҳ-

бари бажаради. Ушбу таъриф бирор мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий ривожланишига ўз таъсирини кўрсата оладиган шахсга нисбатан қўлланилади. Бундай шахс одатда шу мамлакатнинг ижобий сиймоси ҳисобланади. У кўп ҳолларда ана шу давлатга янги инвестицияларнинг кириб келиши ва йирик шартномаларнинг қабул қилинишини таъминловчи ўзига хос кафолат вазифасини ўтайди. Шу билан бирга, давлат раҳбарига нисбатан дабдабозлик ва қуруқ ҳамду саноларнинг кўпайиб кетиши дастлаб унинг сиймосига, кейинчалик эса мамлакатнинг мавқеига ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу сабабли Озарбойжонда оммавий ахборот воситалари орқали Президентнинг ютуқларига ҳаддан ташқари урғу бериш ва мадҳ этиш давлат томонидан таъқиқлаб қўйилган. Бу тадбир давлат миқёсида тарқалган лаганбардорликни бартараф этиш мақсадида қўлланилган.

Мамлакат етакчиларининг сиймоси ҳамда сиёсат ҳақидаги қарашларни аниқлаш учун Америка Қўшма Штатларида махсус тадқиқот ўтказилган. Нью-Йорк шаҳридаги болалар боғчасининг бирида 5 ёшли болалар билан ўтказилган суҳбат натижасида уларнинг полициячилар ва Президент ҳақидаги тасаввурлари аниқланган. Суҳбатдан маълум бўлишича, болаларнинг полициячилар ҳақидаги тасаввурлари Президент ҳақидаги тасаввурларидан кенгроқ экан. Бир бола Президентни бобосига ўхшатган бўлса, бошқа бирови Президент деганда урушни тушунаман, деган. Олимларнинг фикрича, болалик давридаёқ инсонда бошқарув, ўзаро таъсир ва ҳукмронлик ҳақидаги илк тасаввурлар туғила бошлайди. Кейинчалик бу билимлар шахснинг давлат ҳукмронлигига муносабати ва улар ҳақидаги билимларининг шаклланишига бевосита таъсирини ўтказади. Аниқланишича, бола 3-4 ёшга тўлганида сиёсат ҳақида ўзига хос тасаввурга эга бўлади. У ота-онаси, қариндошлари ва телевизор орқали ҳам

кўшимча ахборот олиб, билимини кенгайтириб боради. Мактаб даврида бу борада янги босқич бошланади. Мактаб мухити, сиёсий ташкilot ёхуд уюшмалар таъсири болада муайян ғояга нисбатан қизиқиш пайдо қилиши мумкин. Бу пайтдаги дунёқараш кейинчалик ўзгариши мумкин, лекин мактаб даврида олинган билим бола дунёқарашининг шаклланишида асосий пойдевор бўлиб хизмат қилади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, боладаги дунёнинг сиёсий тузилиши ёки миллат етакчиси ҳақидаги тасаввур ва билим ёшга боғлиқ тарзда ўзгариб боради, лекин ёшлик пайтида оила мухитида шаклланидиган асосий тасаввур ва билим келажақда унинг давлат сиёсатида бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Ушбу муаммо руҳшунослик фанида «хужжатлар таҳлили» деб аталган илмий услуб воситасида тадқиқ этилади. Айнан шу усул ёрдамида 148 дан ортиқ мамлакат етакчиларининг тафаккур тарзи, сиёсий билимдонлиги, мақсадга эришиш йўллари, шахсий фикрни баён этиш хусусиятлари ўрганилган. Одатда матн ёки ахборотнинг мазмуни таҳлил этилганда унга мазмун ва миқдор жиҳатдан ёндашилади. Мавзу бўйича таҳлил амалга оширилганда эса дастлаб мазмунан аҳамиятли ғоя, сўз ёки сўз туркуми аниқланиб, ҳисоблаб чиқилади, сўнгра бу ахборот чуқур мантиқий таҳлилдан ўтказилади. Демак, ушбу услуб моҳияти матннинг асосий мазмунини аниқлаш,

миқдорга айлантирилган бирликларни мантиқий таҳлил этишдан иборатдир.

Биз охириги 3-4 йил ичида мамлакатимизда ёшларга мўлжаллаб нашр этилаётган газета ва журналларнинг айримларини қисқача таҳлил этиб, ёшларимизда юртбошимизнинг тимсоли ҳақида етарли даражада билим ва тасаввур шаклланишига амин бўлдик. Ушбу натижа ғоят катта аҳамиятга эга. Чунки республикамиз аҳолисининг қарийб 60 фоизидан кўпрогини ёшлар ташкил этади. Уларнинг миллат етакчиси ҳақида етарли маълумотга эга бўлиши жамиятимизда кечаётган ижтимоий-сиёсий-иқтисодий, маданий-маънавий янгиланишларга бефарқ эмаслигидан дарак беради. Бу эса ўз навбатида ёшлар тарбиясида ибрат кўрсатувчи мисол — эталон мавжудлигининг далолатидир.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, миллат етакчисининг образи ёки унинг ижтимоий-психологик қиёфаси нафақат мамлакат ичида, ҳаттоки дунё миқёсида рўй берадиган сиёсий жараёнларга бевосита ўз таъсирини кўрсатади. Шу боис ёшлар тасавурида сиёсий етакчилар ҳақида ижобий қарашларнинг шаклланиши сиёсий ҳаётда муҳим аҳамият касб этади.

Бобоёр Тўраев,

Тошкент давлат Иқтисодийт университетининг аспиранти

Soq'lon tarbiya-kamolot yo'li

XX аср бошларида ўзбек миллий маданиятининг камол топиши ва халқ маорифи ишларини йўлга қўйишда улкан ҳисса кўшган улуғ адиб Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарига фарзанд тарбиясидаги тўрт масала — тарбия даври, бадан ва фикр тарбияси ҳамда ахлоқни ўрганишга эътибор жалб этилган. Унинг фикрича, ёш авлод соғлом фикр, яхши ахлоқ ва маърифат эгаси бўлиши учун энг аввало унга бадан тарбияси ниҳоятда зарур: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопоннинг устини қўюб, астарини ювуб, овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур».

Авлоний жисм ва рух, шакл ва мазмуннинг бир-бирига мутаносиблиги масаласига алоҳида тўхталади. Ўсмир ёшларнинг фикрлаш қобилиятини ўстириб боришда муаллимнинг тафаккур доираси ва савияси ҳам катта аҳамиятга эга. Улар боланинг фикрини ҳам тарбиялаши зарур. У ҳақда мулоҳаза юритган Авлоний «Фикр агар яхши тарбият топса, ханжар олмосдан бўлур ўткур. Фикрнинг ойинаси олурса занг, руҳи равшан замин бўлур бенур», дея таъкидлаган.

Шунингдек, у ахлоқ-одоб ва хулқ-атвор хусусида ҳам қимматли фикрлар билдирган. Адиб инсон хулқининг яхши хислатларини қуйидаги сифатлар билан белгилаган: ақл билан иш тутиш — фатонат, саъй-ғайрат, риёзат, шижоат, илм эгаллаш, покизалик-назо-

кат, сабр-қаноат, интизом, виждонли бўлиш, ватанни севиш, ҳақталаблик, ҳамма нарсага ибрат кўзи билан қараш, ҳаё-иффат, тил одоби, садоқат ва ҳоказо. Ўз қарашларини далиллаш учун Авлоний Арасту, Афлотун, Гиппократ, Алкмеон, Саъдий ва Мирзо Бедил каби машҳур мутафаккирларнинг ҳикматли сўз ва ибораларидан мисоллар келтирган. У ҳар бир кишидан қобилият, ҳаракат ва шижоатни талаб этади.

“Инсон ибрат назари ила боқиб, дунё китобидан ўз қадр-ҳиссасини билиб олмаги лозимдир. Маърифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгаларига фойдаси бўлса-бўлмаса, синчиклаб қараган нарсаларидан бир ҳисса олмасдан қўймаслар, деб ёзган маърифатпарвар бобомиз ёшларни ҳурфикрликка даъват этган. Фикрлаш — илм ҳосиласи демакдир. Илмга эса риёзат ва машаққат орқали эришилади. Адибнинг образли ифодасига кўра, илм бамисоли бодом

ичидаги мағиз. Уни қўлга киритиш учун бодом пўстлоғини чақиш лозим.

Шу боис ўқувчилар қанча кўп ўқиб-ўрганса, уларнинг тафаккур дунёси шунчалик кенгайиб боради. Ҳаётга, турмушга ва воқеликка нисбатан мустақил фикрга эга бўлган ёшлар ўзгаларнинг фикрига тобе бўлиб, ким нима деса ўшанга қўшилиб кетавермайди.

Ўтган аср бошларидаги энг долғали замонларда ўзининг бутун куч-ғайрати ва умрини эл-юрт бахт-саодати йўлига бахшида этиб, халқи ва ватани олдидаги фарзандлик бурчини муносиб бажарган буюк маърифатпарвар Абдулла Авлонийнинг фаолияти ва бой педагогик мероси бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган. Зеро, фикр тарбияси, ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масаласи ҳар доим долзарб аҳамият касб этган.

Замира НИШОНОВА,

*Тошкент давлат Педагогика университети
нинг докторанти*

Ruhiy holat omillari

Ҳамиятнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларида рўй бераётган ўзгаришлар кишилар маънавий-руҳий ҳаёти, хусусан, ўспирин ёшларнинг психологик ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатади. Бу ҳолат ёшлар маълум қисмининг рўй бераётган тезкор, шиддатли ўзгаришларга мослаша олмаслиги, айримларининг тушқунликка берилиши ва ҳаттоки нобоп йўللарга кириб қолиши, турли руҳий касалликларга чалинишида намоён бўлади.

Ижтимоий руҳиятшунослик соҳасида олиб борилган илмий изланишлар бу каби зиддиятли ҳолатлар ёшларнинг тушунча ва тасавури, эътикод ва дунёқараши шаклланишининг дастлабки босқичларида, аввало, оилавий тарбия жараёнида йўл қўйилаётган хато ва камчиликлар оқибатида содир бўлаётганидан далолат беради. Зеро, оила фарзандларининг жисмоний саломатлигини таъмин этиш баробарида, руҳий ҳолатининг барқарорлигини ҳам белгилувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Шундай экан, ота-она фарзандининг

дунёқараши ва руҳий ҳолатида рўй бераётган ўзгаришларни ўз вақтида илғаб олиши, уни қийнаётган масалаларга жиддий муносабатда бўлиб, ҳал қилиш йўлларини излаб топишга кўмаклашмоғи даркор. Афсуски, айрим оилаларда бола ўз ҳолига ташлаб қўйилгани сабабли у турли нобоп гуруҳ, ҳаттоки, жиноятчи кимсалар таъсирига тушиб қолиш ҳоллари ҳаётда учраб турибди.

Бу ҳолни баъзи Фарб руҳиятшунослари оила институтининг емирилиб бораётгани, ўспирин руҳиятида кўрқув ва зўравонликка асосланган «кўча психологияси» таъсири билан боғламоқда. Албатта, ҳозирги вақтда ёшлар руҳий ҳолатида кўрқув ва зўравонликка мойиллик аломатларининг пайдо бўлишида ташқи ижтимоий муҳитнинг, масалан, баъзи-баъзида телевидение орқали намойиш этилаётган жангари фильмларнинг салбий таъсирини инкор этиш қийин. Аммо, бизнингча, мазкур ҳолат биринчи галда оила муҳити, отонанинг бир-бирига, фарзандларига ва атрофдагиларга муносабати билан белгиланади.

Аслида кўрқув ҳолати ирсий ҳамда биофизиологик қонуниятлар билан боғлиқ бўлсада, у муайян ижтимоий муҳит таъсирида кучайиши ва ҳаттоки жиддий руҳий касалликларни келтириб чиқариши мумкин. Изланишларимиз натижасига кўра, мазкур ҳолат оилада меҳр-муҳаббат кўрмаган, ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка ружу кўйган кишиларнинг фарзандларида ёхуд аксинча, ўзига тўқ оилада, ками-кўст билмай ўсган, ҳаддан ташқари талтайтирилган ўспиринларда кўпроқ кузатилади. Муҳими шундаки, ҳар икки ҳолатда ўсиб-улгайган ўспириннинг ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ўзгаришига мослашуви қийин кечади.

Ўспиринларда невротик кўрқув ҳолатининг кучайишига баъзан мактаб муаллимлари, баъзан ота-оналарнинг ўзи сабабчи бўлади. Бола руҳиятидаги ўзгаришларни вақтида пайқаб, асл сабабларини аниқлаб, тегишли чора-тадбир кўриш ўрнига ота-оналар кўпинча бу масалага ё умуман эътибор қилмайди ёки мактаб жамоасидан яширишга ҳаракат қилади. Ўқитувчи эса бола хатти-ҳаракатидаги салбий ҳолатлар (тажовузкорлик, тундлик ва ҳоказо) унинг ички руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлган ўзига хос норозилик белгиси эканини пайқамаслиги мумкин. Натижада ўқитувчининг билиб-билмай берган даққиси болага акс таъсир этиши, норозилигини янада кучайтириши ва баъзи ҳолларда невротик касалликларга сабаб бўлади. Демак, тарбия жараёнида ота-она ва мактаб жамоасининг саъй-ҳаракатлари бақамти, бир-бирига уйғун бўлиши муҳим аҳамият касб этади.

Болалар уйда тарбияланаётган ўспирин ёшларнинг руҳий ҳолатига алоқадор масалалар бундан ҳам мураккаброқ. Буларда учрайдиган невротик кўрқув ҳолати асосий ҳаётий эҳтиёжларининг тўлиқ қондирилмаётгани ва биринчи галда ота-она меҳрига муҳтожлиги билан изоҳланади. Масалан, улардан «Болалик давридаги қандай ажойиб воқеа хотирангда сақланиб қолган?» деб сўраганимизда, аксарияти «туғилган кунимнинг нишонланиши», «онам илк бор мактабга олиб боргани», «дадам билан сайрга чиққаним» дея жавоб қайтарган. Мулоқот чоғида «Болаликдаги қандай муҳиш воқеа хотирангда сақланиб қолган?» деган саволга ўспиринлар шундай жавоб қилган: «Болалар уйига келган кун», «Ота-онам ҳалок бўлган кун», «Ота-онасиз бўлиб қолганимда». Табиийки, уларнинг барчаси, бошқа болалар сингари, ота-онасининг бағрига қайтишни, яқин кишисининг меҳр-муҳаббатидан баҳраманд бўлишни орзу қилади.

Хулоса қилиб айтсак, ўспирин ёшлар руҳиятидаги ўзгаришларнинг салбий оқибатларини бартараф этиш учун ижтимоий реабилитация марказлари тизимини шакллантириш, мактаб ҳамда маҳаллаларда руҳиятшунос олимлар иштирокида оммавий тарғибот ишларини йўлга қўйиш зарур. Бу ёшларимизнинг жисмоний ҳамда маънавий-руҳий жиҳатдан баркамол бўлиб вояга етишига хизмат қилади.

Диляра РАҲМОНОВА,

«Оила» илмий-амалий марказининг аспиранти

Ma'rifatga ba'ohida ijod

Инсоният тарихига назар солинса, у эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ҳамда ёмонлик курашидан иборат экани маълум бўлади. Шунинг учун бадиий адабиётда ёвузлик ва ёмонликни жаҳолат тимсоли, эзгулик ва яхшиликни маърифат тимсоли деб қараш устун. Тарих давомида жаҳолат ва маърифатнинг муросасиз кураши драматик асарларда ҳам акс этган. Жадидчилик даврида пай-

до бўлган ўзбек драматургияси ҳам бу мавзуга алоҳида эътибор берган. Бу давр адабиётида бадиий савияси ва сермаҳсуллиги жиҳатидан Ҳожи Муъин ижоди Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий ва Абдурауф Фитратдан кейинги ўринда туради. Бинобарин, Ҳожи Муъин ўзбек адабиёти ва маданиятига «замонавий театр»ни олиб кирган иждоқорлардан бири ҳисобланади.

Ҳожи Муъин ижодини кузатсак, у жаҳолат деганда билимсизлик, ижтимоий лоқайдлик ва дунё илмидан беҳабарликни тушунса, маърифат деганда эса замон ва дунё илм-маърифатини ўрганиш орқали кўзи очиклик, онгли бўлиб яшаш ва дунё тамадунисида ўз ўрнига эга бўлиш мумкинлигини уқтирганига гувоҳ бўламиз. Драматург «Мазлума хотин» асаридида Узоқбой образи орқали жаҳолат исканжасида қолган айрим инсонлар қиёфасидаги қусурларни фош этади. Ушбу асарда Узоқбой ва Эшон бобо каби қаҳрамонларнинг хулқ-атворидаги салбий жиҳатлар жаҳолат кўриниши сифатида қораланади. Асарда икки хил инсоннинг маънавий қиёфаси тасвирланган. Маънан бой одам билан маънан қашшоқ одамнинг ҳаётга қарашидидаги фарқни кўрсатиб бериш асар ўзагини ташкил этади. Асардаги муаллим — маърифатпарвар жадид тимсоли. Ҳожи Муъин тушунчасида жаҳолат «Ўзни ва ўзгани инқирозга етаклаш» бўлса, маърифат эса «Ўзгани ёруғликка, толега бошлаш» йўлини ифодалайди. Кези келганда, бир ҳолни айтиш лозим: муаллимнинг «Хотунлар ҳам бизлардек ҳуқуқли инсон» деган гапи жадидларнинг хотин-қизлар муаммосига ҳолис ёндашгани, уларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги учун қайғургани аён бўлади.

Адибнинг «Эски мактаб, янги мактаб» номли драмасида ҳам жаҳолат ва маърифат мавзуси ёритилган. Асар номида ҳам шу масалага ишора бор. «Очиқ фикрлик, янги мактаб тарафдори» бўлган асар қаҳрамони Комилбой ўз бойлигини маърифат йўлига сарфлаш ҳамда руҳиятига жаҳолат ва маърифатнинг таъсир қилиш жиҳатларини сахна асарларида фожеий ва кескин руҳда талқин қилган. Ушбу асарда бойликни маънавият, маънавий бойлик билан уйғунлаштирган, маърифатга хайрихоҳ инсонлар ҳаёти тасвирланган. Комилбой жадид муаллим Нуриддинга янги мактаб очиб беради. Асарда унинг тили орқали шундай ғоя илғари сурилган: «Замон илм ва ҳунар замонидур. Ушбу замонда ўзга миллатларга асир бўлмай, роҳат билан яшамоқ учун замонавий илм ва ҳунарларни билмоқ лозим-

дур. Аmmo илмсиз миллат мундоқ фазилатдан маҳрум бўлуб, бошқаларга асиру оёк ости бўлмоқдан бошқа чора тополмай, охири жонидин азиз бўлган динидан ҳам ажралиб қолур...» Маърифатни қадрлай олган Домла имом Комилбойнинг фикрларини маъқуллайди. Унинг маориф соҳасидаги ишларини қўллаб-қувватлайди. Асардаги эски мактаб ўқитувчиси эса ўзи ва ўзгалар бахтига зомин бўлувчи шахс сифатида тасвирланади. Шу ўринда ёзувчи дин уламоларининг маънавий дунёсига эътибор қаратган, яъни маънавиятга мойил бўлган Домла имом образи орқали уларнинг турли хил маънавий савияга эга эканини кўрсатган. Асар сўнгида Комилбой очган мактаб ўқувчилари омма орасида имтиҳон қилинади ва янги мактаб тарафдорлари ғолиб чиқади. Шундай қилиб, Ҳожи Муъин драмаларида жаҳолат ва маърифат талқини зиддият усулида тасвирланади. Айниқса, эскича фикр кишилари меъеридан ортиқ даражада қорабўёқ билан тасвирланади. Ҳожи Муъиннинг ўзи жадид эканини ҳисобга олсак, бу ҳол сабаби дарҳол ойдинлашади. «Мазлума хотин»да бой ва дин пешволарининг жаҳолат ботқоғига ботганига дуч келсак, «Эски мактаб, янги мактаб»да эса бой ва домла имомнинг тараққийпарвар, маърифатли шахслар сифатида тасвирланганини кўрамиз. Демак, инсоннинг маърифатли бўлиши диндорлик билан белгиланмайди.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, жаҳолат ва маърифат ғояси, унинг ўзаро муносабати Ҳожи Муъин драмаларининг бош ғоясини ташкил этади. Шу боис унинг ижоди XX аср бошидаги ўзбек адабиёти тараққиётида ўзига хос ўрин эгаллагани баробарида ўз ғоялари билан бугун миллий истиқлол ғояларини ўрганиш ва амалиётга жорий этишда таянч манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Гулабза ҚАРШИЕВА,

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг аспиранти

Mo'jizakor vosita

Илк бор радио ва телеграф кашф этилганда парижлик бир хоним ихтирочидан сўраган экан: «Қандай қилиб Овруподан жўнатиш хабар ҳаво орқали Америкага боради?» Ихтирочи унга буни шундай тушунтирибди: «Тасаввур қилинг: гўё Овруподан океан бўйлаб Америкагача сим тортилган. Симнинг бу учидан тортсангиз нариги учи кимирлайди!» Аёл унинг изоҳини тушунмабди: «Хўп, шундай бўла қолсин. Аммо нега Овруподан Америкага уммон орқали жўнатишграм телеграмма манзилга хўп бўлмасдан боради?!» Шунда олим қаҳқаҳа уриб кулган экан: «Биласизми почтахонада у қуритилиб, дазмолланиб, кейин мижозга олиб борилади...»

Ушбу латифанамо воқеани баён этишдан мақсад шуки, буюк кашфиётлар аста-секин англанади ва уларнинг қадр-қиммати йиллар ўтган сари ошаверади. Мисол учун айтадиган бўлсак, 1928 йили Тошкентда кашф этилган телевидение олис Мағрибда янада тараққий топди — аср ўртасигача 1951 йилга келиб, телевизор ҳар бир америкаликнинг ўйи тўридан жой олиб улгурди. АҚШнинг ўша пайтдаги Президенти Жон Кеннеди ғуруру ташиши аралаш «Биз спортчилар миллати эдик, бугун телетомошабинлар миллатига айландик», деган эди. У бу гапни мамлакатда телетехнологиянинг ривожидан кувонган ҳолда америкаликларнинг ойнаи жаҳонга термулиб, уй ичида турғунлашиб қолаётганидан хавотирланиб айтган эди. Бу бежиз эмас эди, албатта.

Таёқнинг икки учи бўлгани каби, ҳар қандай кашфиётнинг ҳам фойдали ва зарарли томонлари бўлади. Таъбир жоиз бўлса, телевидение шу жиҳатдан бамисоли ўткир пичоққа ўхшайди. Пичоқ билан сабзи тўғраш ҳам мумкин, бир жонзотнинг жонига қасд қилиш ҳам мумкин. Телевидение згуликка хизмат қилса, ундан-да фойдали ва қулайроқ тарғибот воситаси йўқ. Мабодо ёвузликка йўналтирилса, одамларни манкуртлаштирувчи, уни турли балоларга дуч этувчи даҳшатли курулға айланади. Қотиллик содир бўлиши мумкинлиги учун пичоқдан фойдаланишни тақиқлаб бўлмагани каби, телевидениени ҳам ҳаётимиздан чиқариб ташлаш тасаввурга сиғмайди. Шундай экан, нима қилмоқ лозим? Бу саволга фалсафа фани

«агар ҳодисани четга суриб ўзгартириб бўлмаса, унга муносабатни ўзгартириш керак», дея жавоб беради. Бунга мисол — шохмот бўйича жаҳон чемпиони Анатолий Карпов «Телевизор олдида ўтириб умр ўтказиш — энг бемаъни машғулотдир», деган эди. Унинг фикрига қўшилиш баробарида жаҳоннинг турли минтақаларида яшайдиган миллионлаб шохмот мухлислари тож даъвоси учун аёвсиз кечган курашдан — ўзига хос спектаклдан айнан телевидение мўъжизаси туфайли баҳраманд бўлганини ҳам унутмаслик даркор.

Хўш, телевидениенинг фойдаси ҳам, зарари ҳам кўп экан, шунга қараб иш тутсак маъқул эмасми? Бунга силлиққина қилиб, «ҳа, шундай» дея жавоб бериш анча осон. У ҳолда муаммонинг илдизи қаерда? Гап шундаки, телевидение кенг имкониятли воситадир. Ундан қандай фойдаланиш унинг бошида турган тележурналистлар, муҳаррирлар, режиссёрлар, монтажчилар, овоз созловчилар, чироқчилар, безакчилару пардозчиларга боғлиқ. Яна ҳам чуқурроқ қараладиган бўлса, масала «ойнаи жаҳон»нинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тамойилларига, ундан таъсисчилару асосчилар нимани кутаётгани, нимани истаётгани, бир сўз билан айтганда, телевизион сиёсатга келиб тақалади.

XXI аср — глобаллашув асри. Шу боис ҳозирги пайтда дунё ер юзидаги аксарият халқлар томонидан деярли яхлитликда идрок этилмоқда. Бугун кўшнимизнинг гиёҳвандликка гирифтор бўлган фарзандига куюниш баробарида олисдаги сувга чўккан сувости кемаси — «Курск фожиаси»га ҳам, Овруподаги серб ва албанларнинг тўқнашувларига ҳам, Япониядаги тўфонда хонадони бузилган деҳқонларга ҳам ҳамдарлик ҳиссини туямиз. Кўпинча қўшни қишлоқда бўлган воқеадан кўра Америка ёки Африкада бўлган воқеадан эртароқ хабар топамиз.

Бугун телевидение технологияси янада такомиллашмоқда. Сунъий йўлдошлар орқали узатилаётган ахборот тўлқинлари дунёнинг турли бурчакларида содир бўлган воқеаларни тўғридан-тўғри эфирда кўрсатади. Бу ахборотни «тозалаш» ёхуд саралашнинг имкони йўқ. Ўтган асрнинг ўрталарига

келиб швейцариялик соатсозлар шуни тундики, соатларнинг вақтнинг аниқ кўрсатиши энди фазилат бўлмай қолди, зеро, дунёнинг барча соат заводларидан чиққан соатлар ҳам вақтни аниқ кўрсата бошлади. Энди соатсозлар соат имкониятини кенгайтиришга, ихтисослашган соатлар ишлаб чиқаришга киришди: тонометрли соат пайдо бўлди — у вақтни кўрсатиш баробарида биллақда тургани туфайли инсоннинг қон босими даражаси ва юрак уриши суръатини ҳам кўрсатиб туради. Гипертониклар бу соатга харидор бўлди. Спорт соатлари чикди — улар соат ва дақиқалардан ташқари дақиқанинг ўндан бири, юздан бирини ҳам аниқ кўрсатади. Аквалангчиларга, денгизчиларга, оддий чўмилувчиларга мўлжалланган сув ўтказмайдиغان соатлар чикди. Хуллас, соатсозлик янги чўққига кўтарилди.

Шунга ўхшаб бугун телетехнологияда ҳам телевизор компьютер билан қўшилмоқда. «Toshiba» фирмасининг янги чиққан «CD Pro» русумли телевизорлари компьютер орқали «Internet» халқаро ахборот тармоғига улана олади. Бошқа компаниялар ҳам ундан орқада қолмайди, албатта. Ҳозир битта экранда ўн-ўн бешта телеканални бирданига кўрсата оладиган телевизорлар мавжуд. Шундай қилиб, телевидение эскириш ёхуд урфдан қолиш ўрнига замонга мослашган ҳолда тараққий этмоқда.

Телевидение деганда, уйимизнинг бир четида турувчи буюмни эмас, балки минглаб одамлар ишлаётган, фикр, ғоя, концепциялар шакллантирилаётган, мафуралар яратилиб, изчил йўналтирилаётган улкан бир саоатни тасаввур қилиш лозим.

Телевидениенинг фойда ва зарари унинг шамойилида уйғунлашиб кетган. У бир вақтнинг ўзида ҳам фойдали, ҳам зарарли бўла олади. Телевидениедан одамларнинг онгини ошириш, ўзлигини англашишда самарали фойдаланиш баробарида уларни чалғитиш, фикрини қолипга солиш, мутаассиб ва зомбиларни етиштирувчи восита сифатида ҳам қўллаш мумкин.

Шу ўринда бир нарсани ойдинлаштириб олсак. Ҳўп, телевидениенинг қайси томонлари инсоният учун фойдали?

Аввал таъкидлаганимиздек, телевидениенинг пайдо бўлиши улкан кашфиёт ўларок, дунёвий тартиботнинг глобаллашувига хизмат қилди. У туфайли дунёнинг овлоқ бир кулбасида ўтирган чўпон ҳам ўзининг бутун инсониятга дахлдорлигини сеза бошлади. Иккинчидан, телевидение ўзининг энг нодир

маҳсулотлари воситасида фан, маданият ва санъатнинг ривожига улкан таъсир ўтказди. Дунёнинг бир четида саҳналаштирилган спектакль ёки тасвира олинган фильмни дунёнинг нарига чеккасидаги одамлар ҳам ўша ерга бориб ўтирмасдан томоша қиладиган бўлди. Пласидо Доминго ёки Майкл Жексоннинг Нью-Йоркдаги концерти ёки Париждаги Лувр музейи картиналарини Африкада туриб томоша қилиш имконияти туғилди. Учинчидан, телевидение ўқув мақсадларида самарали ишлатилмоқда. Бугун масофада туриб дарс бериш имконияти пайдо бўлди. Мисол учун, талабалар Самарқанд университетининг аудиториясида сунъий йўлдош орқали Оксфорд университетидagi ўқитувчидан бевосита дарс олади. Тўртинчидан, телевидение тасмаларида нодир дурдоналар, тарихий ҳодисалар, буюк инсонларнинг ҳаёти ва фаолияти, эзгулик ва ёвузликлар тарихи муҳрлаб олинмоқда, у инсоният учун тасвирий хотира вазифасини ҳам ўтамоқда.

Энди телевидениенинг зарарли томонларига тўхталадиган бўлсак, кенг кўламда олиб қараганда, телевидение муайян маънода одамларни китобдан узоқлаштирди. У ойлаб, йиллаб ўқиладиган, қайта-қайта мушоҳада қилинадиган роман ва қиссаларни бирикки сериялик фильмга айлантирди — киносини кўргандан сўнг китобини ўқишга кўпчиликда ҳафсала қолмади.

Бундан ташқари, телевизор одамларнинг бир-бири билан бевосита гаплашадиган фурсатларига тажовуз қилди. Кўпчилик ишдан келиб, апил-тапил овқатланадию телевизорга термулади. Ҳолбуки, шу вақтда болалар билан суҳбатлашиш, уларнинг дарси билан қизиқиш мумкин. Аёлларнинг аксарияти испанларнинг маиший сериалларига ошуфта бўлиб қолди. Қозонда овқати куйиб, жизғанақ бўлаётгани билан иши йўқ, қапгирни кўлида чангаллаган ҳолда аллақандай Марисабэл ёки Морена Кларанинг Хулио Игнасио ёхуд Валентиннинг васлига қачон етишини пойлаб ўтиради. Инсоний муносабатлар, дастурхон атрофидаги дилкаш суҳбатлар учун эса ҳеч кимда зигирча фурсат топилмайди.

Энг ёмони шуки, олди-қочди сериаллар, жангари фильмлар, мультфильмлар билан бирга биз учун бегона бўлган ўзгача бир ҳаёт тарзи турмушимизга сездирмасдан сингиб бормоқда, аксарият ҳолларда тарбия ва ахлоққа салбий таъсир кўрсатмоқда. Бундай фильмлар уни ишлаб чи-

қарган мамлакатларнинг телевидениесида кўрсатилмайди. Чунки бу мамлакатлар аҳолиси бундай маиший машмашаларга вақт сарфлаб ўтирмайди.

Яна бир мулоҳаза шундан иборатки, у ҳам бўлса, телевидение адабий тилни қашшоқлаштириб юборяпти. «Газета тили» деган бир ибора бор ва у расмий тилга нисбатан қўлланилади. Масалан, ҳаётда одам аёлини бировга таништира «Бу аёл — менинг хотиним!» дейди. Телевидение қахрамони эса «Танишинг — менинг умр йўлдошим!» деб айтади. Тилнинг тозалиги учун курашиш, но-дир сўзлар ва ибораларни муомалага киритиб, тилни бойитиш учун телевидениенинг имкониятлари бекиёс, албатта.

Қолаверса, телевидениедаги бирхиллик одамларни бездириб қўймоқда. Бунинг натижасида халқ имкон топди дегунча бошқа давлатларнинг телекўрсатувларини томоша қилади. Вилоят телевидениелари кун бўйи Россия телевидениеси кўрсатувларини олиб кўрсатиш билан машғул бўляпти. Бунинг на-

тижасида интеллектуал мулк ҳуқуқи ва бошқа қонунларимизга зид тарзда ўз рекламаларини тиқиштириб, пул ишлаб олиш ҳоллари урчиб боряпти. Аксарият томошабинлар умуммиллий телеканалларимиз таъсирини сезмай яшайди. Уларни қайтариш учун ўзга каналларни кўриш имконини бекитиш керак эмас, аксинча, миллий телевидениемизнинг савиясини яхшилаб, дилтортар қилишимиз керак.

Хулоса қилиб айтганда, телевидениенинг имкониятларидан миллий истиқлол мафкурасидан келиб чиқиб, мамлакатимизнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий манфаатларини уйғунлаштирган ҳолда фойдаланишимиз лозим. Бу ўз навбатида телевидениега алоқадор бўлган барча кишиларга бурч ва масъулият юклайди.

Илмира РАҲМАТУЛЛАЕВА,

Санъатшунослик институтининг
тадқиқотчиси

Дизайнинг эстетик mohiyati

ХІХ аср охири ва ХХ аср бошларида ишлаб чиқаришнинг мислсиз тараққиёти натижасида асосий эътиборни истеъмолчи эҳтиёжга қаратадиган, унинг эстетик дидига мос равишда хизмат кўрсатувчи ижодий фаолият тури — дизайн ёки бадиий лойиҳалаштириш соҳаси вужудга келди. Дизайнингнинг мақсади гўзал шакллар ҳамда буюм ва нарсаларнинг уйғун ҳолатини яратишдан иборат бўлиб, у тамаддунинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради.

Дизайн дастлаб Фарбда буюмлар муҳитининг хусусиятларини кўр-кўрона тарзда шакллантиришга тескари ёндашув сифатида вужудга келиб, саноат буюмларининг эстетик хусусиятларини лойиҳалаш билан шуғулланган. Кейинчалик ишлаб чиқаришни ва истеъмолчи одамларнинг буюмлар доирасида яшаш вазифалари ечимини топиб беришни ҳам ўз ичига олган.

Лойиҳалаш фаолияти натижасини англатиш учун «бюидизайн», «автомобиль дизайнини», «кийим-кечак ёки либослар дизайнини» каби ибора ва атамалар ҳам қўлланилади. Бироқ «дизайн» атамаси ҳозирги замон

амалиёти билан ҳамisha ҳам алоқадор бўлавермаслиги мумкин. Чунки бу ўринда у жамият тараққиётининг турли босқичларида инсон яратган моддий буюмлар «шажараси» сини англатишини ҳам назарда тутиш зарур. Мисол учун, Аҳмад ал-Фарғоний кашф этган нилометр, Абу Райҳон Беруний яратган устурлоб, Улуғбек курдирган расадхона мосламаларининг дизайни, деган тушунчалар ана шу мақсадда истифода этилади. Бундан ташқари, дизайнерлик фаолиятининг турли жиҳатларини англатиш учун бадиий конструкциялаштириш атамаси ҳам ишлатилади.

Бугунги кунда дизайннинг мазмуни, мақсадлари ва имкониятлари ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Хорижий мамлакатларда дизайннинг асосий вазифаси — сотилиши осон бўлган товар ва хизмат турларини яратишдир, деган фикр кенг тарқалган. Оврупо ва Японияда эса дизайн тижоратнинг асосий манбаи деб тан олинган. Ушбу мамлакатларда дизайн менежмент фаолиятининг бош йўналиши ҳисобланади. Америкалик дизайнерларнинг фикрича, дизайннинг энг асосий мақсади — содда ва қулай товарларнинг кенг

тармоғини яратишдан иборат. Ҳозирги пайтда дизайн бозор эҳтиёжлари ва талаблари билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки ҳар бир буюм, санъат асаридан фарқли ўлароқ, қандайдир муҳим вазифани бажаради. Дизайн буюмнинг қиммати ташкил этадиган икки асос — фойда ва гўзалликни уйғунлаштиради. Бу эса буюмнинг эстетик моҳиятини янада оширади. Инчинун, гўзал ва фойдали буюмлар яратишга қаратилган фаолиятнинг диққат марказида ҳамisha инсон, унинг ижтимоий ва шахсий эҳтиёжлари туради. Бу ўринда Абу Наср Фаробийнинг “Гўзалликни ҳис қилиш ва ундан баҳраманд бўлишнинг ўзи инсонийлик учун етарли эмас; инсон уни ярата олиши ҳам керак. Агар инсонийлик одамларни бирлаштирувчи “бошланғич асос” бўлса, гўзалликни ярата билиш уларнинг ҳаётини мазмундор, бахтли қилиш асосидир”,

деган фикрини келтириб ўтиш жоиз. Дарҳақиқат, эстетик диди гўзал буюмлар муҳитида шакллантирилган, тўғри эстетик тарбия топган инсоннинг вақти келиб ўзи ҳам гўзаллик яратиш эҳтиёжини сезиш тайин.

Ҳозирги пайтда юртимизда миллий дизайн фаолияти вужудга келмоқда. Халқимизнинг миллий урф-одатлари ва турмуш тарзига мос бўлган дизайн хизматлари сони ортиб боради. Миллий дизайнлик деганда, миллий ўзликни дунё микёсида намён қила олишни тушуниш лозим. Шу боис дизайн хизмати миллий мафкура тарғиботида ҳам восита вазифасини ўташи мумкин.

Дилноза УМАРОВА,

Тошкент давлат Техника университети-нинг тадқиқотчиси

Навоий ва мусиқа

Алишер Навоий ижоди ниҳоятда серқирра. У мусиқа илмида ҳам маҳорат соҳиби экани бизга маълум.

Шоир талай асарлари, жумладан, «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Хамса», «Ҳазойин ул-маоний», «Маҷолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб»да мусиқа илмига тегишли муҳим фикр-мулоҳазаларини баён этган.

Бу унинг мусиқа санъатига бефарқ бўлганидан далолат беради. Шоирнинг мусиқага муносабатини, шартли равишда, шундай тасниф қилиш мумкин:

- мусиқий атамалар қўллаши;
- замонасининг мусиқий жараёнига, бу соҳа намояндаларига муносабати;
- санъаткорларга берган баҳоси.

Навоий «Хамса»да кўпроқ мусиқий ҳаёт билан боғлиқ тасвирларда ишқий лаҳзалар ифодасида мусиқага мурожаат қилади.

«Хамса»да чанг, уд, қонун, танбур, най, дутор, наққора, ғижжак, қўбиз, чағона, чангқўбиз каби чолғу асбоблари тилга олинган. Шундан маълум бўладики, бу созлар ўша даврда энг кўп оммалашган. Уларнинг деярли барчаси бизнинг замонамизгача етиб келган ва ҳозир ҳам амалиётда кенг қўлланади.

Навоий мусиқа яратувчилари ва ижрочиларини ўз асарларида таърифлаб келтиради. У мусиқа яратувчиларига нисбатан *бастакор, пардасоз, навосоз, нағмасоз, нағмапардоз, оҳангсоз; ижрочиларга нисбатан эса муғанний, мутриб, оҳангнавоз, нағмаоғоз, нағмакаш, аҳли соз, аҳли нағма* атамаларини ишлатади.

Унинг асарларида *нақш, нағма, қўшиқ, суруд, савт, пешрав, кор, амал, наво, парда, лаҳн, иқоа* каби тушунчаларни учратамиз.

«Маҷолис ун-нафоис» таъқирасида мусиқа намояндалари ҳақидаги қарашлари акс этган. Жумладан, у Мавлоно Солимий, Паҳлавон Муҳаммад Гўштигир, Ҳожи Камолиддин Удий, Устод Қулмуҳаммад, Мир Ҳабибулло каби зотларни замонасининг мусиқа пирлари янглиғ тилга олади. Устоз Қулмуҳаммад Удий ҳақида ёзар экан, унинг ниҳоятда моҳир удчи созанда эканини, «Ушшоқ», «Хусайний» каби мақом йўлларида пешрав, кор, амал ва нақшлар боғлагани ҳақида маълумот беради. Унинг асарларидан, ҳаттоки пешрави уди, савти удий, амали удий каби таснифлар боғлаганини қайд этади.

«Маҳбуб ул-қулуб»да барча ижтимоий гуруҳ

ва табақаларга тафсилот берилган. Унда муסיкий намоёндалар хусусида алоҳида боб мавжуд.

Хонанда ва созандаларни «Шодлик оширувчи хонанда, гамни тарқатувчи созанда» деб таърифлайди. Лекин уларнинг салбий тарафлари, жирканч ахлоқларини ҳам қоралайди.

Кўринадики, у замонасигача ва замондошлари томонидан яратилган барча муסיкий рисолалардан хабардор бўлган. Ҳатто «Лисон ут-тайр» дostonида афсонавий қақнус қуши ҳақидаги ҳикоясида муסיқадаги етти ун,

яъни етти товушнинг келиб чиқиши буюк аллома Пифагор номи билан боғлиқ экани хусусида қимматли маълумотлар келтиради.

Навоий устози Абдурахмон Жомийдан муסיқага доир махсус рисола ёзишни илтимос қилган, натижада йирик асар яратилган.

Хуллас, Навоий муסיқа илмини чуқур идрок этувчи аллома сифатида ҳам қадрли.

Дилдора ЖАМОЛОВА,

Успенский номидаги республика муסיқа интернат мактаби директорининг ўринбосари

Boburning noʻmalum nomlari

Қадим замонлардан бошлаб инсонлар турли хат ва ёзишмалар орқали бир-бирлари билан мулоқотда бўлиб, хабарлашиб келган. Алоқа воситасининг ушбу қулай тури вақт ўтиши билан бебаҳо тарихий манбага айлана борган. Таниқли ва тарихий шахсларга тегишли бўлган ёзишмалар ана шу жиҳатдан барча замонларда қизиқиш билан ўрганилган. Бундай ёзишмаларнинг мазмуни, тили, услуби, хусниҳати ва ҳаттоки ишлатилган қоғозу бўёқлари ҳам тадқиқотчилар эътиборини ўзига тортди. Бунинг сабаби шуки, қадимдан бизгача етиб келган ёзишмаларда улар муаллифининг шахсий хислати ва фаолияти билан бир қаторда ўша замоннинг урф-одатлари, ижтимоий-иқтисодий воқеалари ҳам акс этган бўлади. Бундай ёзишмалар сирасига Абдурахмон Жомийнинг «Мақотиб», ҳазрат Алишер Навоийнинг «Муншаот», Аврангзёб Оламгирнинг «Руқабот», муаррих Абул Фазл Алломийнинг «Муншаоти Алломий», Темурийлар салтанатига оид фармон ва йирик тарихий шахсларнинг номаларидан иборат бўлган Хондамирнинг «Номаи номий» номи асарларини киритиш мумкин. Бу каби мактублар ўтмиш замонларнинг тарихий, адабий, сиёсий, ижтимоий ҳужжати сифатида ғоят муҳим илмий ва тарихий аҳамиятга эга.

Ўзбек халқининг буюк фарзанди, давлат арбоби, етук шоир, адиб ва муаррих Заҳи-

риддин Муҳаммад Бобур ўз даврида турли тоифадаги одамлар — оила аъзолари, бек ва амалдорлари, олим ва фозил фуқаролар, шоир ва санъаткорлар, подшоҳ ва ҳокимлар билан ёзишмалар олиб борган. Бобурнинг умр бўйи бошидан кечирган барча ҳодисалар унинг «Бобурнома» асарида батафсил баён этилган. Шу билан бирга, унинг турли мақсад ва заруратга кўра ёзган номалари ҳам мавжуд.

Бобурнинг номаларини қуйидаги икки туркумга ажратиш мумкин: биринчиси манзум номалар, иккинчиси эса мансур номалар.

Манзум номалар Бобурнинг яқин дўстлари, беклар, ҳоким ва амирларга ёзилган шеърий мактубларидан иборат. Уларда тарихий воқеалар, адабий, ишқий ва шахсий муносабатлар акс этган. Бобурнинг бу туркум номаларининг айрим намуналарини «Бобурнома»да ҳам учратиш мумкин. Бу турдаги хатлар кўпинча рубоий, қитъа ва маснавий сингари жанрларда битилган. Бобурнинг Хўжа Калон отлиғ дўстига ва Баёна шахрининг амирига ёзган хатлари манзум номалар туркумига қиради.

Бобурнинг мансур мактубларига тўхталадиган бўлсак, бизга уларнинг бор-йўғи учтасигина етиб келган. Улардан бири Бобурнинг тўнғич ўғли Ҳумоюн Мирзога ёзган номасидир. Бу номанинг матни «Бобурнома»-

да ҳам келтирилган. Иккинчисини эса яна бир ўгли — Комрон Мирзога ёзган. Бу номанинг матни «Бобурнома»да йўқ. Лекин унинг бир қўлёзма нусхаси Қозон университети кутубхонасида сақланмоқда. Нома матни 1979 йили «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида нашр этилган. Учинчи номани Бобур яқин дўсти ва амалдорларидан бири бўлган Хўжа Калонга ёзган. Бу номанинг матни ҳам «Бобурнома»да мавжуд.

Кейинги илмий тадқиқотлар Бобурнинг бундан ташқари яна учта номаси борлигини кўрсатди. Бу номалар матни ҳозирги кунда Истамбул университети китобхонасида 3743 рақам билан сақланаётган Бобур девонининг қўлёзма нусхасида мавжуд экан.

Ушбу қўлёзма нусхада Бобурнинг учта мансур номаси бор бўлиб, уларнинг иккитаси ўзбекча, биттаси эса форсчадир. Номаларнинг биринчиси сажъ усулида ёзилган ва ишқий мазмунга эга. Бу нома қачон ва кимга ёзилгани маълум эмас. Унинг матни қуйидагича:

*«Фироқ даштида еткон ғаму тафаккурди,
Асир дилшуда, яъни фақир Бобурдин дуоу
Қуллуқ анга ким, жаноби қадри баланду
Олий эрур ваҳм ила тасаввурдин.*

Қуллуқ дуодин сўнг арз улким, фироқ кунлари не бало узун бўлур эрмиш ва фироқ кунининг ҳар соатида юз бало физун бўлур эрмиш. Бу ниҳояти йўқ ғаму фурқатта ва бу ғояти йўқ бало ва машаққатта висолинг хаёли бўлмаса неткай эрдим ва хаёлинг висоли бўлмаса бошимни олиб кетгай эрдим. Эътиқодим санго ул йўсунлуқ эдиким, арз қилдим ва муродим сендин бу янглиғдуким, шарҳ айлармен:

*Мурод васлинг эрур, айла ёд Бобурни,
Унутмағил яна бу номурод Бобурни»*

Иккинчи нома ҳам мусажжаъ услубида ёзилган бўлиб, унинг мазмуни Бобур таърифлаган «Шеър мусталиҳоти» асари ҳақидадир. Нома «Хуросон ва Ироқ фузалоси била фусаҳоси хидматларида» ёзилган, бироқ қайси тарихда битилгани маълум эмас. Ушбу номада Бобур шеър «мусталиҳоти» — атаmaları ҳақида фикр юритган.

Унинг матни қуйидагича:

«Хуросон ва Ироқ фузалоси била фуса-

ҳоси хидматларида маъруз улким, жибаллат иқтисоси била шеърға мойил ва муқтазой вақт била бирор-иккироқ байтга қойил бўлур эди. Хотирға етар эрдиким, мусталиҳотини доғи бир киши қошида кўрулса, кўнгулға кечган шубҳани андин сўрулса. Тақдир ҳасаби била анга тавфиқ топилмади, бу бетаҳаққуқ қолди. Охир ўз олимдин бир-икки рисола маълум қилиб, бир нима калогпо маркум бўлди. Мултамас улким, ҳар ғалат ва саҳвиким бўлса кўргазгайлар, ислоҳ қалами била ул ғалат ва саҳве тузгайлар. То бу васила била бу таълифнинг суқми сихатқа бадал бўлмай ва муаллифнинг жаҳли илмға мубаддал».

Учинчи нома форс тилида бўлиб, у ҳам сажъ услубида ёзилган. Унинг услубига қараб, Бобур форсчани ҳам жуда яхши ва мукамал билгани ҳамда жуда чиройли хуснихат эгаси бўлганини билиб олиш мумкин.

Бу нома Бобурга яқин бўлган бир дўстининг юборган мактубига жавобан ёзилган. Кимга ёзилгани аниқ эмас, бироқ унинг сўнгида ёзилиш тарихи қайд этилган.

Унинг таржима матни қуйидагича: «Марғуб мактубким, арбоб ул-қулубларнинг бири иншо қилган эди, энг муборак вақту энг яхши соатда етиб келди. Нақадар шодлигу сурур ва хуррамлигу ҳузур бу ярадор дилу жонга юз бердики, тахриру тақрирга сигмайдур. Унда қай илтимосларга ишорат қилиниб ва қай таманнолар кўзланиб қалам тилида мазкур ул мактуб юзида мастур бўлган бўлса, ул илтимосу таманно муддаову кўнгулға мувофиқ муҳайё қилиниб, мақсуд сори қосид орқали юборилди. Бир каф ашрафий бу мактубни олиб борган кишидан талаб қилинсин. Сана 930 да ёзилди.»

Бобурнинг бизга ҳали номаълум бўлган ушбу учта номасини илм аҳлининг эътиборига ҳавола этишдан мақсад — муҳим маънавий меросимиз ҳақида ахборот беришдир. Ўйлаймизки, уларнинг матни ва бошқа хусусиятлари мутахассислар томонидан илмий асосда тадқиқ этилиб, Бобур меросининг янги қирралари сифатида халқимиз маънавий ҳазинасини янада бойитади.

Муҳаммад Ҳалим ЁРҚИН,
адабиётшунос

Тасаввуф ва «Хибаѳ ул-хақойиқ»

Шарқдаги ижтимоий ва маънавий ҳаётни бошқаришда тасаввуф тариқатлари етакчи мавқега эга бўлган.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишича, минтақамизда тасаввуф маслағи тариқатлар тарзида халқ орасига кенг миқёсда кириб борган. Мусулмон оламида ўзига хос мавқега эришгани сайин тасаввуфнинг бадий ижоддан ўрин эгаллаши ҳам кучайиб борган. Шу боис профессор Нажмиддин Комилов таъкидлаганидек, «XI асрдан бошлаб Шарқнинг деярли барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озикланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик гояларидан руҳланган» (Н.Комилов. *Тасаввуф. Биринчи китоб. 1996, 4-5-бетлар*).

Таъбир жоиз бўлса, X-XI асрларда тасаввуф одоб ва ахлоқ тасаввуфига айланди. Шу боис кўпгина шоиру адиблар одоб ва ахлоқ муаммоларини тасаввуфий нуқтаи назардан талқин қилган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ахлоқ-одоб масалалари устида баҳс юритиш Шарқ адабиётида тасаввуф билан бошлангани йўқ. Исломгача бўлган адабиётда ҳам ахлоқ ва одоб ҳақиқатлари кенг тараннум этилган. Тасаввуфдаги бир гоя, маъно ва мавзуларни энг қадимги давр ёзма ёдгорликларда ҳам учратиш мумкин. Шунингдек, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридagi шеърини парчалар орасида тасаввуф учун хос бўлган сатрларнинг мавжудлиги ҳам тасодиқий эмас.

Аҳмад Югнакийнинг «Хибаѳ ул-хақойиқ» дostonида эса тасаввуф тушунчалари ёрқинроқ кўзга ташланади. Лекин, айрим бир тадқиқотчилар ёзганидек, «Хибаѳ ул-хақойиқ» бошдан-охир тасаввуфий моҳиятдаги асар ҳам эмас. Чунки унда тасаввуфга бевосита алоқадор зуҳд, ваъра, таваккул, тавозеъ, қаноат каби бир қанча ҳақиқатлар ёритилганлигига қарамадан, улар дostonни тўла-тўкис тасаввуфга нисбат беришга асос бўла олмайди. Қолаверса, тасаввуфга дахлдор деб қаралиши мумкин бўлган ҳақиқатлар футувват маслағига ҳам хос бўлиб, дostonдаги айрим сатрлар Аҳмад Югнакийнинг жавонмардликка қизиқиши устунроқ бўлганлигидан гувоҳлик беради. Зеро, дostonда тасаввуф атамалари тилга олингани ҳолда «футувват», «мурувват», «ахий» каби сўзлар ишлатилиб, маъно-моҳиятига эътибор қаратилган. Масалан, Амир Дод Сипоҳсолор мадҳ этилар экан, у мурувват ва футувватда намуна сифатида таърифланади:

*Яна мажд, мурувват, футувват угон
Ато қилди шохимга бу жумлани.*

(Мазмуни: яна ҳар ишга қодир, мурувватли, соховатли улуг тангри бу барча хислатларни шохимга ато қилди). Бу мисраларда Адиб Аҳмад одил шох тўғрисидаги орзу-умидларини ҳам ифодалаганлиги шубҳасиздир, албатта. Чунки Адиб Аҳмад Амир Дод Сипоҳсолорнинг жўмардлик фазилатини мадҳ этаркан, айни пайтда унга бу фазилатнинг аҳамиятини хотирлатишни ҳам эътиборда тутган эди. Буни дostonнинг саховат ва бахиллик оқибатларига бағишланган бўлимидаги бир неча байтда ахийликдан сўз очилганлигидан ҳам сезиш қийин эмас:

*Ахийр эр биликни ета билди кўр,
Анин сотти молин сано олди кўр.*

(Мазмуни: сахий кишилар билимнинг қадрига ета билганини, шунинг учун бутун молини сотиб мақтов, олқиш олганини кўр).

Бу ўринда ахийлик — ҳиммат ва саховатнинг илм билан вобасталиқда талқин этилиши ниҳоятда эътиборлидир. Чунки Адиб Аҳмад Сўфийлик сир-асрорлари ва ҳақиқатларидан пухта хабардор бўлган. Дostonдаги баъзи ўринлар тасаввуфий ишонч ва илҳом билан яратилган десак, асло хато бўлмайди. Маълумки, тавозеъ инсондаги нодир фазилатлардан бири ҳисобланади. Ислом ахлоқига кўра, тавозеъ гўзал сифатлардан бўлиб, кибр, манманликнинг зиддидир. Тасаввуф аҳли исломий талаб ва таърифларга суяниб, тавозеънинг маъно ва мазмунини янада бойитган. Тасаввуфга доир китобларда ёзилишича, Жунайд Бағдодийдан тавозеъ ҳақида сўрашганда, у «Тавозеъ кўнгилдаги тубанликдан қутулмоқ ва атрофдагиларга юмшоқ муомалада бўлмоқ» деган экан. Зунун Мисрий эса «Тавозеънинг уч аломати бордур, биринчиси — ўз айбларини англаб, нафсини ҳақир кўрмоқ, иккинчиси — тавфид инончи ила инсонларни севмоқ, учинчиси — ким айтишидан қатъи назар, ҳақиқатни ва тўғри насиҳатни қабул этмоқдир» деб айтган экан.

Адиб Аҳмад ўз дostonида тавозеъга нисбатан кенгроқ ўрин ажратади. Мутафаккир шоир тавозеъ ҳақида таъсирли мисралар битиб (шоир ҳатто мўминликнинг асосий нишонини ҳам тавозеъ деб белгилайди: «Мўминлик нишони тавозеъ эрур, агар мўмин эрсанг, тавозеъ қилгин»), мутавозеъликка мутлақо зид бўлган кибр ва такаббурлик каби шайтоний сифатларни кескин қоралайди.

Унинг куйидаги сатрлари мазмунан бугун ҳам ўз қимматини тўлиқ сақлай олган:

*Такаббур либосин кийип оз солин,
Кериб халқда кўксунг, озурлаб тилин...
Тавозеъ қилиқни кўп(у)рур иди.
Такаббур тутар эрни кемшур кўди.*

(Мазмуни: кибрлик либосини кийиб, кўксингни халққа кериб, тилинг билан озор беришдан сақлан. Художўй, мулойим қилиқни худо ҳам ёқтиради, такаббур кишини тубанлаштиради).

Достондаги таваккулга доир фикрлар диний қарашлар оқибатида юзага чиққан бўлса-да, уларда ҳам тасаввуддан таъсирланиш мавжуд. Шоир мутаваккиллиқнинг асоси ва нурини илмда кўради, ҳар кор-ҳолда илмли одамни Оллоҳ қўллаб-қувватлашига тўла ишонч билдиради.

Абу Ҳафс ал-Ҳаддод «Тасаввуд адабдан иборат эрур. Ҳар бир вақтнинг ўз адаби бордир. Ҳар бир ҳолнинг адаби бор. Вақтнинг одобига диққат қилган солиқ комил инсон мартабасини эгаллар...» деган фикрни баён этган экан. Адиб Аҳмаднинг достондаги тасаввуд билан боғлиқ фикр-қарашлари ушбу

мулоҳазаларнинг тўғрилигини исботлайди. Чунки шоир ҳар бир масалани одоб мезони билан баҳолайди. Одоб талабларидан келиб чиқиб, муайян фикрнинг равнақини аниқ равишда белгилаб беришга эришади. Адиб Аҳмаднинг тасаввуд билан алоқадор тушунчалари назарий бир хусусиятга эга бўлиши баробарида амалий қимматга ҳам эгадир. Зеро, шоирнинг тасаввудий ахлоқ ва ҳоллар тўғрисидаги мулоҳазалари шундай ноёб ҳислат ва фазилатларга соҳиб бўлган улғу бир шахс сиймосини кўз олдимизда намоян этади. Бунинг эса аниқ сабаблари мавжуд эди. Алишер Навоий Адиб Аҳмаднинг «кўнгил кўзи бағоят ёруқ», яъни валилик фазилатларига соҳиблигини таъкидлайди. Мусулмончилиқнинг шаклланиши ва кенг тармоқ ёзишида авлиёлар жуда муҳим вазифани бажарган эди.

Бундай далиллар Аҳмад Югнакийнинг «хейли элнинг муқтадоси» бўлиб, валилик маслагига содиқ ҳолда ижод этганини кўрсатади.

Гулчеҳра ХЎЖАНОВА,

Тошкент давлат Юридик институтининг ўқитувчиси

Хаританинг тарихи

Ўртимиз худудлари акс эттирилган илк жўғрофий хариталар қачон яратилган, деган савол кўпчилиқни қизиқтириши шубҳасиз. Чунки хариталар тарихи ҳам олис ўтмиш воқеаларини сўйлайди. Тарихий манбалар шундан гувоҳлик берадики, минтақамиз ҳақидаги харитага оид илк изланишлар энг қадимги муаррих Клавдий Птолемейга (II аср) тегишлидир. Унинг жўғрофий хариталари кейинчалик турли минтақаларга тегишли бўлган 27 та (айрим маълумотларда 68 та) хаританинг яратилишида асосий манба вазифасини ўтаган. 1492 йилда Птолемей атласи хариталари билан чоп этилган. Унинг харитасида минтақамиз худуди тахминан 39 ва 40 градус шимолий кенгликлар, 100 ва 124 шарқий кенгликларда жойлашгани кўрсатилади.

Птолемей харитасида минтақадаги Сўғдиёна, Бақтриёна ва Марғиёна ўлкалари, Трибактар, Мароқанда, Гуриана, Антиохия ва Марғиёна каби вилоят ва шаҳарлар ўз аксини топган. Харитада Птолемей бу ерларда яшаган халқлар — хоразмликлар, зариясплар ва массагетлар ҳақида ҳам маълумотлар келтиради.

IX-XIV асрларда Ибн Хавқал, Ал-Истаҳрий, Ибн Хордадбех, Ал-Ёқубий, Кудам ибн Жаъфар ва Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий каби олимлар яратган жўғрофий-тарихий асар ва хариталарда минтақа худудидаги шаҳарлар ҳамда қадимги савдо йўллари ҳақида кўпдан-кўп аниқ маълумотлар акс этган. Улар ўз даври учун анча мукамал ҳисобланган.

Ибн Хавқалнинг харитаси жануби-шарқдан шимоли-ғарбга томон тасвирланган бўлиб, бутун Марказий Осиё ва Орол денгизи, Сирдарё, Амударё, Зарафшон дарёлари акс эттирилган. Тўртбурчак тасвирларда кўплаб шаҳарлар қайд этилган. Шимоли-ғарбда Орол денгизи ва унга қуйилувчи Амударёнинг тўртта тармоғи кўрсатилган. Шарқий томондан Оролга қуйилувчи Сирдарё Фарғона ва Талас шаҳарлари томондан бошланиши акс эттирилган бўлса, куйи оқимда Ташкун (Тошкент) шаҳри кўрсатилган. Ибн Хавқал харитасида жами 13 та аҳоли яшайдиган шаҳар акс эттирилган. Унинг харитаси ибтидой тарзда бўлса-да, моҳиятан минтақамиз ҳақида тўғри маълумотлар бера олади.

XI асрда яратилган Абу Райҳон Берунийнинг

«Ат-Тафҳим» асарида дунё харитаси илова қилинган. Харита китобнинг барча нусхаларида бор, аммо бир хил эмас. Ушбу харита саккиз нусхадан иборат бўлиб, улар орасида хийла тафовут мавжудлиги аниқланган. Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзмадаги хаританинг диаметри 12,5 сантиметр бўлиб, айлана ва қирғоқлари қалин қизил сиёҳда чизилган. Харита 1257 йилда кўчирилган. Ушбу харитада Гургон (Каспий) денгизи ва Хуросон (Эрон ва Афғонистоннинг шимоли, Туркменистоннинг жануби) ерлари акс этган.

Берунийнинг замондоши Маҳмуд Кошғарий ҳам «Девону луғотит турк» асарига дунё харитасини илова қилган. Харита битта доирадан иборат бўлиб, ҳозирги шарқий яримшарга тўғри келади. Хаританинг арабча босма нусхасининг диаметри 24 сантиметр ўзбекча нусхасиники 18 сантиметрдан иборат. Кошғарий харитасида Сирдарёнинг номи ёзилмаган бўлса ҳам, жуда аниқ чизилган. У икки тоғдан сув олади. Амударё ҳам йирик irmoқлардан ҳосил бўлган. Маҳмуд Кошғарий харитасида йўл қўйилган хато — мазкур дарёларнинг Обисун (Каспий) денгизига қўйилишидир. Бунинг сабаби шундаки, XV-XVI асрларда ҳам бу дарёларнинг Каспий денгизига қўйилиши ҳақида кўплаб ривоятлар бўлган ва олим шуларга таянган.

Илк ўрта асрларга келиб овруполик олимлар ҳам минтақамизни ўз хариталарида акс эттирган. Лекин уларнинг аксариятида мазкур минтақа хатоликлар билан кўрсатилган. Ҳозирда Буюк Британия музейида сақланаётган ана шундай хариталарнинг бирида Каспий денгизи уммонга туташ қўлтиқ сифатида тасвирланади. Умуман, Оврупо Марказий Осиё ерлари ҳақидаги бир қадар аниқ жўрофий маълумотларни XIII асрда Папа Иннокентий IV томонидан Чингизхон давлатига жўнатилган элчи Плиано Карпинидан олган. Карпини ўз кундаликларида мазкур минтақа йўллари, рельефи ва иқлими, ўсимлик дунёси ва тупроғи ҳақида батафсил баён этишга ҳаракат қилади. У Каспий денгизининг уммон билан туташгани ҳақидаги фикрларини рад этади. Карпини ўз саёхатномасига илова тарзида харита ҳам чизган. Аммо у йўқолиб кетган.

XIV асрда Франсиско Балчутти Пегалотти, Петр Виконти ва Каталонский томонидан яратилган хариталарда ҳам Марказий Осиё ҳудудларидаги кўпгина шаҳарлар ўз аксини топган. Бу даврнинг қимматли жўрофий ёдгорлиги сифатида италиялик олим Фра Мауронинг 1459 йилда яратган харитасини айтиш мумкин.

XV аср охири минтақамиз хариталари тарихида бурилиш даври ҳисобланади. Чунки 1472 йилда Птолемейнинг «Жўрофия» асари ҳамда хариталари чоп этилган, жўрофия фанида Марказий Осиё ҳақидаги маълумотлар ҳамда тасавурлар анча кенгайди.

Овруполикларнинг XVI-XVIII асрларда яратган дунё хариталарида Марказий Осиё кўрсатилмагани ёки жуда жўн тарзда берилгани бир қарашда кишини таажубга солади. Лекин бунинг ўзига хос сабаблари бор, албатта. Тарихий шарт-шароит боис минтақамиз ҳудуди саёхатчилар, савдогарлар ва миссионерларнинг диққат-эътиборидан четда қола бошлаган. Бу ўринда денгиз йўлларининг йўқлигини асосий омил сифатида кўрсатиш мумкин.

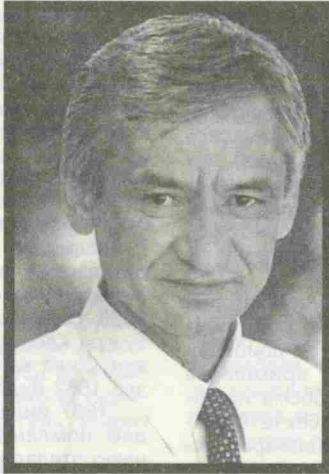
Марказий Осиё тарихи учун аҳамиятли хариталардан яна бири XVI асрда инглиз элчиси Женкинсон томонидан яратилди. Женкинсон 1558 йилда савдо ишлари билан Астраханга, сўнгра Каспий денгизи орқали Манғишлок, Устюрт, Хива ва Бухорога келади. У тузган харита эса 1562 йилда нашр этилади.

1687 йилда Россияда «Катта чизма китоби» деб номланган жўрофий хариталар китоби нашр этилади. Унда Марказий Осиё ҳудудларининг рельефи ва масофалари тўғрисида кўплаб маълумотлар кўрсатилган. XIX аср бошларига келиб Россияда жўрофий харита тадқиқотлари қизгин тус олади. Хусусан, 1812 йили урушдан кейин Русия ҳукумати геодезия ва харита билан шуғулланидиган махсус хизматга эҳтиёж сезади. Шу тариқа хариталарни яратиш ишига Русия ҳукуматининг ҳарбий вазирлиги масъулик қила бошлайди. Янги хомашё бозорига бўлган эҳтиёжнинг ошиб бориши Русия ҳукуматининг пахтага бой бўлган Марказий Осиё ҳудудларини босиб олишига замин яратди. Нажидада минтақа билан Русия ўртасида савдо ва дипломатик aloқалар жадал суръатда ривожлана бошлади. Бу ишларнинг дастлабки босқичи минтақа ҳудудларини харитага туширишдан иборат эди. Бундай «машаққатли меҳнат» кейинчалик минтақани босиб олишда ғоятда асқотади. Минтақа ҳудуди Россиянинг таркибий қисмига айланганидан кейин ҳам чор ҳукумати бу ҳудудни жўрофий жиҳатдан синчилаб ўрганишни тўхтатгани йўқ. 1867 йилда Туркистон ҳарбий округи қошида ҳарбий-топографик бўлим очилиб, унга минтақанинг аниқ хариталарини яратиш топширилади. Шу сабабдан, XIX асрда яратилган Марказий Осиё хариталари асосан чор ҳукуматининг ҳарбий мақсадлари учун тузилган. Шу тариқа хариталар мустамлакачилик сиёсатининг воситасига айланган.

Мустақиллик барча соҳалар каби харита тарихида ҳам янги саҳифалар очди. Қисқа фурсат ичида бир нечта йўналишдаги кўплаб янги хариталар яратилди. Яна бир қувонарли жиҳати шундаки, уларда мустақиллик йилларида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари ҳам ўз аксини топган.

Зокир САИДБОБОВ,

Ўзбекистон Миллий университетининг
ўқитувчиси

Муҳаммад Юсуф том маънодаги халқ шоири эди. Ҳар бир сўзи, ҳар бир сатрида халқнинг руҳи акс этиб турарди. Шунинг учун шеърлари тез ёйилар, кўп ўқилар, чоп этилар-этилмас қўшиқ бўлиб, китоблардан жой оларди. Шеърлари газета ва журналлар ўрта-сида, ҳофизу бастакорлар орасида талаш бўлиб кетарди.

У шеърни ҳазин ва майин овозда ўқир эди. Лекин содда ва раvon мисраларида танти, беғубор бир юракнинг тугёнлари жўш уриб турарди. Фарзандлик меҳрини шеърга солиб адо қилолмас эди.

Соддаликни севарди. Ўзи ҳам, сўзи ҳам содда ва самимий инсон эди. У шеърят мухлислари, ёру биродарлари, устозу шогирдлари хотирасида ана шундай содда ва самимий инсон сифатида муҳрланиб қолди.

Муҳаммад Юсуф ўз шеърлари билан адабиётни халққа, инсонни ҳаётга яқинлаштиришга ҳаракат қилди. Бу кенг оламга халқнинг кўзи билан қараб, халқнинг дардлари асосида баҳо беришга интилди.

Ватанимиз истиқлолини, эрк ва озодлик нашъасини ҳеч ким унингдек кўп ва хўб куйлаган эмас.

Муҳаммад Юсуф барча газета ва журнал таҳририятлари қатори бизнинг журнализмизга ҳам жуда қадрдон ва қадрли эди. Журнал таҳририятида бирмунча муддат ишлаб, унинг фаолиятига таҳрир аъзоси сифатида фаол иштирок этиб, шеър ва мақолалари билан қатнашиб, “Тафаккур”ни мазмунли ва мароқли қилишда ўз ҳиссасини қўшиб келди.

Шоирнинг ўйчан ва маъюс қиёфаси сира кўз олдимиздан кетмайди. Унинг содда ва самимий сўзлари шеър бўлиб, қўшиқ бўлиб қалбларимизда яшайверади.

SUMMARY

The article of «New Century Issues» by Farhod Hamroev discusses geostrategic problems that are encountered by the humanity. The idea of creating a transnational world suggests the union of Western and Eastern civilizations. The author expounds the role of Uzbekistan in the realization of this idea based on rather interesting facts.

In his article entitled “Teachings of the Liberty”, Murodulla Mirzaev tells about peculiarities of the liberalism. The author analyzes the history of teachings that both theoretically and practically impel the liberty, and gives a lot of information about them.

The concord of national idea and national ideology factors is a very important issue for Uzbekistan that aims to become a civil society and jural state. Distinctive features of this process are described in the article of “The General Principle” by Fahriddin Musaev.

Religion and politics are two different concepts. However, the current misuse of some terminology by the press results in certain confusion. In the article of “The Great Intellectual Wealth” Sarvar Abdullaev narrates about the initial essence of the religion.

In his article of «The Golden Ring of “Lison ut-Tayr”» literary critic Sul-tonmuròd Olim writes that the famous story of the West about Sheikh Sanon included in the Alisher Navoiy’s epic poem «Lison ut-Tayr» has been a specific link. The article describes new aspects of the Sufism teachings.

I

n the article of «Staunch Defender of Nakshbandiy Dogma» young researcher Jafar Kholmuminov tells about Abdurahmon Jomiy who was an adherent of the Nakshbandiyism. It is known that Jomiy made an outstanding contribution to the Nakshbandiy doctrine by promoting it to a new status.

I

n his article entitled «Indescribable» literary critic Abdulla Ulughov explains the meaning of time from philosophical point of view.

I

smoil Shomurodov's «Innocent Victim of the War» recounts the life of Stephan Zweig, one of the famous writers of the twentieth century. It narrates how terrible the war was to the writer and to the whole mankind.

H

istorian Azamat Ziyov shares with some new information about Toumaris, an Uzbek national hero, in his article of «Tomur Khotoun». Here the author describes the historic event based on entirely different logic.

T

he article of «The Philosopher of Numbers» by Bahodir Zokir contains information about philosophical discoveries made by well-known mathematician Pythagoras. Readers will learn about unknown abilities of the scientist.

МУКОФОТЛАР МУБОРАК!

2001 йили журнал саҳифаларида эълон қилинган сара асарлари учун фаол муаллифлардан —

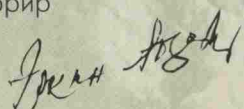
Абдулла ОРИПОВ (“Жаҳон ичра тенгсиз жаҳоним” шеърӣ туркуми, 1-сон),

Шариф ЮСУПОВ (“Янгиланиш йўлидаги тарих” мақоласи, 3-сон),

Фарҳод ҲАМРОЕВ (“Янги аср муаммолари” мақоласи, 4-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан “Тафаккур” совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалар билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

 Эркин АЪЗАМ

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 4/2001

